NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. ÉVFOLYAM

2000

A ROMÁN AKADÉMIA KÖNYVKIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

1–2

A FOLYÓIRAT VEZETŐ TANÁCSA

SZABÓ ZOLTÁN *főszerkesztő*
ANTAL ÁRPÁD *főszerkesztő-kelyettes*
MURÁDIN LÁSZLÓ *szerkestőségi tudományos titkár*
CS. GYIMESI ÉVA
CÂMPEAN ILEANA
EGYED EMESE
KOZMA DESZŐ
PÉNTEK JÁNOS

A NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK évenként kétszer jelenik meg. A külföldi előfizetők megrendelhetik a EDITURA ACADEMIEI EOMÂNE. RODIPET S.A. vagy az ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.

La NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK paraît deux fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à RODIPET S.A. ou à ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L. et toute commande de Roumanie sera adressée à:

EDITURA ACADEMIEI EOMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, tel. 4021–411 90 08, fax 4021–410 39 83;

RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, sector 1, P.O. Box 33–57, Bucureşti, tel. 4021–618 51 03; 4021–222 41 26, fax 4021–222 64 07;

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L. Şos. Viilor nr. 101, bl. 1, sc. 4, ap. 98, parter, sector 5, P.O. Box 77–19, Bucureşti, tel. 4021–301 87 86, fax 4021–335 02 96.

A kéziratok, a cserére szánt könyvek valamint a levelek a szerkesztőség alábbi címére küldendők:

Redacţia revistei „ Nyelv-és Irodalomtudományi Közlemények"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviţă 19–21
Telefon: 0264/432 440

NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000 1–2. szám

TARTALOM

TANULMÁNYOK

JÁNOS-SZATMÁRI ILDIKÓ, Egy kéziratos Lessing-fordítás. Az irodalmi fabula elméletéről 3
HORVÁTH IZABELLA, A XVII. századi halotti prédikáció sajátos narratív eljárásai 15
MÁTHÉ DÉNES, A költői kép strukturalista és generatív grammatikai megközelítésének néhány sajátossága 25
BÍRÓ ENIKŐ, A közhelyek szerepe és helye a köznyelvi metaforikus szerkezetekben 39
CSOMORTÁNI MAGDOLNA, A csíki víznevek nyelvi elemzése 49
KÁDÁR EDIT, Etnolingvisztikai vitalitás a szórványban (Oltszakadát) 69

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

NAGY ZSÓFIA BORBÁLA, Séták a természet könyvében. Caroline Pichler *Hasonlatosságai*nak magyar fordításáról 109
TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA, A *-dogál/-degél/-dogél* deverbális igeképző a XVI–XVIII. században 117
MURÁDIN LÁSZLÓ, Az összefoglaló fogalmak megnevezéseinek hiánya a moldvai csángó nyelvjárásban 125
KICSI SÁNDOR ANDRÁS, Találós kérdések a gombával 129

ADATTÁR

SAS PÉTER, Mozzanatok a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum történetéből 133
JANITSEK JENŐ, A Kolozs megyei Gyalu helynevei 141

SZEMLE

SZABÓ ZOLTÁN, A magyar szépírói stílus történetének főbb irányai (*P. Dombi Erzsébet*) ... 161
MÁRTON GYULA, Szilágysági Nyelvatlasz (*Murádin László*) 162
JANKOVICS JÓZSEF, Ex Occidente ... (*Bányász Melinda*) 164
SZ. BOZÓKI MARGIT – SZABÓ JÓZSEF, Koppány menti tájszótár (*Cs. Nagy Lajos*) 165
VARGA IMRE – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA, Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században (*János-Szatmári Ildikó*) 167
KRISTÓ GYULA (szerk.), Oklevélírás és narráció a középkori gyakorlatban. Középkori históriák oklevelekben (*Fischer Lilla*) 169

HÍREK

MURÁDIN LÁSZLÓ, Janitsek Jenő nyolcvanéves 171

ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA – BUKAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI

STUDII ŞI CERECETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ

Anul XLIV 2000 Nr. 1–2

SUMAR

STUDII

ILDIKÓ JÁNOS-SZATMÁRI, O traducere din Lessing, în manuscris. Teoria fabulei 3
IZABELLA HORVÁTH, Procedee narative specifice discursurilor funerare din secolul al XVII-lea.... 15
DÉNES MÁTHÉ, Modalităţile de abordare a figurilor de stil ale limbajului poetic pe baza metodologiei structuralismului lingvistic şi a gramaticii generative 25
ENIKŐ BÍRÓ, Rolul locurilor comune în structurile metaforice ale limbii 39
MAGDOLNA CSOMORTÁNI, Analiza lingvistică a hidronimelor din Ciuc 49
EDIT KÁDÁR, Vitalitatea etnolingvistică în situaţia de izolare (Săcădate) 69

ARTICOLE

BORBÁLA ZSÓFIA NAGY, Incursiune în cartea naturii. Traducerea în maghiară a volumului *Gleichnisse* de Caroline Pichler 109
CSILLA TAMÁSNÉ SZABÓ, Sufixul deverbal-verbal -dogál/-degél/-dögél în secolele al XVI-lea–al XVIII-lea 117
LÁSZLÓ MURÁDIN, Lipsa substantivelor colective în graiul ceangăilor din Moldova 125
ANDRÁS KICSI SÁNDOR, Ghicitori despre ciupercă 129

MATERIALE ŞI DOCUMENTE

PÉTER SAS, Aspecte din istoricul Muzeului Naţional Secuiesc din Sf. Gheorghe 133
JENŐ JANITSEK, Toponime din Gilău (jud. Cluj) 141

RECENZII

SZABÓ ZOLTÁN, A magyar szépírói stílus történetének fobb irányai (Direcţiile principale ale istoriei stilului beletristic maghiar) (*Erzsébet P. Dombi*) 161
MÁRTON GYULA, Szilágysági Nyelvatlasz (Atlasul lingvistic al graiurilor sălăjene) (*László Murádin*). 162
JANKOVICS JÓZSEF, Ex Occidente ... (*Melinda Bányász*) 164
SZ. BOZÓKI MARGIT – SZABÓ JÓZSEF, Koppány menti tájszótár (Dicţionar dialectal din ţinutul Koppány) (*Lajos Cs. Nagy*) 165
VARGA IMRE – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA, Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században (Istoria pe scenă. Piese de teatru pedagogice cu tematică istorică din sec. 17–18.) (*Ildikó János-Szatmári*) 167
KRISTO GYULA (red.), Oklevélírás és narráció a középkori gyakorlatban. Középkori históriák oklevelekben (Redactarea documentelor şi naraţiunea în practica medievală. Istoria medievală în acte şi documente) (*Lilla Fischer*) 169

CRONICĂ

LÁSZLÓ MURÁDIN, Jenő Janitsek la optzeci de ani 171

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI
Calea 13 Septembrie, nr. 13

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

TANULMÁNYOK

EGY KÉZIRATOS LESSING-FORDÍTÁS
Az irodalmi fabula elméletéről

Az Egy nehány Mesék ama nagy Lessing Urn[a]k, Aczalay János Uram által magyar nyel[v]re által tett mesés Könyvéből töredéke a szerző teljes Lessing-fordításának: az 1793-ban Bécsben, Kazinczy Ferenc által kiadott Lesszingnek meséi Három Könyvben kilencven állatmesét ad közre (egy Könyv harminc meséből áll). A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található kéziratban[1] ezekből mindössze huszonkettőt találhatunk; a szövegek közti válogatás módjára semmilyen utalást nem tesz a lejegyző.

A kézirat külön érdeme, hogy nem a Kazinczy által revideált fabulákat tartalmazza, mint a kiadás. Noha a kézirat tulajdonosára, vagy a lejegyzés idejére semmilyen utalást nem találtam, feltételezésem szerint a kézirat Aszalay eredetijéről készített másolat. Ezt a feltételezést a következő érvekkel támasztom alá: a kéziratban semmilyen utalás nem történik Kazinczy revíziós, vagy csupán kiadói szerepére; a kézirat fabulái nem a Három Könyv szerinti előfordulási sorrendjükben, hanem esetlegesen követik egymást (például: a kéziratban olvasható első mese a kiadásban a Harmadik Könyv hatodik meséje, a második az Első Könyv harmincadik meséje, a harmadik a Második Könyv első meséje stb.); ha a kézirat szövegeit összevetjük Kazinczy kiadásával, olyan tartalmi eltéréseket, szövegezési különbségeket találunk, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy az adott szöveg nem a Kazinczy-féle kiadásról készített másolat. A kézirat és a nyomtatvány összevetésével továbbá megerősíthető vagy megcáfolható az a „közhit", amely szerint Kazinczy „sokat javított" Aszalay munkáján.[2]

Kazinczy nemcsak a kiadás felelőse, hanem – ahogyan a kiadvány előszavából kiderül – a fordítói munka ösztönzője is volt: „A' LESSZING Meséit ASZALAY JÁNOS Úr, még tavaly a' Kassai Normális Iskolának egyik Tanítója fordította, kérésemre. Érzette ő, hogy a' kevéssel sokat mondó Lesszinget nem könnyű fordítani; de csakugyan engedett unszolásaimnak..."[3] Ebből az idézetből a fordítás időpontjára is következtethetünk: Aszalay munkájának befejezése 1792-re, azaz a kiadást megelőző esztendőre datálható.

A fordítóról, valamint Aszalay és Kazinczy kapcsolatáról még többet tudunk meg egy Aranka Györgyhöz intézett levélből: „Aszalay János Borsod Vmegyei fi.

---

[1] Jelzete: U – 1655-18.

[2] Voigt 2000. 268.

[3] A kiemelés a szöveg szerint történt.

Fülemüle, és Pacsirta című fabulákban a mese elején, A Bika, és Tino, A Hadakozo Farkas, A Darázs, A vizi Kigyo, A Fecske és A Szarvas című fabulákban pedig a mese végén olvasható (l. melléklet). A Roka, és Bagolly című fabula utolsó bekezdését Kazinczy affabulációként értelmezi, és ezért a kiadásban a mesétől jól elkülöníti. Ez a rész ugyan nem alkot szerves egységet a történettel, hiszen megváltozik a beszélő, nem a szereplők elkezdett párbeszédének folytatása, de struktúrájában eltér a kézirat más affabulációjától is, mivel ebből a részből hiányzik a közvetlen megszólítás.

Az egyszerűsítés elvét Lessing összekapcsolja a fabula egy másik fontos elméleti kérdésével: a többnyire antropomorfizált alakban megjelenő állatok szerepeltetésével. Érvelése szerint a fabulákban megjelenő állatok nevéhez a köztudatban a priori egy bizonyos jellembeli sajátság kapcsolódik. Ezért a jellemek körülményes leírása helyett elegendő a megfelelő állat(név) szerepeltetése a fabulában, és az olvasó máris dekódolni tudja az erkölcsi tanulságot.[18] Más szóval az állatok szerepeltetése elősegíti a tanulság szemléletes felismerését. Néhány példát említek a kézirat fabuláiból az egyes állatok és jellemeik összetartozására: a bátor és erős sas[19] (A Hollo, A Sas); a buta szamár (Esopus, és a Szamár, A Szamár, és Oroszlán); a hiú, gőgös páva (A Páva, és Kakas). De a megszokottól eltérő tulajdonsággal is szerepelnek állatok ezekben a mesékben. Például az okos róka nem a ravaszságot megtestesítő szereplőként[20] jelenik meg (A Majom, és Roka, A Roka, és Bagolly), vagy a dicsekvő farkas sem mint a sötét erők, a rossz principium megtestesítője[21] szerepel (A Hadakozo Farkas). Az állatok mellett mitológiai alakok (Hercules, Juno, Apollo, Jupiter, múzsák), reális személyek (Esopus, juhász, meseköltő), növények (tölgyfa) és ásványi anyagok (érc) is lehetnek szereplői a Lessing-meséknek.

„S imé úgy jelenik meg majd a' Munka, a'mint ő írta-le"[22]

Kazinczy a Lessing-mesék fordításában betöltött saját szerepéről két, Aranka Györgyhöz címzett levelében, illetve a nyomtatvány előszavában értekezik. Az 1792-ben, György napján kelt levélben Aszalayt a fordítás egyedüli felelőseként nevezi meg: „Egynehány napja, hogy Wielandnak Diogenesét, a' Dayka által fordított Heloizt és Abelardot, és az Aszalay által készített Lessing Meséinek fordítását 200 RFNT bancoczedulával küldöttem-fel Bécsbe ..."[23] A később kelt, már többször idézett levélben Aszalay fordítói tevékenységéről a következőket írja: „Én néki kimutattam a' nehézségeket, Ő lefordítva adta által a' *Manuscriptumot*, 's

[18] Uõ. 89.

[19] A pogány mitológiában, a keresztény szimbolikában és a heraldikában is a sas hatalmi jelképként jelenik meg. Fügedi 1993. 49–51.

[20] Jelképtár 1997. 181.

[21] Jelképtár 1998. 64.

[22] Kaz. Lev. II./273–4.

[23] Kaz. Lev. II./261.

kért, hogy revideáljam, 's töröljek, vagdaljak tetszésem szerint. Megcselekedtem, a' mit tőlem várt, de rá bíztam, hogy változtatásaimmal szabad tetszése szerint[24]éljen. *Sokat meghagyott, sokat nem.* S imé úgy jelenik meg majd a' Munka, a' mint ő írta-le.[25] Én csak az Ortographiámat csaptam vak követésül nyakába, hogy scandalizáló difformitas ne legyen az eggyüvé nyomtatandó két munka közt."[26] És végül az előszóból a következőket tudjuk meg a fordításról: Aszalay „csakugyan engedett unszolásaimnak: 's egyedül azt kötötte ki, hogy, ha majd a' fordítással elkészül, azt az Originállal hasonlítsam-öszve, 's a' mit rajta változtatni valónak sejdítendek, jegyezzem-ki. Felraktam jegyzéseimet, még pedig azzal az egyenességgel 's bátorsággal, a' mellyeket tőlem a' belém vetett bizodalom kívánt és érdemlett; 's vissz'adtam a' munkát, hogy jegyzéseimnek, ott, a' hol önnön érzése javallani fogja *változtatásaimnak hasznát* vehesse. Így készült-el ez közös igyekezetünk által;[27] mellyet leginkább azért jelentek, hogy a' kik különösségeimen fogva reám ismérnek, Barátomat, és engemet a' Kiadót, félre ne értsenek." Mindezekből az idézetekből nem derül ki egyértelműen, hogy javaslataival Kazinczy milyen mértékben változtatott a Meséken: inkább a kézirat helyesírására vonatkozó jegyzései vagy más (például stílusbeli) kifogásai határozták meg a fordítás nyomtatásra előkészített változatát. Az alábbiakban a változatok összehasonlításával erre a kérdésre keresem a választ. A kézirat és nyomtatvány helyesírásának nyilvánvaló különbözőségét nem szükséges külön példákkal bizonyítani, ezért csak az egyéb jellegű eltéréseket veszem figyelembe. A kézirat huszonkét meséje közül kilenc esetben nem találunk különösebb eltérést a kézirat és kiadványbeli változat között.

Kazinczy a lefordított fabuláknak mintegy kritikai kiadását végzi el, ugyanis egy esetben egy ismeretlen fogalom – „Elend", A Szarvas című fabulában – feloldását adja meg lábjegyzetben[28], több esetben pedig utal az adott téma előfordulására más fabulaszerzők műveiben. A hivatkozott szerző és művének címe mellett Kazinczy az egyes kötetek számát és az oldalszámot is megadja. Az ilyen formán hivatkozott szerzők és művek a következők: Aesop. – azaz Aiszóposz, Phaedr. – azaz Phaedrus, aki Aiszóposz állatmeséit ültette át a latin irodalomba jambikus versformában (*Új Magyar Lexikon* 5/427.)[29] és Aelian. de nat. anim. – azaz Aelianus, aki Az állatok sajátosságairól című művében az állatvilágból vett furcsaságokról írt (*Világirodalmi Lexikon* 1/69.). A Foglalatban a következő fabulák címe mellett találunk ilyen utalásokat: A' Bika és Tinó. A' Darázs, A' Páva és Varjú, A' Szamár és Oroszlán valamint A' Vízi Kígyó.[30]

---

[24] [A kiemelés a szöveg szerint történt]

[25] Kiemelés tőlem [J.-Sz. I.]

[26] Kaz. Lev. II./273–4.

[27] Kiemelés tőlem [J.-Sz. I.]]

[28] „Élendnek neveznek egy szarvas forma szabású állatot.", *Lesszingnek Meséi.* 1793. 103.

[29] Phaedrus meséit Voigt Vilmos így jellemzi: „egyszerű, simán folyó voltukban jellegzetesen iskolás költészetet képviselő alkotások". Voigt 2000. 222.

[30] A címeket ezúttal a kiadvány szerint idéztem.

A kézirat és a kiadvány közötti legfontosabb eltéréseket a mesék tanulságát kifejtő részekben figyelhetjük meg. A nyomtatott változatban a tanulság gyakran nagyon nyilvánvalóan, három ***-gal jelölve különül el magától a mesétől, például a fentiekben már említett A Roka, és Bagolly címűben.[31] Ez a fabula a kiadványban A' Róka és Gólya címmel szerepel – helyesen, ugyanis az utóbbi két állat párbeszédét tartalmazza a történet, a bagoly, a kézirat egyik címszereplője, meg sem jelenik a mesében. Valószínűleg elírás vagy másolási hiba miatt szerepelhet a kéziratban a rossz cím.

A Fecske című fabula tanulsága a kéziratban affabulációként, tehát a mese végén jelenik meg. A kiadásban – mindenféle változtatás nélkül – a mese elejére kerül a tanulság.[32] Lessing is tanulsággal indítja meséjét, tehát Kazinczy ezzel a javítással az eredeti szerkezetet adta vissza.

Két esetben a kiadásbeli változatból hiányzik a megszólítás, az affabuláció.[33] A kiadó által elhagyott zárórészek így hangzanak: „O gyözedelmes austriaiak! be illik ez a mesés igazság a tü ditsekedestekhez." (A Hadakozo Farkas) és „O dütsösséges Monarchák! o faldoso Vizi Kigyok! O alatsony együgyü népek! O bolond, és Jupitérnek Király kévanással szüntelen alkalmatlankodo békák!" (A vizi Kigyo) Miért maradhattak ki a kiadásból ezek a szövegrészek? Véleményem szerint, a kiadó túlságosan nyilvánvaló aktuálpolitikai utalások miatt vágta ki ezeket a szövegeket, hiszen a cenzúra sem tűrte volna meg ezeket a sorokat, főleg egy bécsi kiadványban. Az eredeti mesékből hiányoznak ezek az affabulációk, és a kézirat többi fabulájában sem fogalmazódik meg hasonló tartalmú és hangvételű tanulság.

A fenti jelenségre ellenpéldát a A Majom, és Roka című, az utánzásról szóló fabulában találunk.[34] A kéziratos mesének nincs affabulációja, a kiadott változat viszont ezzel a megszólítással zárul: „Nemzetembeli Írók! – Szóljak é még világosabban?"[35] Ez a zárórész nem Kazinczy egyéni hozzátoldása, ugyanis megvan Lessing meséjében is.[36] Tehát ebben az esetben ismét az eredeti forma visszaadásának szándéka késztette javításra a kiadót. De ez a rész azért is kerülhetett be többletként a kiadásba, mert tartalma nem idegen több másik fabula (A Fecske, A juhász, és Fülemüle vagy A Fülemile, és Pacsirta) tartalmától. Ezeknek a meséknek ugyanis közös tárgya a literátori mesterség. A Fülemile, és Pacsirta címűt idézem: „Mit lehet azon Poétakrol mondani a kik olly magasra csapnak fel, hogy Olvasoiknak nagyobb része meg nem érthet? – Mit mondhatnánk egyebet hanemha azt a mit a Fülemile mondott a Pacsirtának: azért csapsz-é fel olly magosra, Kedves Baratném, hogy ne ertsék szavadat."

---

[31] *Lesszingnek Meséi* 1793. 24.

[32] Uo. 99.

[33] Uo. 15. és 49.

[34] A „hímezni" ige szinonimájaként Hajós József könyvében is az „utánozni" alak fordul elő. Hajós *i.m.* 247. Lessing meséjében is az „utánozni" jelentésű „nachnamen" ige szerepel.

[35] *Lesszingnek Meséi* 1793. 7.

[36] „Schriftsteller meiner Nation! – Muß ich mich noch deutlicher erklaren?"

Találunk példát a szöveg szerkezetére vonatkozó javításokra is. A Hercules című fabulában a távolra mutató névmást – értelemszerűen – közelre mutatóra cserélte fel a revizor: „midőn Hercules az Istenek közzé vétetett fel, legelsőtbenis Junot köszöntőtte. Az egész Eg és Juno magais, csudálkozva nézte ezt." Az Egér című fabulában anaforikus szerepet tölt be a közbeékelt mondat: „Sokaknak közzülünk, ezt mondá az okoskodó Egér, szárnyat adott ..." Hasonlóan a szövegértelem egyértelműsítését szolgálja egyetlen betoldott mutató névmás: „S mit nem tett ez a nagyravagyo, hogy Elendnek Tartassék?" (A Szarvas).

A szórendet érintő változtatásra példát A Páva, és Varju című fabulában találunk. Itt a következő szerkezet: a „Pávak, kik a tulajdon szárnytollai közt a varjunak" a kiadásban a „Pávák, kik a' Varjú tulajdon szárnytollai közt" formában szerepel.[37] A Lud című fabulában egy jelzős szerkezetet találunk javított alakban: az eredeti, a „To síkjain" szerkezet a kiadásban a „tó' síkjánn" alakban fordul elő; a javítás indokolt, ugyanis az egy birtokra való utalást egyes számmal fejezzük ki.

Valószínűleg másolási hiba miatt kerülhetett be A Szamár, és Oroszlán című fabulába a következő értelmetlen mondat: „A szamarat, midön az Esopus Oroszlánnya [...] az erdőbe ment volna, igy szollítá meg egy ismerös Szamár"; a kiadásban ez a mondat így hangzik: „A szamarat, midőn az Esopus Ortroszlánjával [...] az erdőbe ment volna..."[38] – tehát a társhatározó ragját kellett pótolni ahhoz, hogy a mondat értelmessé váljon.

Stilisztikai–nyelvhasználati javításoknak tekinthetjük a következőket: legelsőtbenn ~ legelőször, helybe hagyta ~ helyben hagyta (Hercules); soha nem tettem ~ soha sem tettem (A Bika, és Tino); szüntelenül ~ szűnetlenül, maradékjainak ~ maradékoknak (A Darázs); megszaporítassa ~ megszaporíthassa (Az Egér); magasra ~ magosra (A Fülemüle, és Pacsirta).

Egyéb javítások: a kéziratban számjegyekkel írt tőszámnév a kiadásban betűkkel szerepel (A Hadakozo Farkas), valamint egy indokolt szócsere: szavadat ~ dalodat (A Fülemile, és Pacsirta) – a pacsirta szava helyett helyesebb a pacsirta daláról írni.

Ha mennyiségileg és minőségileg is számba vesszük a fentiekben bemutatott javításokat, arra a következtetésre juthatunk, hogy Kazinczy „jegyzéseivel" nem változtatott sokat Aszalay munkáján. De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az összehasonlítás alapjául szolgáló huszonkét kéziratos mese csak negyede a teljes fordításnak. A lappangó kéziratok előkerülése sokat segítene Kazinczy revíziós munkájának pontos megítélésében.

JÁNOS-SZATMÁRI ILDIKÓ

IRODALOM

A. Szövegkiadások

Herdernek paramythionjai. Általtette Kazinczy Ferenc. Széphalom, Széphalmy Vincénél. 1793.

Lesszingnek meséi. Három Könyvben. Aszalay János által. Bécsbenn, Hummel Dávidnál. 1793.

[37] Uo. 41.

[38] Uo. 43.

B. Szakirodalom

Fügedi Márta. *Állatábrázolások a magyar népművészetben*. Miskolc, 1993.
Hajós József. *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*. Bukarest - Kolozsvár, é.n.
Hoppál Mihály, *Jelképtár*. Budapest, 1997.
Kazinczy Ferenc Levelezése. I—XXI. Kiad. Váczy János. Budapest, 1809–1911.
Lessing, Gotthold Ephraim, *Válogatott esztétikai írásai*. Budapest, 1982.
Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891.
Voigt Vilmos (szerk.), *A magyar folklór*. Budapest, 1998.
Voigt Vilmos, *A folklór és az irodalom kapcsolata a magyar állatmesékben*. In: Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok. Budapest, 2000. 209–86.

MELLÉKLET

EGY NEHÁNY MESÉK AMA NAGY LESSING URN[A]K, ACZALAY JÁNOS URAM ÁLTAL MAGYAR NYEL[V]RE ÁLTAL TETT MESÉS KÖNYVÉBŐL

A Hollo

A Hollo látta, hogy a Sas harminc egész napig ül tojásain, s' bizonyosan innen jö, monda: hogy a Sas fijai olly éles látásuak, s' erössek. Jo azt tsinálom enis.

S' azolta a Hollois harminc egész napig ül toj'sain: demég eddig soha sem költött egyebet nyomorult Hollofiaknál.

Esopus, és a Szamár

A szamár így szolla Aesopushoshoz. Ha ismét elö hozol meséidben adj valamelly okos, és elmés mondást számba.

A te szadba elmés mondást? felele Aesopus. Hogy tenném én azt? Nem azt mondanák-é majd az Emberek hogy az erkölts Tanito te vagy; én a Szamár.

Az Erc Balvány

Egy nevezetes Kép-Farago érc Balványa, meg gyuladván a Mühelly, a hol állott öszve olvaldt. Ez az olvadt érc idövel más Farago kezébe jutott, s az egy ujabb Bálványt készitett belölle, alakjára ugyan az elsötöl különbözöt: de hasonlot hozzá szépségere.

Meg látá ezt az Irigység s öszve tsikorta fogait. Sokára tsakugyan talált egy boldogtalan vigasztalást. Ez a jo Emberke ezt a tsak szenvedhetö Darabot sem tudta volna készitteni ha az a joság nem könnyitett volna munkáján, melly az öszve olvadt ércben el rejtve lappangott.

Hercules

Midön Hercules az Istenek közzé vétetett fel, legelsötbenis Junot köszöntötte. Az egész Eg és Juno magais, csudálkozva nézte azt. Ellenségedet illik-é mások felett betsülned, kérdék töle. Igenis felele Hercules. Csak az ö üldözései adtak nékem alkalmatosságot azon tettekre, mellyekkel az Egbevetelést érdemlettem.

Az Olympus hellybe hagyta az Uj Isten felelétét, s Juno megengesztelödött.

A Bika, és Tino

Egy kemény szarvu Bika midön az ol alacsony ajtáján akarna bé menni, az ajto fél felsö fáját le törte szarvával.

Nézd tsak Pásztor, így szóla egy kisdded Tino, én néked illyen kárt még soha nem tettem. Be szeretném, felele ez ha tehetnél!

A Tino Szava a kis Böltsek szava. Az az Istentelen Bayle! be sok jo lelket botránkoztatott meg vakmerö kettségeskedesivel.

O Uraim be készek leszünk mi magunkat megbotránkoztatni, csak légyetek Baylekké.

A Majom, és Roka

Nevezz nékem akármelly nemes állatot, kit himezni mindenekben ne tudjak! Igy merészkedett a majom magát öszvevetni a Rokával. De a roka ezt felelé: Nevezz te akármelly nemtelent, melly méltónak véllyen tegedet himezni.

A Hadakozo Farkas

Az én halhatalan emlékezetü Atyám volt bezzeg a nagy Bajnok! Igy szolla a Fiatal Farkas a Rokához. Mint rettegett tőlle az egész Környék! Többet vert le öszveséggel 200 Ellenségnél, s fekete Lelkeiket a Poklokra vetette. Nem tsuda hát, hogy annyi gyözedelmek után egyszer ötis meg gyözte valaki!

Igy tsak a halotti Oratiot tarto Panegyrista szolna: felele a Roka; de a Hizelkedéshez nem szokott Historigraphus ezt vetné hozzá: A két száz ellenség, a kiket egesz elétében vert le, szamár volt, és gyáva juh, az az egy pedig, a ki őt gyözte meg, az a Bika volt, a kibe legeloször mert belé kapni.

O gyözedelmes austriaiak! be illik ez a mesés igazság a tü ditsekedestekhez.

A Lud

A Lud tollai meg szégyenitették az újonnan esett ho fejerségét. El kevéllyedve a Természetnek ezen vakíto adományán azt vélte hogynem Ludda, hanem Hattyuva teremtetett. El hagyta Társait, s büszkén uszott fel, s alá a To síkjain. Majd nyakát nyujtogatta, mert félt hogy kurtasága el fogná árulni; majd ismét arra a kellemes hajlékonyságra igyekezett szoktatni, mellyel a Hattyu jelentgeti Apollonál valo kedvességét. De haszontalan! meredten maradt az, s minden erolködés által sem mehetett egyébre, hanemhogy egy ki kacagott Lud leve, a nélkül hogy Hattyuvá válhatott.

A Darázs

Rothadás dulta öszve kevélly tagjait egy hadi Paripának mellyet merész Lovagja alól ejtett le a csatában egy lövés.

Egynek bomladékait mindenkor másnak tenésztére fordítja a szüntelenül munkában lévö Természet. Igy repült fel ekkoronias a büszhödt dögböl egy uj darázsraj. Minö Isteni eredetüek vagyunk mi! a leg nemesebb lo, a Neptunus kedvese a mi atyánk! Eképpen örvendezett a raj.

Ezt a nevetséges ditsekedést meg hallá a figyelmes mesekölto, s Itáliának mostani Lakosssai jutnak eszébe; kik magokat a halhatatlan régi Romaiak érdemes maradékjainak állitják, mivel sirjoknak halmai felett születtek.

A Roka, és Bagolly

Beszélly tsak valamit azon idegen országok felöl a hol jártál, monda a Roka a Gollyának.

S a Gollya néki azt a sok tót, azt a sok nádast számlálta elö, s a hol a meg izletesebb gilisztákkal, s hízott békákkal elösködött.

Az Úr sok ideig mulatott Párisban? Hol eszik ott leg jobban az Ember? hová való Borok tetszettek az Urnak leg inkább.

A Páva, és Varju

Egy nagyra vágyo Varju a színes Páva ki hullottt Tollaival czifrázta fel magát, s Junonak ezen ékes madarai közzé elegyedett. Rá ismértek azok, s hegyes orral állottak néki a Pávák ki szedni all tollait.

Szünjetek meg a tépéstöl! kiálta ez kinjai között, már mind ki szedtétek a magatokét. De a Pávak, kik a tulajdon szárnytollai közt a varjunak egynéhány fényes szálat sejditettek, ezt felelték! Halgass esztelen nagyravágyo! Ezek sem lehetnek a tieid, s tovább csipkedték.

A Szamár, és Oroszlán

A szamarat, midön az Esopus Oroszlánnya, kinek vadász kürt helyett szolgált, az erdöbe ment volna, igy szollitá meg egy ismerös Szamár: Jo napot Bátya! – Szemtelen! monda haraggal amaz.

No, s miért ne szollitnálok igy kérdé ez; Talán azért, hogy Oroszlánnyal mégysz, nállomnál nagyobb vagy? – Nem ugy Szamár vagy-é, mint én? –

A vizi Kigyo

Jupiter tehát más Királlyt adott a Békáknak; a jámbor senkinek sem árto töke hellyet egy faldoklo Vizi kigyot.

Ha Királlyunk! s akarsz lenni, miért faldosol bennünket? mondának a békák? – Azért felele a Kigyo, mert Királlyotoknak kértetek. –

Én nem kértelek Királlyunknak kiálta az egyik Béka kit éh szemével már el nyelt a Kigyo. – Nem kértél? kérdé ez; -- annál inkább! most hát azért fallak fel, miért nem kértél Királlyodnak.

O dütsösséges Monarchák! o faldoso Vizi Kigyok! O alatsony együgyü népek! O bolond, és Jupiternek Király kévanással szüntelen alkalmatlankodo békák!

Az Egér

Egy Philosophus Egér nagy magasztalássákkal tisztelte a Természetet, hogy az a maga fen tartassnak olly nevezetes tárgyává tette az Egereknek nemét. Sokaknak közzülünk szárnyat adott, hogy ha bennünket mind ki öldösnek is a földön a matskák, ki törlött Nemezetünket a Denevérek által esmét meg szaporittassa.

A szegény Egér nem tudta hogy szárnyas mátsakis vadnak. S imé igy nyugszik többnyire a mi egész kevéllységünk tudatlanságunkon.

A Fecske

Egykor a Fetske épen olly édes énekü madár volt, mint a Fülemüle. De el unta a magános berkekben a Lakást, s kevésnek tartotta hogy ötet a munkás Földmüvelö, s az ártatlan Juhászné hallya, és csudállya, s el hagyta ditseretre nem vágyo barátnéját a Fülemilét, s Városba ment lakozni. S mi történt? Minthogy ott nem volt ideje a Lakosoknak mennyei zengéseire figyelmezni, el felejtette azt, sa a hellyet egyebet tanult: – epitteni.

Hidjétek el Baratim, a Nagy Világ nem Tudosokk, nem Poetaknak valo. Nem ismérik az ö erdemeiket ottan s gyakorta ök magokis olly erötlenek, hogy készek fel tserélni az igaz erdemet a képzeltel.

A Sas

Azt kérdék a Sastol: miert neveled fiaidat olly magosson a Levegöben?

A Sas azt felelé: Fel növe mérnének-é olly közzél hatni a naphoz, ha öket ide alatt a Földön nevelném?

A Páva, és Kakas

Csak nézd, millyen kevéllyen, millyen rá tartással jár fel s alá a Kakasod; monda a Páva a Tyuknak. S mégsem mondják az Emberek: a Kevélly Kakas! hanem csakezt: a Kevélly Páva!

Az onnan jön, felele a Tyuk, hogy az Ember a mélto kevellységet el nézi. A Kakas a maga vigyázása, s a maga ferjfisága miatt kevellykedik; hát te mi miatt kevéllykedel? – Szined és tollaid miatt.

A Szarvas

A Természet egy szokatlan nagyságu izmos Szarvast hagyott leni, s nyakárol hoszszu szörök nyultak le. Akkor ez igy gondolkodott: Te magad Elendnek is nézetthetnéd. S mit nem tett a nagyravagyo, hogy Elendnek tarattassék? Busan ereszté le fejét, s ugy tettette magát, mintha igen gyakran a nehéz nyavally törné.

Igy véli némelly boho, hogy öt nem fogja senki tanult Embernek tartani, ha fejét nem fajtatja, s a Hypochondria miatt nem panaszalkodik.

A Juhász, és Fülemüle

Musák kedvese, téged a Parnassus körül lármázo sokasság rikoltássa bosszant. – O hald tölem, a mit a Fülemülenek kelle venni feleletül.

Dallj kérlek, kellemes Fülemüle! monda a Juhász az el halgatott Dallonak, egy kies tavaszi estve.

Ah, felele a Fülemüle; annyira kuruttyolnak a Békák, hogy minden kedvem el mult. Nem hallod öket?

Igen jol hallom: monda a Juhász. De tsak a te némaságod okozza, hogy hallom.

A Jo-tétel

Van-é nagyobb Jol-tévöd az állatok közt, kérdé az Embertöl a méh, mint mi vagyunk. Van ugyan felel ez!

S kiczoda az! A Juh! mert az ö Gyapja nékem szükséges; a te mézed pedig csak kedves.

S akarod-é meg egy okát tudni, miert tartom nagyobb Jol tévömnek a Juhot nálladnál, Méhetském? A Juh minden vonogatás nélkül adja nékem a gyapját, de te, ha mézet adsz, mindég rettentesz fulánkoddal.

A Tölgyfa

A dühödt éjszaki szél egy zivataros éjjel az ágasbogas Tölgyön mutatta meg erejét. Ki volt fordítva tövéből, s nagy rakás alacsony csalétott temetett maga alá. Egy Roka, kinek gödre nem messze volt a Tölgytöl, másnap reggel meg látta azt. Be iszonyu nagy fa! monda. Soha sem hittem volna hogy illyen nagy volt!

A Fülemile, és Pacsirta

Mit lehet azon Poétakrol mondani a kik olly magasra csapnak fel, hogy Olvasoiknak nagyobb része meg nem értheti? – Mit mondhatnánk egyebet hanemha azt a mit a Fülemile mondott a Pacsirtának: azért csapsz-é fel olly magosra, Kedves Barátném, hogy ne ertsék szavadat.

O TRADUCERE DIN LESSING, ÎN MANUSCRIS TEORIA FABULEI

(Rezumat)

Studiul prezintă şi analizează un manuscris care cuprinde fabule scrise de Lessing, în traducerea lui János Aczalay. Acest manuscris se află în Biblioteca Filialei Academiei Române din Cluj-Napoca şi este de fapt un fragment, o variantă a traducerii complete, editată de Ferenc Kazinczy la Viena, în anul 1793.

Autoarea studiului de faţă, confruntând manuscrisul cu ediţia amintită, stabileşte unele deosebiri – atât de conţinut, cât şi de formă (de text) – care dovedesc, fără dubii, că fragmentul prezentat şi analizat nu este copiat din cartea apărută în anul 1793. Analiza, în continuare, constată didacticismul şi simplitatea fabulelor, caracteristici general valabile genului.

În anexă găsim ca mostre mai multe fabule.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

A XVII. SZÁZADI HALOTTI PRÉDIKÁCIÓ SAJÁTOS NARRATÍV ELJÁRÁSAI

A XVII. századi halotti prédikáció többszörösen összetett jelensége a régi magyar irodalomnak.

Egyrészt mivel mint a használati irodalom[1] körébe sorolható műfajnak, a halotti szónoklatnak konkrét „hasznáról" beszélhetünk: minden egyházi szónoklat a hitigazságoknak olyan kifejtését, előadását jelenti, amely a hallgatókat a kifejtett igazságok megértésére és követésére ösztönzi; a halotti szónoklat ezen felül esetenként a hozzátartozók vigasztalását is felvállalja.

Másrészt a halotti prédikáció sokrétű célrendszert valósít meg, melyre szövegszerű utalásokból, a szövegek gondosan felépített szerkezetéből, illetve a prédikációgyűjtemények előszavából, a hallgatókhoz címzett intésekből következtethetünk. Baranyi Pál *Imago Vitae, et Mortis* című prédikációgyűjteményének (1712, 1719) előszavában prédikációinak három célját jelöli meg: Isten dicsőségének hirdetését, az élők lelki épülését szolgáló tanítást, valamint a halottak dicséretét. Isten dicsőségéről beszél, felvállalva a bármely Istenről szóló beszéd problémáját: a végtelen, transzcendens Istenről való beszéd reménytelenségét a véges, korlátok közé zárt emberi beszéd lehetőségei között. Tanítást tartalmaz, holott a műfaja korántsem tanító jellegű. A beszédeket viszont egyrészt hittani fejtegetések szövik át, másrészt morálteológiai, kegyességi, illetve aszketológiai tanítás. Mindez a hittani, illetve morális tanítás, melyet a teológia tudománya szisztematikusan, jól körülhatárolt fogalmi rendszer segítségével tár fel, a beszédekben képi formában jelenik meg, így könnyebben elérhetővé válva a címzettek számára. Ebből adódik a prédikációk újabb sajátsága: a szónoknak teológiailag képzetlen, a témában teljességgel járatlan befogadóközönség számára kell e hittani kérdésekről úgy beszélnie, hogy egyrészt a címzettek számára érthetőek legyenek az érintett hitigazságok, másrészt az egyház tanításának egésze sértetlenül kerüljön a hívek kezébe. Sajátos feladat hárul ezzel a prédikátorokra:

[1] A *halotti irodalom* fogalmának körülhatárolása problémás, lényege elsősorban a szorosabb értelemben vett irodalomhoz való viszonyában ragadható meg. A szakirodalom az ide sorolt szövegeket általában a szépirodalom, az autonóm művészi alkotások ellentéteként határozzák meg, vagy elkülönítik a fikcionális szövegektől; lehetséges szinonimájának a *pragmatikus irodalom* kifejezést javasolják. A teljesen instrumentizált használati szövegektől viszont ugyancsak elkülönítendő a használati irodalom fogalma, hiszen jellemző az ide tartozó szövegekre a nyelvi, retorikai és stilisztikai szervezettség magasabb foka. A használati irodalom szövegeire jellemző, hogy tárgyukat nem önmaguk hozzák létre, hanem bizonyos kívülálló célok határozzák meg azt, és a szövegek ennek a tárgynak vannak mintegy „szolgálatára", hasznára. L: J. D. Müller, *Gebrauchsliteratur*. In Historisches Wörterbuch der Rhetorik. hrsg. Gert Ueding. Tübingen, 1996. 587–604.

ismernünk kell a címzettek lelki igényszintjét, figyelembe venniük azt, hogy miként él a kinyilatkoztatott hitigazság a címzettek lelkében.

Végül pedig a halotti beszédek történelmi forrásként is szolgálhatnak: a halott dicséretéről szóló részek, a laudációk számos – esetleg máshonnan nem ismert – történeti tényt örökítenek meg, a nemzet történelmére, esetenként a halott családjának történetére vonatkozó ismereteket közölnek a hallgatókkal és rögzítenek az utókor számára. (Erre a kérdésre a továbbiakban még részletesen visszatérek.)

Dolgozatomban viszont más szempontból közelítem meg a halotti prédikációkat: a szövegekben megjelenő cselekvő embert követem figyelemmel, hiszen cselekvésében látjuk egyrészt a prédikátort, másrészt a hallgatókat, de még a halottat is, aki a beszélő narrációjának szereplőjeként jelenik meg előttünk. Mindezeket a „szereplőket", illetve ezt a sokrétű közvetítő folyamatot igyekszem megragadni, valamint azokat az összetevőket, amelyek révén az előttünk megjelenő cselekvő ember a történelmi és társadalmi élet benső realitásait hordozza.

Két típusú prédikációgyűjteményt választottam vizsgálódásom tárgyául: egyik a konkrét alkalmakra írt, illetőleg elmondott és később a szerző által kötetben közzétett halotti beszédeket tartalmazó gyűjtemények csoportja, a másik típus pedig az egyetlen személy temetésére – illetve teste fölött – elhangzott halotti beszédek gyűjteményes kiadása. Mindkét csoportból két-két művet választottam: Selyei Balog István *Temetö Kertjét* (1655)[2], Baranyi Pál *Imago vitae, et mortis* című kétkötetes beszédgyűjteményét (1712, 1719)[3]; illetve a Károlyi Zsuzsanna temetése alkalmával elhangzott beszédekből összeállított *Exeqviarum Coeremonialum* című gyűjteményt (1624)[4] és az Iktári Bethlen Péter teste fölött mondott beszédek gyűjteményét (1646).[5]

---

[2] A mű teljes címe és adatai: *Temetö Kert. melyben Egynehány Halotti alkalmatossággal-valo Praedikátiok vadnak: Mellyeket irt és praedikállott külön külön helyeken Selyei Balog Isrtván, Mostan Fejérvárat eggyik Udvari Praedikátor.* Váradon, Szenci K. Abrahám által. M DC LV. (RMK I. 906.)

[3] A mű teljes címe és adatai: *Imago Vitae, et Mortis. Az Eletnek és Halálnak Képe, avagy Halotti predikacziók, Mellyel Az Elök az Istenes Eletre 's-Bóldog Halálra, és Dicsösséges Fel támadásra tanittanak. A' Hóltak a' sírból a' férgeknek setét barlangjonkból, és a' rothadásnak megsenyvedt határiból az Eletre viszsza hivassanak, Hogy az ö jóságos cselekedeteik az Elöknek emlékezetünkben élvén; a' Halál árnyékában fekvén-is éllyenek, melly irattatott a' Halottaknak vagy koporsóba tételük, vagy temetésük alkalmatosságival Gyula-Fejérvárott. A' Jésus Társaságából való P. Baranyi Pál által.* (...) Nyomtattatott; Nagy-Szombatban, A' Jésus Társasága Académiájának bötüivel Geich János által. M.D.CC.XII. (illetve M.DCC.IXI.) Esztendöben.

[4] A mű teljes címe és adatai: *Exeqviarum Coeremonialum serenissime Principis ac Dominae Dnae. Susannae Caroli...*, a magyarul megjelent második kötet címe: *Halotti Pompa, mellyel az Istenfélö, kegyes természetü Feleség, Károli Susannanak [...] le vetkezet és nallunk hagyott testi Satoranak, földben takarittatasakor, utolso tisztesség tetetet 1622. eszetendöben, Maiusban, Juniusban és Juliusban* (Gyulafejérváron, M DC XXIV.) (RMK I. 539)

[5] A mű teljes címe és adatai: *Temetési Pompa, Melly a Tekitetes és Nagyságos Néhai Groff Iktari Bethlen Péter, Hunyad és Máramaros Vármegyének örökös Fő Ispánnyának, 1646 esztendöben, Kis-Aszszony havának harmadik napján, Bánban meg.hidegedett testének Liszka-falvárol Nyir-Bátorban, temetésének helyére való meg-inditásától fogva, az földben el-takarittatasáig, celebráltatott* (Varadon, Nyomtattatott Szenci Kertész Abraham által. M.DC.XLVI. esztendöben. (RMK I. 787.)

Fontosnak tartottam megvizsgálni a halotti beszédekben azokat a szövegbeli „nyomokat", amelyek a korabeli társadalmi és vallásos életre vonatkozó adatokat, tényeket hordozzák. Ilyenek például a XVII. századi temetkezési szokásokra, a temetés szertartására, lebonyolításának miként jére utaló szövegrészek; a laudációk azon részei, amelyekből következtethetünk a társadalmi életnek, az egyes társadalmi osztályoknak a vallásos életre gyakorolt hatására; valamit további olyan beszédrészek (vigasztalás, genealógia bemutatása stb.), melyek sajátosan a korabeli igényekhez igazodnak, és így megbízható információkat közvetítenek minderre vonatkozóan.

A halotti prédikációk érdekes információkat nyújtanak a korabeli temetkezési szokásokról, az egyes szertartásokról, a különböző felekezeteknek egymás szertartásaihoz való viszonyáról, illetve a hallgatók kifejezett igényeiről. Baranyi Pál *A' Kegyes Olvasóhoz* címzett előszavában azt írja, hogy beszédeinek hosszúságát a hallgatók igényeinek kielégítése céljából alakította, a hívek ugyanis megkövetelik a temetési pompa növelése végett a hosszú és ünnepélyes szónoklatokat. Elutasítja ellenben a búcsúztatás és a genealógia elmondásának a feladatát: *„mi nem szóllúnk egyik beszédünkben-is a' Halottak Elejükről; hanem tsak magánossan az elöttünk fekvö Halotrol: azt-is pedig csak rövideden [...] Tudgyuk ugyan, hogy más Országokban, sok bölcs, és nevezetes Prédikátorok mind az Atyai, 's-mind az Anyai ágról (ki mit nem kárhoztatünk, kiváltképpen az Országoknak bé vett szokását követvén) száz esztendöktöl fogva elé hozzák a' Halottaknál való Prádikácziókban, a' Halottaknak mind két ágon lévö Elejüket. De mi mind a' Halgatókhoz, 's-mind az Országnak bé-vett szokásához alkalmaztatván magúnkat szántszándékból el hagytuk azokat: és a Deák Orátorokra biztuk, kiknek tulajdon tisztük, és hivatallyuk az. Hasonlóképpen,, tudgyuk azt-is, hogy némelly Prédikátorok Attyától, Annyától, Attyafiaitól, Házas társától, Gyermekitöl, Cseléditöl, Jó-akaróitól, és az öszsze gyült népektöl a' Halottat el búcsúztattyák. De ezt-is a' búcsúztató versekre biztuk, mellyeket Nemes Erdély Országában, a' Halottaknál szoktak énekelni."*[6] Ugyancsak az orátorokra hagyja a laudáció elvégzését Veréczi Ferenc prédikátor is a Bethlen Péter temetésén. Több prédikátor viszont elmondja a halott dicséretét, sőt a genealógiát is elsorolja beszédének valamelyik részében. A második típusba sorolt prédikációgyűjteményekben már a beszédek egymás utáni sorrendjét megvizsgálva képet kaphatunk egy ünnepélyes temetési szertartás lefolyásáról, és főként arról a folyamatról, ahogyan a főúri rendek a prédikátorokat bevonták reprezentációjuk kifejtésébe.

A laudációkból képet kaphatunk az egyes személyek életének fontosabb állomásairól, jelentősebb cselekedeteiről. Elsősorban természetesen a halott lelki, hitbeli magaviseletére vonatkozik a dicséret, de gyakran a halott nemzetségét, őseit is említik, majd iskolázottságát, eszességét, erkölcsét és végül fontosabb tetteit, jócselekedeteit is. Kiemelik a prédikátorok, hogy dicséret és elmarasztalás

[6] Baranyi Pál, 1712, 1719, I, B2v-B3.

dolgában ugyancsak a helyi szokásoknak és igényeknek megfelelően kell eljárniuk. Fontos volt továbbá, hogy a prédikátor tekintélyén ne essék csorba a laudáció miatt, ezért a laudáció tartalmát igyekeztek hitelesíteni. Erre szolgált például a halottal vagy hozzátartozóival való közvetlen kapcsolat. Például Szathmári Lázár Miklós a Bethlen Péter temetésén a halott feleségéhez intézi szavait: *„Nem hizelkedésből adom ez titulusokat, mert soha a'val kenyeremet nem kerestem, te magad jól ismérsz, hanem nagy részrül tudom hozzá képmutatás nélkül tökélletességedet."*[7] A személyes, közeli kapcsolat hiánya a dicséret elhárításának egyik argumentuma lehet. További érvként szolgál a prédikátori képességek végességére való hivatkozás, a dicsérésre méltó tulajdonságok felsorolására való tehetség hiányának említése. Baranyi Pál így magyarázza eljárását: *„A' felettébb való böv dicsirés pedig mind a' Halotnak nagy bölcstelenségére esik, midön azt mondgyák: Hazud benne. A' Halgatóknak hasonlóképpen, nagy botránkozásukra, okot adván a' bal itiletre mind a' Prédikátor, 's-mind a' Halott felöl."*[8] Amennyiben a prédikátor nem talált a halott életében említésre méltó adatot, közhelyekhez folyamodott, például a magyarázott szentírási textus tanulságát a halottra alkalmazza néhány mondatban, és a hallgatókat az elétárt példa követésére buzdítja. Elterjedt a mitizáció, illetve az exemplumteremtés gyakorlata is: a laudációban kézenfekvő volt a szentírási párhuzamokra való hivatkozás, sőt egyes személyek számára egy-egy bibliai szerep metaforikus kiosztása. Szathmári Lázár Miklós Bethlen Pétert Illés prófétával azonosítja beszédében, és a halála előtti eseményeket a próféta halála előtti események függvényében mutatja be: *„Nem nyughaték Gilgálban (értsétek Etsedben) kétség nélkül az Urnak ö benne lakó lelke, azon Urnak felöle el-végezett meg másolhatatlan tanátsának bétellyesitésére izgatta; Menny-ki (ugymond) menny-ki e' táboron kivül a Jesushoz, hordozván az ö gyalázatját, a' nyomoruságoknak keresztit, és az embereknek sok itéleteket, [...] ki-jöve azért Bethelben (Trintsénben) ott-is nem maradhata sokáig felettébb, azonban ez szó hirhedék a körülötte forgolódok között, haza készül, haza mégyen, ez szérent az Ur lelkének izgatásából jött Jerichoban, (Banban) ott is kevés mulatsága után [...] váratlan s'véletlen magával ragadja Isten az ö lelkét"*[9] Gyakran ruházzák fel ilyen szereppel a halott hozzátartozóit vagy a hallgatóságot is, részletezik a bibliai személyek és az alkalom által érintettek közötti szentírási párhuzamokat. Az előbbi allegóriát tovább fejtve a prédikátor a hallgatókat is bevonja a bibliai párhuzamba: *„meg kell vallanunk lelkünk isméretinek tisztaságában, hogy igen nagy külömbség volt Illyés és Eliseus között, s' ez elöttünk szomorú koporsójában fekvö N. T. és M. G. Urunk, s' körülötte forgolodók között..."*[10] A halott feleségét egész sor bibliai szereppel ruházza fel: *„T. és M.G. illyés-házi Kata Aszszonyom, a' N.T. és M.G.*

[7] RMK I./787, 17.
[8] Baranyi Pál, 1712, 1719. l., B2
[9] RMK I/787, 4.
[10] Uo.

Ikhtári Bethlen Péter Uramnac szerelmes házas társa, Urát bötsüllö Sárája, tiszta hivségü Rebeccája, kivánatos Rachelje, jo hiret, nevét, tiszteségét bölts okosságodval serényen örizö Abigailja [...]"[11] A halott apját, Bethlen Istvánt a fiát sirató Dávid királyként mutatja be a szónok, hasonló részletezéssel.

A vigasztalás gyakorlatában ugyanazon gondolati sémákkal találkozunk a legtöbb prédikáció esetében. Néhányat felsorolok és idézek ezek közül, hiszen ezek a kor általános prédikátori gyakorlatát tükrözik. Gyakori a földi élet és a megígért túlvilági lét összehasonlítása, a földi zarándok-lét átmeneti voltának kiemelése a túlvilági élet ígéretességének kihangsúlyozása céljából. Selyei Balog István prédikációjában: *„E' világi életünknec nyomorult sorsánac meggondolása, lám tsak jövevényec vagyunc e' földön, keressüc hát a' mi mennyei örökségünkben."*[12] Az evilági idő végességének és a transzcendens örökkévalósággal való összehasonlítás gondolata szintén közismert képekben jelenítődik meg: életünk pára, buborék, füst, árnyék, hányatott hajó. Selyei Balog István prédikációjából idézem: *„A'mint hogy a' füstben semmi állando keménység nintsen; hanem tsak merö aéri hijában-valoság. Ezen képpen a'mi életünkben semmi tökélletes bizonyos és állando jó nintsen: mert fogantatásunc bün, anyánk méhében-való melegedésünk tsak álnokság, (Zsolt 51,7) Születésünc tsak hijábanvalóság, (Zsolt 39,7) Természetünc magában átkozottság, (Ef 3,2) Életünc Isten törvényével ellenkezö, (Rom 7,25) és ha az Úr az ö mérö-serpenyöjében tejend, a' semminél-is kissebec leszünc ö elötte, (Ef 41,24) mivel ollyan a' mi életünc pára, melly egy kevéssé tetszik, és az után semmivé lészen (Jak 4,14)"*[13] Az élet végességének kiemelése és az Isten által szabott korlátok, valamint a feltámadás gondolata és a halál pillanatának az üdvözülés szempontjából döntő volta teológiailag megalapozott igazságok, melyeket a hitszónok a célnak megfelelően kiválaszt és magyaráz, érthetővé tesz a teológiai tudományokban járatlan hívek számára is. E tekintetben a prédikátorok gyakran feddő hangot is használnak, gyakran erős kritika fogalmazódik meg a beszédekben. Szathmári Lázár Miklós a hívek két csoportját feddi meg: *„I. Azoc, kik ez életek-béli szolgálatjoknak terhe sulyságát meg-unván, szövetségvel kötött hivataljoc mellöl, az ö Uroknac rendelt terminusa elött, sok sápolodásokval untatjác ötet ez életböl valo el-botsáttatásoc felöl. II. Ellenben azok-is vétenec magok lelkek java ellen, a'kik mikor az ö Uroc létje esztendejeknec el-telését, őket békeségvel szabadon botsátaná, a' fizetésnec a' szerzödség szerént jó kedvéböl igért jutalomnac fel-vételére hivna; még-is egy ideig való nyalakodásért, a' szolgálatnac terhe alatt akarnac e' világnac mint hiuságos kényes Uraknac udvarában tekeregni."*[14]

[11] Uo., 17.
[12] Uo. 47.
[13] Uo. 43
[14] Uo. 15.

A hitigazságokat gyakran a hallgatók mindennapi életéből vett hasonlatokkal szemléltetik. Így jár el Selyei Balog István, amikor az élet Isten által megszabott rendjét és korlátait, valamint ennek „hasznait" magyarázza: *„A' jó cselédes gazdáknak ez természetek, ök mikoron szolgákat, szolgálokat fogadnak, fel-szokták irni, mikoron állottak-bé, és mikoron telikmeg esztendejek, s' illyenképpen vigyáznak mind életekre, mind magok viselésére, s' mind penig esztendejeknek végére, hog' midön el-töltik esztendejeket, el-vegyek szolgálattyoknak illendö hasznát. Ezenképpen cselekedik ama' nagy cselédes gazda az Isten, ki mind az egész emberi nemzetséget egy vérböl teremtvén, el-rendelte az idöknek alkalmatosságit, és azoknak lakásokat meg-határozván. (Act. 17,26) néz vigyázó szemeivel mindeneknek életekre: és miüdön életeknek el-rendelt napjait el-folynak a' fizetésre elöl hivattatnak."*[15]

A teológiai tanításokon kívül – nyilván a hallgatók igényszintjéhez alkalmazkodva – a prédikátorok gyakran használnak közhelyeket vigasztalás céljából. A halálban való egyenlőség szemléletes előadására Szilvási Márton az ókori mitológián, az antik történelmi analógiákon alapuló történeti példákat sorol fel: *„Nosza állyon elö valaki, és mondgya meg, kik élnek az hatalmas világ biro Nabuccadnezar nemzetsege közzül Chaldeaban? Az nevezetes Cyrusnak Maradeki közzül Persiaban? Világ biro Alexandernek Attyafiai közzül Görög Orszagban? Az Caesar népe közzül Romaban? Avagy az gyözedelemmel dicsekedö Codrusnak népei közzül Athenas varosban?"*[16] A halálban való egyenlőség gondolata egész sor metaforát hív életre. Keserűi Dajka János az erdő képét fejti ki: *„Hasonlonak látszik ennekem ez világ, amaz igen nagy Erdöhez, melyben külömb külömb féle nemei vannak az fáknak: nemellyek kiterjedt ágasbogasok: nemellyek egyenessen fel-hozakodott magassak [...] etc. De mihelt feyzevel le vagatnak, és az tűzre vettetvén hamuva tetetnek, legottan semmi külömbsegh közöttük nem leszen."*[17] Az elkerülhetetlen sors sztereotípiája jelenik meg Baranyi Pál művének mottójában: *„Ellene állhatni a' tüznek, ellene állhatni a' viznek, ellene állhatni a' hatalmasoknak, ellen állhatni a' Királyoknak: el jö a' halál, ki állhat ellen?"* Károlyi György ugyanezt fejti ki a Károlyi Zsuzsanna temetésén: *„Ezen megyen altal az mi Atyaink, mi-is altal megyünk mindnyájan: es az Egh annak hazája az ki boldogul altal megyen."*[18]

Említettem fentebb, hogy a halotti prédikációk laudációi történeti forrásértékkel is bírnak: konkrét események, történeti tények jelennek meg, illetve a nemzet történetéről való gondolkodás jellemzőire, a nemzeti önszemlélet formálódására is következtethetünk. Szilágyi Benjamin István a Bethlen Péter temetésére írt beszédében az ún. „fatális periódusok" elméletére fejti ki. *„Ipsa*

[15] RMK I/906, 11.
[16] RMK I/539, 58.
[17] Uo.125.
[18] RMK I/539. 52.

natura docet: fatales rerum, regnorum, et familiarum esse periodos." Annyi a történeti példa erre, hogy a szónok szerint inkább hallgatni kellene róluk, mint találomra kiragadni közülük. Szemléltetésül a magyar történelem eseményeit foglalta össze az orátor, Nimródtól kezdve az események felsorolását. Szent István uralkodásától kezdve több mint ötszáz évig Magyarország megtisztelő helyet foglalt el Európa első monarchiái között, hatalmának teljességét Mátyás uralkodásának idején érte el. Mohácsnál azonban minden elveszett, sok főúri nemzetség azóta kihalt: *„Sublimis et procera Bathoreum arbor, supra ducentos annos virens et florida, jam vero excisa, unicam saltem novis taleam, nobilissimo RAKOCIORUM trunco insitam, reliquit."*[19] De ahogy a téli jeget felolvasztja a tavaszi nap, úgy a fatális periódusnak is mindig vége szakad: a magyar történelemben is felragyogott Bocskai, majd Bethlen Gábor, és az ország újra virágozni kezdett. De ismét „megirigyelte ezt a halál", és fokozatosan szedte el id. Bethlen Istvánt, ifj. Bethlen Istvánt, s most Bethlen Pétert is.

Az elhunyt és ősei érdemszerző tetteinek felsorolása szükségszerű a genealógia előadása során. Bethlen Péter búcsúztatása során Bethlen Gábornak a nemzet javára tett cselekedeteit, hazafiúi magatartását méltatta Csulaji György udvari prédikátor: *„Jol tudgyátok a' Bethlen familiának amaz méltoságos és fényes ágát, a' felséges Bethlen Gábort, Erdély országának ditsiretes Fejedelmét, mennyire terjedett vala, kinek árnyékában ez a' szegény haza tizenhét esztedökig nyugovék nagy jo tsendes békeségben. Erdély országa ennek gondviselése alatt excoláltaték, a' mint mindnyájan bizonyságot tehettek rola; az Ecclesiát tudos embereckel, a' Politiát pediglen idegen országokbol hozott hires áts mestereckel fel-ékesité, ez hazában tüz és fegíver miatt megromladozott helyeket, templomokat, tornyokat, és eppületeket restauraltata [...]"*[20] Ugyanígy jár el az anyai ág ismeretetésénél is. Tudós magatartásra vall, hogy Csáki Miklós méltatása során elsőként oklevélkiadó tevékenységét említi a szónok: *„Az nagy Csáki Miklosnak tudom hallottátok s' olvastátok ditsiretes viselt dolgait; ez Erdély országának Vajdája volt Mátyás Király idejében, az ö idejében emanaltatott sok emlekezetes levelek tanúbizonyságot tésznek, minémü hasznos ember volt ez hazában."*[21]

Alvinczi Péter Károlyi Zsuzsanna temetésén mondott beszédében a genealógia előadásába egy legendát is beépít, az apai ág hét nemzetségének – a Csapi, Bocskai, Szörtei, Sós, Raskai, Eszeni és Kövesdi nemzetségek – származását elbeszélő legendát. Az elmondottak legitimálására kétes értékű forrást használ fel: *„Ha valaki ez Historiaban kételkednék, abbol el hiheti, hogy ez Historia, egy elökötöre mind fel vagyon himmel varva, mely csak nem régen költ ki Ecsed varabol, ha ki inqviralna nyomaban is erethetne."*[22]

[19] RMK I/87. 20-33.
[20] RMK I/787. 137.
[21] Uo.
[22] RMK I/539. 208.

Selyei Balogh István a Bethlen Péter teste fölött mondott beszédében a fatális sors sztereotapiáját fejtegetve több bibliai példa után az elhunyt esetét hozza fel, mint legszemléletesebb példát, precíz részletességgel sorolva el életének utolsó történéseit: *„De miért fáradoznéc meszsze példákért, ha ez elöttünc fekete és siralmas gyászszal bévonattatott koporsoban feküvö néhai Tekintetes és Nagyságos Iktári Groff Bethlen Péter Uramnac, Hunyad és Máramaros Vár-megyéknec örökös Ispánnyának, mostani szomorú példája igen világosan meg-mutatja. Ki ennec elötte bizonyos holnapockal, megszerzendö dolgainac, s' az T. és N.G.-I. Gáspár Uraméc látogatásának okáért Trentsénben ment-volna, ott dolgait el-végezvén, jo akaroival, Groff Úr barátival, és Sogorival onnét haza felé indula. És mikoron jutottac volna Bán-a, estve mint egy utolso valo mondásra gazdag vatsorára hivatatván, kedvesen vendégeltetéc, nem tudván a''holnapi nap mit hozna még magával. Reggel fel-kelvén midön szintén el-induló szándéka volna; reggeli imádkozását el-végezvén, minden emberi várakozás kívül hét orakor reggel, a' Guttától meg-üttetvén, tsak egy kevés vártatva, Kis-Aszszony havának harmadic napján, életének harmincz nyolczadik esztendejében A.D. 1646. meg-hala."*[23] Érdekes kijelentése a prédikátornak az elhunyt utolsó reggelének ismertetése, lehetséges, hogy a laudáció kedvéért vagy a követésre méltó példa statuálása végett szúrta közbe az életének utolsó perceiben is imádkozó főúr képét.

A forrásként használt szövegekben érdemes lenne vizsgálni az átdolgozás, kiteljesítés folyamatát, amelynek során egyes prédikációk terjedelmes kegyességi okiratokká nőttek, és így kerültek kiadásra. Baranyi Pál például művének előszavában magyarázza eljárását, mely révén a konkrét alkalommal elhangzott beszédet használható „nyersanyaggá" alakítja prédikátortársai kedvéért: *„a' Lelki Tanitoknak (kiknek vagy könyveik, vagy idejük nincsen a' könyvek fel forgatására) azon dolgokról több matériát adnánk: úgy annyira, hogy egy Prédikációból kettőt 's hármat-is készithet az értelmes Lelki Tanito."*[24] Továbbá vizsgálódásra ajánlom még a szövegek egymásra hatásának folyamatát, hiszen az előbb idézett szerzői megnyilatkozásból is kivehető, hogy a prédikátorok felhasználták a már megjelent beszédgyűjteményeket.

HORVÁTH IZABELLA

PROCEDEE NARATIVE SPECIFICE DISCURSURILOR FUNERARE DIN SECOLUL AL XVII-LEA

(Rezumat)

Subiectul analizei îl constituie două tipuri diferite de culegere conținând discursuri funerare din secolul al XVII-lea: unul este acela al discursurilor scrise, respectiv spuse în situații concrete și.

[23] RMK I/787. 47.
[24] Baranyi Pál 1712, 1719, I, B2.

ulterior, publicate în volume de către autor, celălalt fiind publicarea sub formă de culegere a discursurilor spuse la funeraliile unei singure persoane.

Punctul de vedere al tratării subiectului este unul particular, atenţia îndreptându-se către persoana activă prezentă în text: pe de o parte, cel care ţine discursul, pe de altă parte, ascultătorii, şi, nu în ultimul rând, chiar defunctul, care apare în faţa noastră ca personaj al naraţiunii. Autoarea se străduieşte să surprindă toate aceste „personaje", întregul proces de transmitere pe mai multe niveluri, respectiv acele componente pe baza cărora persoana activă ce ne apare în faţă este purtătoarea realităţii istorice şi sociale interioare.

NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

A KÖLTŐI KÉP STRUKTURALISTA ÉS GENERATÍV GRAMMATIKAI MEGKÖZELÍTÉSÉNEK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA*

Dolgozatom egy hosszabb tanulmánynak a része, melynek középpontjában a költői képek szemiotikai vizsgálata áll. Mivel a szemiotikai képvizsgálat a XX. században különféle nyelvelméleti irányzatokkal fonódott össze, szükségesnek látszott annak áttekintése is, hogy ezek az irányzatok milyen elméleti premisszákból és módszertani alapelvekből indulnak ki a nyelvi kép mibenlétének, szerkezetének, típusainak, hatásának az elemzésekor.

A XX. század nyelvelméleti irányzatai közül most a strukturalizmus és a generatív grammatika képelméletének néhány vonását ismertetem, tudván tudva, hogy az egyes szerzők és tanulmányaik besorolása valamelyik irányzatba az elméleti irodalomban is problematikus. E nehézség részben abból adódik, hogy a különféle irányzatok között átfedések is vannak, részben abból, hogy a teoretikus irányzatok is csupán kívülről tűnnek egységeseknek, belülről viszont legalább olyan mértékben tagoltak, mint például valamelyik természetes nyelv; harmadrészt pedig abból, hogy a legtöbb gondolkodó pályája során nem egyetlen, hanem különféle irányzatok szellemében alkotott. Roman Jakobson például a formalizmus elveire is épülő strukturalista kommunikációelmélet és poétika, s egy ilyen koncepciójú szemiotika és tropológia művelője, Roland Barthes strukturalista *szemiológus*, George Lakoff kezdetben generatív grammatikát művel, innen jut el a kognitív nyelvészethez, Petőfi S. János a szövegközpontú strukturalizmust s egy ezzel ötvözött generatív grammatikai szemléletet meghaladva egy olyan szemiotikai textológiát dolgoz ki, amely a *szöveginherencia* korábbi elve helyett a befogadói *hozzárendelés*t tekinti alapelvnek stb.

1. A strukturalizmusban a vizsgált tárgyat összefüggések rendszerének: struktúrának tekintik, a „struktúrákat a világ tulajdonságaiként" fogják fel (Wunderlich 1988: 21). A világ strukturáltságának feltételezése egyrészt olyan módszertani eljárások kidolgozását motiválja, amelyeket szintén a szabályelvűség jellemzi; másrészt a világ szisztematikus megismerésére törekvő tudományok olyan elméleteket építenek fel, melyeknek egyik alapvonása a strukturáltság. Így a 'struktúra' kifejezés nemcsak a világ említett tulajdonságaira, hanem ezeknek a teóriáknak és módszertanoknak az egyik sajátosságára, komponensére is utal. A strukturalista szemlélet e hármas aspektusa az irányzat képviselői szerint lehetővé teszi, hogy „viszonylag komplex és áttekinthetetlen jelenségeket mégiscsak tagoltan és összefüggően jellemezhetünk" (Wunderlich 1988: 20).

* Készült a Domus Hungarica Scientiarium et Artium Alapítvány támogatásával.

Alább e hármas aspektusnak az első összetevőjét kell közelebbről is szemügyre vennünk.

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a világ struktúrákkal jellemezhető, vagy – kissé élesebben fogalmazva – hogy „ minden folyamat mögött valamilyen rendszert kell találnunk" (Louis Hjelmslevtől idézi Vigh 1973: 123), akkor ebből az is következik, hogy valamely struktúra kétféleképpen vizsgálható: önmagában, összefüggések belső rendszereként vagy más struktúrákkal való kapcsolatában.

E kijelentések az irányzat képviselői szerint a költői kép vizsgálatára is érvényesek. A költői kép struktúra, mely elemeinek viszonyrendszereként a maga differenciáltságában és típusaiban elszigetelten is megközelíthető, de leírható a műalkotás kontextusában is.

Mielőtt mindkét megközelítési módot bemutatnám röviden, előbb néhány strukturalista alapelvet, kritikai szempontot szeretnék felidézni.

A strukturalisták elvetik az általuk hagyományosnak tekintett képelemzési technikákat, kategóriákat; 'hagyományos'-on általánosságban azokat a korábbi és kortársi megközelítéseket értik, amelyek nem strukturalista szemléletűek. Mindenekelőtt az egyoldalúan tartalomcentrikus elemzéseket bírálják, amelyek abból az alaptételből indulnak ki, hogy a képek elemzése és osztályozása a két fő alkotóelem tartalmi leírása alapján végezhető el, tehát azokat a forrásokat, valóságmezőket kell megvizsgálni, amelyekből az író képeinek az anyagát veszi, és azokat a témákat kell elemezni, amelyeket az író a képek révén kíván megjeleníteni; a hasonlított–/azonosított denotátumát képező tárgyak, jelenségek, élőlények bemutatásával – a strukturalisták által bírált hagyományos megközelítések szerint – megismerhetjük az író világszemléle-tében fontos helyet elfoglaló fogalmakat, a hasonló/azonos eredetének a feltárása pedig az író érdeklődési körébe, léttapasztalata lényeges mozzanataiba vezet be, amely által a vizsgált szerző témaválasztási motivációira deríthetünk fényt.

A strukturalisták elismerik ugyan, hogy ezzel a módszerrel közelebb lehet kerülni valamely alkotó személyiségéhez, élményvilágához, alkotási technikájához, s ezeken keresztül életművének a tárgyszerűbb megismeréséhez, de először is azt kifogásolják, hogy az így szerzett ismeretek nem általánosíthatók, s érvényük emiatt pusztán a vizsgált életműre szűkül. Ezen túlmenően az elemzésnek ez a fajtája azért sem tesz eleget a strukturalista elvárásoknak, mert rendszerint kimarad belőle a költői kép két fő elemének az egymásra vonatkoztatása. Holott „egy esetleges tartalmi elemzés szintjén is a két egymásra vonatkoztatott fogalom, illetve denotátum *viszonyának* tekintetbevétele" a helyes alapállás (Vigh 1973: 121). Továbbmenően: a tartalomcentrikus képtipológiákban az egyes képtípusokat elsősorban a hasonló/azonos jelentéskörének a tagolása alapján szokták elhatárolni, abból a feltevésből kindulva, hogy a képnek ez az összetevője nagyobb szemléleti, hangulati értékkel rendelkezik, mint a másik főelem. A strukturalista kritika szerint

az ilyen külsődleges, a képelemek szempontjából egyoldalú és tematikus leltározás a végtelenségig folytatható.

Ez a kritika a bírált szemlélet másfajta következményeit sem hagyja figyelmen kívül. A képeknek a tartalom alapján történő osztályozása ugyanis egyes strukturalista kutatókat arra az ellenlépésre ösztönzött, hogy a tartalom rovására a forma fontosságát hangsúlyozzák túl, s így olyan vélemények is megfogalmazódtak a forma rehabilitálása kapcsán, hogy „a kép szintaxis, nem pedig a valóság tükre" (H. Meschonnic-tól idézi Vigh 1973: 121). Ez a szemlélet, bár a strukturalizmus jegyében fogant, nem elégíti ki azokat a kutatókat, akik a struktúrát s így a költői képet is olyan összefüggésrendszerként fogják fel, amelynek vizsgálatából és magyarázatából sem a szemantika, sem a valóság nem hagyható ki. És az sem kielégítő e kritika szerint, ahogyan a tartalomra és a formára is tekintettel levő leírásokban a forma elemzését végzik: „a hasonlat szerkezeti, formális elemzése helyén például hiányos grammatikai megjegyzéseket találunk, amelyek jobbára a hasonlat legkevésbé informatív elemének, a hasonlító kötőszónak, névutónak, igének (Gérard Genette nyomán: *modalizátor*nak) különféle megjelenési formáival foglalkoztak" (Vigh 1973: 120).

2. A strukturalizmus itt vázolt típusában a költői kép a szintaktikai-szemantikai felépítés és a funkcionálás egységeként vizsgálandó. „A struktúra egésze több és más is, mint az alkotóelemek összege. Az egész nem vezethető le a részek puszta halmazából. Az egészet, a 'totalitás'-t az alkotóelemek belső összefüggésrendszere, struktúrája hozza létre" (Szabó 1977: 18).

Természetéből következően tehát a költői kép a szövegkontextustól függetlenül is vizsgálható. Ennek az általában vett, zárt rendszernek tekinthető költői képnek az elemzése mind az induktív, mind a deduktív módszer segítségével elvégezhető.

2.1. Az első esetben az alábbi kérdés merül fel: „mennyiben van lehetőség arra, hogy egy adott számú képből az általában vett költői kép struktúráját és törvényeit elvonatkoztassuk, ami természetesen magában foglalja azt a *hipotézis*t, hogy ilyen struktúra *létezik* (az ellenkezőjét feltételezni ugyanis abszurdum)" (Vigh 1973: 120).

Az induktív megközelítésnek tehát egyebek közt a mennyiségi szempont figyelembevételével kell szembesülnie, s ez a strukturalizmus képviselőinél is dilemmákra, vitákra adott alkalmat. És ez természetes, hiszen az egyes esetek megfigyelésére épülő konklúziók adekvátsága kapcsán az első kérdés az, hogy a vizsgált anyag nyílt vagy zárt rendszert képez-e, azaz végtelen-e vagy véges az adott minőségű elemek száma, ha pedig nyílt rendszerben folyik a felmérés, akkor milyen szempontok alapján lehet kiválasztani a reprezentatívnak tekinthető anyagot, s az ehhez szükséges mennyiségi kritériumokat milyen viszonyrendszerben lehet vagy kell felállítani.

Talán nem kétséges, hogy ez a kérdéscsoport egyértelműen megválaszolhatatlan. Többek közt azért, mert az elemek azonosításakor – a valóságos

nyelvi képek komplexitása miatt is – rendszerint eltérő szempontok érvényesülnek, azaz végső soron valamely szempontnak az elfogadásától vagy elutasításától függ, hogy milyen és hány elem kerül az egyik vagy a másik kategóriába (vö. Bereczky 1992: 19–20).

A kérdés megoldásának, illetve egyértelmű megoldhatóságának ilyen átfogó szempontú bírálata azonban mégsem jelentheti a végső szót. Vlagyimir Propp (1975) például az orosz népmesék strukturális vizsgálatában az alapmotívumok ismétlődése alapján elméletileg indokoltnak tartja azt, hogy korlátozott számú mese analízisével állapítson meg a mesére általában érvényes következtetéseket. Ez a hozzáállás a költői képek vizsgálatában is célszerű, s a proppi értelemben szakszerű lehet.

2.2. A deduktív képvizsgálat egyik példájaként Kemény Gábor (1993) tipológiája hozható fel, melyet a szerző különféle irányzatokhoz sorolható szakirodalomra támaszkodva, de elsősorban a strukturalista G. Genette nyomán állított fel (vö. Kemény 1993: 23–7). Ez az eljárás azért tekinthető deduktívnak, mert a képtipológia alapját nem valóságos képek, hanem egy elvont séma alkotja. Az 'általában vett' nyelvi kép struktúráját a szerző – Genette-et követve – úgy alkotja meg, hogy a valóságos képfajták (metafora, hasonlat stb.) egyes elemeit kiemeli adott viszonyrendszerükből, egymás mellé állítja őket, s így egy olyan 'sorozat' jön létre, amely akár a nyelvi kép mélystruktúrájaként is felfogható. Ez a séma négy összetevőből: tárgyi elemből, képi elemből, motívumból (= *tertium comparationis*) és modalizátorból áll.

Modalizátoron azok a nyelvi elemek értendők, amelyek az összehasonlítást/azonosítást jelzik (Kemény 1993: 25). Amit tehát a strukturalista Vigh Árpád a hasonlat legkevésbé informatív elemének tekint, s vizsgálatát nem tartja relevánsnak, azt a szintén strukturalista Gérard Genette s a generatív nyelvészet szempontjait is integráló Kemény Gábor – teljes joggal – a nyelvi kép egyik alapelemének tart.

Kemény megjegyzi, hogy a valóságban nem minden nyelvi kép tartalmazza a felsorolt négy összetevő mindenikét, sőt egy vagy több képelem többnyire hiányzik belőlük, így ez a struktúra csupán elvont sémaként kezelendő. Szerinte elvben bármelyik elem hiányozhat a valóságos képből, de mivel a *képszerűség* alapismérvét keresi, táblázatába csak azokat a típusokat veszi be, amelyek a 'képi elemet' is tartalmazzák, s kihagyja a Genette-nél szereplő 'hasonló' nélküli hasonlatokat. A többi összetevőt illetően az alábbi három kérdést teszi fel:

– Jelölve van-e a viszonyított (kifejezendő, tárgyi, izotóp, hasonlított, azonosított) elem? Eszerint a kép vagy *explicit*, vagy *implicit*.

– Jelölve van-e a közös tulajdonság (a hasonlítás, ill. azonosítás alapja, a motívum)? Eszerint a kép vagy *motivált*, vagy *motiválatlan*.

– Jelölve van-e a tárgyi és a képi elem (nem) azonossága valamilyen modalizátorral? Eszerint a kép vagy *jelölt*, vagy *jelöletlen*. (Kemény 1993: 27).(Itt

meg kell jegyeznem, hogy Kemény a harmadik kérdésben eltekint a hasonlóság viszonyától, s így az előző kérdések problematikájához képest megengedhetetlen redukciót hajt végre.)

A felsorolt szempontok logikai szembesítése alapján s a képszerűség alapkritériumának eleget nem tevő elvi lehetőségek kizárása nyomán Kemény Gábor nyolc képtípust különít el, többnyire Krúdy Gyula képeivel példázva az egyes típusokat; az ettől eltérő eseteket Kemény nyomán külön megemlítem, s zárójelben néhány tájékoztató vagy képelméleti megjegyzést teszek:

A) /1./ Jelölt, motivált, explicit kép. (Az elemi képstruktúrának mind a négy összetevőjét tartalmazza). Példák: a fák 'lassú szívverés módjára ingó árnyékaiban'; 'kis fehér házak tűntek fel, mint heverő kutyák'; 'utolért az eső, mint a bánat'; 'mintha a halál a bibliát olvasná'.

B) /2./ Jelölt, motivált, implicit kép. (Hiányzik belőle a kép tárgyi eleme.) Példa: '...lángoló, mint a tűz'(Genette 1970/77:67).

C) /3./ Jelölt, motiválatlan, implicit kép. (Hiányzik belőle a motívum/tertium comparativum és a tárgyi elem.) Példa: '...mint a tűz' (Genette uo.). (Kemény e képtípusok és példák kapcsán megjegyzi, hogy „a 2–3. számúak /a hasonlított nélküli hasonlatok/ például alig többek elméleti lehetőségnél; nem is találtam rájuk más példát, mint amit Genette ad meg táblázatában" (Kemény 1993: 26). Megjegyzéséből nem derül ki, hogy Krúdy prózájában nem talált-e hasonlított nélküli hasonlatokat vagy általában a szépírói művekben, de a 6. és a 8. képtípus példái alapján – ha helyesen értelmezem Kemény képtípusainak s a hozzájuk társított példáknak a viszonyát, valamint a konkrét kép és kontextusa közti összefüggés általa érvényesnek tartott jellegét – feltételezhető, hogy kijelentése az utóbbi esetekre érvényes. Ez viszont aligha fogadható el, hiszen a költészetben – úgy tűnik – nem ritka ez a képfajta sem. Találomra felhozható példák: a) „Mintha két szép fa ég / puszta környék közepén / és a lángjuk összecsap, / s most a két fa egy fa csak: / pirosak, / pirosak" (Babits M.: *A szökevény szerelem*); b) „mint hómezőn a vadlúd / kihűlő kráterek / párája pár gyerek / ha mit még hátrahagynunk" (Kányádi Sándor: *Töredék (mint hómezőn a vadlúd)*); ennek a hasonlatnak a kontextus és világtapasztalatunk alapján azonosítható tárgyi eleme: 'olyanok vagyunk'; Babits versében pedig a kontextus is elég ahhoz, hogy kiderítsük: a két szerelmes ég úgy, mint két szép fa a puszta közepén. Mindkét példa önálló strófa, a hasonlított és a hasonló között tehát *nem mondatszintaktikai, hanem szövegszemantikai* kapcsolat van, – amit azonban pragmatikai tényezők nélkül nem lehetne felismerni.

D) /4./ Jelöletlen, motiválatlan, implicit kép. (A modalizátor, a motívum és a tárgyi elem hiányzik belőle.) Példák: az eső 'könnyeket vert'; a 'részvétlen ablakra'; kedves 'szájak' beszéde.

E) /5./ Jelölt, motiválatlan, explicit kép. (Csak a motívum hiányzik.) Példa: 'falevélnyi ablak'.(Megjegyzem, hogy Kemény szerint a 'könnyeket vert', a

'részvétlen ablak' implicit kép, a 'falevélnyi ablak' pedig explicit. Ez azt jelzi, hogy különbséget tesz a főnév és az ige/a melléknév, s a melléknevek morfológiai felépítése, illetőleg a dolog és a cselekvés, az entitás és az attribútum között. Grammatikailag és filozófiailag indokolt ez a különbségtevés, de a képelméletben olyan következményei vannak, amelyek miatt külön is beszélni kell róla; egyebek közt azért, mert mind a strukturalisták, mind a generativisták alapvetőnek tartják a szintaktikai keretű szemantikai inkompatibilitást, de ez a fenti különbségtevés esetén képiség meghatározásának nem lesz elégséges feltétele és alapja sem a képek tipológiájának, sem a.)

F) /6./ Jelöletlen, motivált, explicit kép. (Hiányzik a modalizátor.) Példa:" 'Az álmok síkos gyöngyeit'/ szorítsd, ki únod a valót" (Babits Mihály: *Hunyt szemmel*).

G) /7./ Jelöletlen, motiválatlan, explicit kép. (Hiányzik belőle a modalizátor és a motívum.) Példa: 'a fák megannyi szoknyás kísértetek'.

H) /8./ Jelöletlen, motivált, implicit kép (nincs benne modalizátor és tárgyi elem). Példa: „Elmúlt az 'arany tó' az égről" (Tóth Árpád). (Kemény 1993: 26 és 12.)

3. A költői kép induktív és deduktív megközelítésének rövid bemutatása után vizsgáljuk meg Petőfi S. János strukturalista indíttatású, de generatív grammatikai elemekkel társított szöveggrammatikai képfelfogását.

Petőfi S. János (1969: 191) a 'kép', 'trópus', 'metafora', 'beszédalakzat' stb. fogalmának zavarossága miatt egy új terminust vezet be: 'grammatikailag generált kép' (Petőfi 1969: 191). E kissé körülményesnek mondható megnevezéssel Petőfi egyrészt pontosítani akarja vizsgálatának tárgyát, másrészt – felmérve a nyelvtani elemzés korlátozottságát – világosan behatárolja módszerének lehetőségeit.

Szükség van erre az elkülönítésre, különben a végletek kísértésébe eshet a kutató: a grammatikai módszert totális érvényűnek tekintheti, de a nem grammatikai 'formájú' nyelvi képek láttán e módszer használhatatlanságát is állíthatja. S valóban: ha beletekintünk az elmúlt negyven–ötven év képelméleti vitáiba, azt mondhatjuk, hogy a nézeteltérések egyik része ennek az elhatárolásnak az elmaradásából fakadt.

Petőfi S. János tehát már a hatvanas évek végén (felismerte és) alkalmazta ezt a szempontot: „A képes beszéd különféle formákban nyilvánulhat meg. Egyik megjelenési formájában grammatikai sajátosságokkal rendelkezik, másokban viszont nem. A bevezetett képfogalom (notion of image) az előbbire vonatkozik. Ez az a típus, amely nyelvészeti elemzéssel megközelíthető"; grammatikailag generált képnek tekinthető „bármely szövegrész, amely legalább két, szintaktikailag összekapcsolt, de szemantikailag inkompatibilis elemből áll" (Petőfi 1969: 191).

A szintaktikai kapcsolat a szöveg három szintjén valósulhat meg: az elsőt a szavak szintje, az ún. mikroszintaxis jelenti, ahol a toldalékolt (derived) és az összetett szavak elemei között jön létre szintaktikai viszony. A második szintet a

szövegegység/ közlésegység képviseli, amely megközelítőleg mondat nagyságú szövegrész. Harmadikként a szerző a közlésegységeknél nagyobb szövegrészeket említi. Ezen a szinten a bekezdésnek (paragraph) nevezett komponens szerinte leírható a grammatika eszközeivel, ahhoz viszont, hogy az ezeknél nagyobb szövegegységek struktúráit elemezni lehessen, szükség van a különféle szómezők (fields of words) ismeretére, egy ún. *thesaurus* felépítésére. Ezeknek a vizsgálati módszere azonban még nincsen kifejlesztve (Petőfi 1969: 192). (És tegyük hozzá, hogy a különféle próbálkozások ellenére ez azóta sem sikerült, részben annak a belátásnak/ténynek a folyományaként, hogy a szöveg létrehozása és befogadása egyedül grammatikai módszerekkel nem modellálható.)

A szintaktikai szintek és viszonyok problematikájának elvi–hipotetikus megoldásához hasonlóan Petőfi a szemantikai összeférhetetlenség kérdését is formális tételszerűséggel vázolja fel. Eszerint az inkompatibilitás leírásához két dolog szükséges: a szavak intenzionális, azaz referenciális funkciójuktól elvonatkoztatott szemantikai jellemzése, és egy olyan szabályrendszer létrehozása, amely alkalmas arra, hogy segítségével le lehessen mérni az egymással szintaktikai viszonyba kerülő szóelemek, szavak szemantikai sajátos-ságainak összeférhetőségét vagy ennek az ellenkezőjét.

Az eddigiekből talán nem tűnt ki elég világosan az, hogy Petőfi S. János a képek grammatikai vizsgálatát nem a szövegen kívül végzi, hanem a műalkotás szövegközpontú elemzésének a részeként határozza meg. A grammatikailag generált képnek a fentiekben megadott definícióját tartva szem előtt kissé meglepőnek tűnhet az alábbi megállapítása: „Az általam kifejlesztett műközpontú elemzés nem tesz különbséget a képek és a nem képszerű struktúraegységek elemzése között" (Petőfi 1969: 192). Meglepősége ellenére mégis azt mond-hatjuk, hogy ez a módszertani elv logikusan következik a szerző szöveggrammatikai szemléletéből, sőt már a költői kép szűkítő megnevezése is ezt sugallja. A kép ilyen felfogása ugyanis arra az alapelvre épül, hogy mindkét kategóriában: a képi és a nem képi szövegrészletekben egyaránt ugyanazok a szintaktikai szabályok érvényesülnek, s e keretben végső soron a szemantikai összeférhetőség meglétének vagy hiányának a felismerése jelenti a képek elhatárolását a nem képi szegmentumoktól.

Műközpontú képelemzéséhez a szerző a műalkotást két alapstruktúrára osztja: a grammatikaira és a szöveg hangzásstruktúrájára (soundtextural structure: 1969: 192–3; egyik korábbi, magyar nyelvű munkájában e két komponenst *nyelvi*nek, illetve *zenei*nek nevezi; a zenei struktúrát a szöveg metrikai–ritmikai és fonetikai szerkezete alkotja; 1967: 86).

A szöveg grammatikai komponensének elemzése két fázisból áll. Az első fázis főbb műveletei a következők: a) a szöveg szegmentálása – a közlésegységek elhatárolása; a „nyelvi közlésegység a mondat analogonja", de nem azonos az író

mondataival; úgy kapjuk meg, hogy „a mű szövegében adott nyelvi elemek egymásutánjából a sorrend betartásával a 'mondatszerűséghez' minimálisan szükségeseket foglaljuk egységbe"(1967: 86); b) az elhatárolt közlésegységek analízise: mélystruktúrájuk megtalálása, szemantikai interpretációja, a közlésegységet alkotó nyelvi elemek viszonyának szintaktikai és szemantikai jellemzése; c) a közlésegységek elemzését a szöveg nagyobb kompozíciós egységeinek az elhatárolása és elemzése követi.

Az elemzésnek ehhez az első fázisához hozzátartozik az itt felismerhető költői képek jellemzése is, ami a közlésegységeket alkotó nyelvi elemek szintaktikai összekapcsoltságának és szemantikai összeférhetetlenségének a minősítését jelenti.

A grammatikai vizsgálódás második szakaszában az ismétlődések (repetitive returns) számbavételére kerül sor: a szöveg linearitásában felfedjük e szempont szerint a képek közti, valamint a képek és nem képek közti nyelvi kapcsolatok jellegét.

A műalkotás másik komponensének, a hangzás-struktúrának a szegmentálása és elemzése az előbbiéhez hasonlítható; a „zenei struktúrakomponens egysége metrikai-ritmikai szempontból a sor vagy periódus" (1967: 86). A hangzásstruktúra elemzésének az eredményeit rávetítjük a grammatikai viszonyhálózatra, s megállapítjuk, hogy a szöveg zenei szerkezete milyen új, korábban fel nem ismert szintaktikai–szemantikai kapcsolatokat fed fel (főként) azok között a struktúraegységek között, amelyek nincsenek közvetlen (mondat)gram-matikai kapcsolatban egymással.

A grammatikailag generált kép vizsgálatához Petőfi S. János nem állít fel semmilyen előzetes képtipológiát. Itt egyúttal fel kell idéznünk azt az alapelvét is, hogy előzetesen nem tesz különbséget kép és nem kép között sem, mert ezek felfedését a konkrét elemzésre bízza. A képeknek egy adott rendszer kategóriáiba való besorolásáról az a véleménye, hogy ez a módszer nem használható eredményesen, mert a valóságban nagyon kevés az olyan kép, amely tiszta képtípust reprezentál. Szerinte az előregyártott tipológiák s a predeterminált tipologizálás helyett olyan átfogó tulajdonságokat kell figyelembe venni, amelyek rugalmas keretet biztosítanak a képek jellemzéséhez. Három ilyen tulajdonságot jelöl meg: a) az *általános* tulajdonságok a nyelvi rendszerből adódnak; b) az *egyedi* tulajdonságok az adott műalkotás struktúrájából következnek; mindkét tulajdonságosztály szintaktikai és szemantikai komponensekre oszlik; c) a *kiegészítő* tulajdonságok közé olyanok tartoznak, amelyeket a másodlagos (poétikai, esztétikai, ideológiai) s az ennél is átfogóbb struktúrák elemzése során állapíthatunk meg, s részben általánosaknak, részben egyedieknek tekinthetők az előbbi értelemben (Petőfi 1969: 193–5).

Ezeknek az átfogó szempontoknak az alkalmazásával e felfogás szerint elkerülhetők az előre megkonstruált tipológiák felhasználásából fakadó hibák, az

például, hogy valamely komplex kép az egyik tulajdonsága alapján egy adott típusba, más tulajdonsága alapján pedig egy másik típusba sorolódjék.

4. R. J. Matthews (1971: 413) úgy véli, hogy a generatív grammatikai metaforaelméletnek két alapkövetelményt kell teljesítenie: tartalmaznia kell azokat a feltételeket, amelyek alapján a metafora megkülönböztethető a nem metaforától, és alkalmasnak kell lennie arra, hogy megmagyarázza: hogyan érti meg, és hogyan interpretálja a beszélő a metaforát nyelvi kompetenciája segítségével (idézi Kemény 1993: 7).

Matthews első követelménye annyira általános, hogy nemcsak a generatív, hanem bármelyik képelméletre érvényes. A második követelmény ennél valamivel konkrétabb. De ezt a programot a generativisták is eltérő módon próbálták megoldani. Chomsky (1957; 1965) a *szintaktikai* mélystruktúra elsődlegességéből indul ki. Ezen az álláspontón van Katz és Fodor (1964) is. Teun A. van Dijk is úgy látja – és a szemantika szemszögéből bírálja –, hogy az említett generativisták számára „az alapszabályok értelmében generált szintaktikai struktúrák képezik a bemenetet a szemantikai komponenshez" (1972: 243), vagyis hogy valamely mondat szemantikai szerkezete a mondat szintaxisa alapján rekonstruálandó. Harald Weinrich (1968) abból kiindulva, hogy ha össze próbáljuk hasonlítani a metaforát a nem metaforikus beszéddel, az összevetést nem végezhetjük egyetlen izolált egyszerű szón, hanem csakis szintaktikai függőségben levő szavakon, szintén arra a konklúzióra jut, hogy a szintaxis irányítja a szemantikát, s ez a gondolat – többek véleménye szerint – egyetemesen érvényesnek mondható (Petőfi 1969: 190; ugyanez az álláspont fogalmazódik meg Weinrichnek egy másik, 1979-ben magyar nyelven kiadott írásában is).

E szintaktikai alapozású generatív szemlélettel ellentétben Van Dijk (1972) a *szemantikai* komponens elsőbbségét hangsúlyozza. Kifogásolja, hogy Katz és Fodor, valamint Chomsky nem adnak explicit szabályokat a sajátszerűen szemantikai struktúrák vizsgálatához, s így azt a látszatot keltik, mintha a szintaktikai struktúrák modellálnák a szemantikaiakat. Úgy véli, hogy egy sajátos területet nem lehet egy másik terület szabályszerűségei szerint vizsgálni, s ezért szerinte fel kell állítani a szemantikai struktúrák *sui generis* formációs szabályait. „Egy szemantikaelméletnek a szemantikai viszonyokat és teóriaegységeket a saját illetékességi körében kell meghatároznia oly módon, hogy a szemantikai struktúrákba és interpretációkba adekvát bepillantást nyerhessünk" (Van Dijk 1972: 245). Úgy véli, hogy a szintaktikai struktúrákkal való viszonyt tisztázni kell, de ez csak akkor oldható meg, ha először tisztázzuk magának a szemantikának a kérdéseit.

Látható, hogy Van Dijk itt a szemantika autonómiájának az elvi-elméleti megalapozására törekszik. Ebből pedig egyenesen következik, hogy számára a metafora szemantikai struktúra (Van Dijk 1972: 240–1). A metaforák létrejöttét a szójelentések megváltozásával magyarázza. Szerinte a nyelvi változások egyik

részét, ahová a metafora is tartozik, a szókincs lexémáinak a belső struktúrájában bekövetkező mutációk leírásával kell a szemantikaelméletnek megmagyaráznia. Elismeri, hogy a történeti és a szociokulturális tényezők szerepe meghatározó e változások létrejöttében, s így a szelekciós szabályok működésében is, de ezeket a szempontokat mégis figyelmen kívül hagyja, mivel az a célja, hogy szinkronikusan írja le a szókincs jelentéstani változásainak természetét (1972: 248).

A metaforizációt köznapi példán is bemutatja. Vizsgáljuk meg ezt az esetet: „Ma reggel a testvérem felfalt három könyvet" (My brother devoured three books this morning; Van Dijk 1972: 248; megjegyzendő, hogy a magyar nyelvben nem használjuk befejezett formában – ebben a jelentésben – ezt az igét, hanem inkább azt mondjuk, hogy 'a testvérem valósággal falja/falta a könyveket'.)

A mondat szemantikai szerkezetére figyelve Van Dijk először a gramma-tikai rosszul formáltságnál állapodik meg, mivel a 'könyv' nem rendelkezik az 'élelmiszer' tulajdonságjeggyel, pedig a 'felfal' ige ez utóbbit írja elő. Ennek ellenére – mondja a szerző – a szókincs (lexicon) nemcsak az evéssel kapcsolja össze ezt az igét, hanem az olvasással is, s így a lexéma jelentése kompatibilis a 'könyv' szóval is. E kettősség azonban azzal a kérdéssel szembesít, hogy homonimákról van-e itt szó, vagy egyetlen lexéma kétféle olvasatáról (readings). Van Dijk az utóbbi lehetőséget választja, mert csak így igazolhatja azt a feltevését, hogy a 'felfal' két olvasata között nem véletlenszerű, hanem szisztematikus kapcsolat van. Ellenkező esetben ugyanis – mondja Teun A. van Dijk – el kellene fogadnunk a *tranformációs grammatikának* azt a tételét, hogy a szókincs nyelvi szabálytalanságok sorozata (1972: 248).

E tétel ellenében a szerző kimutatja, hogy reálisan létező, szabályos viszony van a 'felfal' olvasatai között. Minősítésében a *szabályos* jelzőre kell elsősorban figyelnünk, ugyanis ebben ismerhető fel a generatív grammatika némely képviselője által vallott elv, mely szerint a metafora felszíni szerkezetének (látszólagos) szabálytalanságai mögött szemantikai-mélyszerkezeti szabályosságok vannak. A 'felfal' gyors és intenzív cselekvésre utal; az 'eszik' és az 'olvas' egyaránt olyan cselekvés, amely valamilyen tárgyra irányul, s amelyet – a kettejük közti összefüggést véve alapul – ember végez. Ezek a közös tulajdonságjegyek lehetővé teszik, hogy az igét olyan kontextusban is használjuk, amely szigorúan véve kizárná ezt a lehetőséget.

A köznyelvi metaforizációban a gyakori használat következményeként a metaforikusan kiterjesztett jelentésű szó új olvasata állandósul, úgyhogy a metafora érzékelése kitörlődik, azaz a „lexémák metaforikus kiterjesztése szabályos olvasatként interpretálódik"(Van Dijk 1972: 249).

Bár a metaforizáció a természetes nyelvek gyakori jelensége, és a szépirodalmi nyelvben is hasonló szabályok szerint működik, mégis tudomásul kell venni azt a különbséget is, amely a nem konvencionális, nem lexikalizálódott

lexéma-kiterjesztést jellemzi. Az egyik eltérést Van Dijk a metaforizáció leírásának a státusában látja: a természetes nyelvben csak utólag lehet leírni és értelmezni a metaforizáció eseteit – ami a lexikalizálódottság kritériumából önként adódik –, míg a (modern) költészetre vonatkozóan a folyamat előírható egy szabály segítségével, mely kimondja, hogy „bármelyik lexémaváltozás az irodalmi nyelv grammatikájához tartozik, ha a mélystruktúra-koherencia adott minimális feltételeinek eleget tesz" (1972: 249). Ezzel Van Dijk kizárja a szépirodalomból a 'bármit lehet mondani' elvet, s a szavak használatát egy minimális szemantikai indokoltságnak rendeli alá.

Az irodalmi metaforizáció jellemzésében Van Dijk a lexémára korlá-tozott vizsgálatot kiterjeszti a mondatra, illetve a szövegösszefüggésre, s ezzel a metafora szavak közti viszonyjellegét hangsúlyozza. Erre épül definíciója is: a metafora „egy grammatikailag rosszul formált viszony két vagy több lexéma között" (1972: 250). Ez a rosszul formáltság azonban formális és felszíni, s a mélyszerkezetben levő szemantikai egyezéseken nyugszik. Ezért mihelyt a metaforizáció szabályait sikerül beépíteni a grammatikába, a nyelv szemantikailag helyes használatát kodifikáló szabályok rendszerébe, a szerző szerint helytelen továbbra is rosszul formáltaknak nevezni az e szabályok révén létrehozott struktúrákat. E polemizáló álláspont még hangsúlyosabb értelmet nyer, ha összevetjük Tz. Todorov alábbi megjegyzésével: „Azt mondják, hogy a szemantikai anomáliák nem léteznek, mert mondani bármit lehet... Ezáltal a nyelv tisztán szemantikai struktúrájának a létét tagadják, s lemondanak a szemantikai anomáliák tanulmányozásáról" (idézi Vigh 1973: 120).

Az előbbieket abban összegezhetjük és építhetjük tovább, hogy Van Dijk nem tekinti anomáliának a metaforát, hanem elhatárolja az értelmetlen kijelentéstől. A felszíni struktúra rosszul formáltsága miatt azonban mégsem sorolja a teljes érvényű mondatok, hanem csak az ún. félmondatok (semisentences) közé, bár jól formált szemantiaki mélystruktúrával rendelkezik, s így interpretálható. Ha ez utóbbi feltétel hiányzik, akkor az adott megnyilatkozás a metafora határát jelentő nonszensz-láncolatok osztályába küldendő (nonsense strings). E megnevezés egyben azt is jelzi, hogy ez utóbbiakat a szerző nem tekinti mondatoknak.

Ezekből az előzményekből Van Dijk szerint az következik, hogy a generatív metaforaelméletnek formálisan igazolnia kell az anyanyelvi beszélőnek azt a képességét, amelynek birtokában elvégezheti a következő feladatokat:

a) a szemantikailag rosszul formált viszonyok azonosítása egy mondatban vagy mondatsorban;

b) azoknak a lexématulajdonságoknak az implicit azonosítása, amelyek összeférhetetlenek a metaforikus viszony más lexémáinak tulajdonságaival;

c) azoknak a tulajdonságoknak az implicit azonosítása, amelyek kontextuálisan összeférnek egymással;

d) egy jól formált mondatreprezentáció felépítése, mely a felszínen rosszul formált mondat mélyén húzódik, s amely a c) pontban említett szövegbeli összeférhetőségen alapszik;

e) jól formált parafrázisok létrehozása, melyek az említett, jól formált mondatreprezentáció konkretizálásai a felszíni szerkezetben.

E fejezet lezárásaként azt a gondolatot szeretném kiemelni, amely Teun A. van Dijk utolsó tételében fogalmazódik meg: az anyanyelvi beszélő kompetenciájáról és performanciájáról alkotott – logikailag koherens – kép a generatív grammatikai felfogásban összekapcsolódik a *metafora parafrazálhatóságának* az állításával, ez viszont azon túlmenően, hogy egyik sarkallatos *kérdése* a képi gondolkodást s a költői képeket vizsgáló elméleteknek, szemben áll azzal a szemiotikai alapelvvel, hogy a jelölő megváltoztatása maga után vonja a jelölt megváltozását is.

MÁTHÉ DÉNES

IRODALOM

Bereczky Gábor, *Metafora és elbeszélés*. Literatura, 1992. 1, 3–25.

Chomsky, Noam, *Syntactic Structures*. Mouton. The Hague, 1957.

Chomsky, Noam, *Aspects of a Theory of Syntax*. Cambridge, Mass. M.I.T.Press, 1965. van Dijk, Teun A., *Some Aspects of Text Grammar*. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. Mouton, The Hague–Paris. 1972.

Hjelmslev, Louis, *Prolegomena to a Theory of Language*. Baltimore, 1953.

Nadin, Mihai. *Estetică generativă*. In: Maşek, V. E. (ed.): *Estetică, informaţie, programare*. Editura Ştiinţifică. Bucureşti. 1972. 144–162.

Kemény Gábor, *Képekbe menekülő élet (Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról)*. Balassi Kiadó. Budapest, 1993.

Matthews, Robert J., *Concerning a 'Linguistic Theory' of Metaphor*. In: Foundation of Language, 1971, vol. 7, 413–25.

Meschonnic, Henri, *Pour la poétique*. Paris, Gallimard, 1970.

Petőfi S. János, *Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének néhány kérdése*. In: Irodalmi és Nyelvi Közlemények, 1967, 2, 71–101.

Petőfi S. János, *On the Structural Analysis and Typology of Poetic Images*. In: Kiefer F. (ed.) Studies in Syntax and Semantics. 1969, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht – Holland. 187–230.

Propp, Vlagyimir, *A mese morfológiája*. Budapest, 1975 (1994[2])

Szabó Zoltán, *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca. 1977.

Todorov, Tzvetan, *Les anomalies sémantiques*. Langages, mars.

Vigh Árpád, *A költői kép strukturális elemzésének francia módszere*. Helikon, 1973, 1. 115–25.

Weinrich, Harald, *A metafora jelentéstana*. In: Murvai Olga (szerk.): Irodalomszemiotikai tanulmányok. Kriterion. Bukarest, 1979, 102–16.

Wunderlich, Dieter, *A struktúra fogalma*. In: Kanyó Zoltán – Siklaki István (szerk.). Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. Tankönyvkiadó. Budapest, 1988, 20–57.

MODALITĂŢILE DE ABORDARE A FIGURILOR DE STIL ALE LIMBAJULUI POETIC PE BAZA METODOLOGIEI STRUCTURALISMULUI LINGVISTIC ŞI A GRAMATICII GENERATIVE

(Rezumat)

Tema acestui studiu este analiza modalităţilor de abordare a imaginilor poetice în cadrul structuralismului şi al gramaticii generative. Premisa tratării comune a celor două curente teoretice o constituie relaţia dintre cele două interpretări ale noţiunii 'structură': „gramatica generativă a însemnat, într-adevăr, depăşirea structuralismului lingvistic al lui Ferdinand de Saussure, dar nu prin negare, ci prin integrarea structurii, adică asimilarea unei note dialectice" (Mihai Nadin).

În ambele concepţii, imaginea poetică este o structură sintactico-semantică, care poate fi abordată în mod inductiv sau deductiv. Metoda inductivă se confruntă cu problemele criteriilor de selecţie a imaginilor din corpusul analizat, precum şi cu probleme cantitative privind mărimea corpusului şi numărul imaginilor selectate (Á. Vigh, V. Propp etc.). Obiectul principal al abordării deductive este alcătuirea unui model global, adecvat pentru delimitarea tipurilor poetice şi pentru identificarea imaginilor concrete (G. Genette, G. Kemény etc.).

Alături de aceste modalităţi este prezentată şi o metodă a descrierii imaginilor lingvistice fără modele preconcepute şi tipologie prestabilită, care este concepută ca parte integrantă a analizei complexe a textului literar (János S. Petőfi).

În afara acestor metodologii, în concepţia cărora imaginea lingvistică este o relaţie de incompatibilitate semantică într-un sistem sintactic, cu prioritatea componentului sintactic, în aceast studiu este prezentată şi o încercare de fondare a teoriei imaginilor poetice pe baze exclusiv semantice, în cadrul semanticii generative (Teun A. van Dijk).

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

A KÖZHELYEK SZEREPE ÉS HELYE A KÖZNYELVI METAFORIKUS SZERKEZETEKBEN

1. A közhelyekről általánosan el van terjedve az a vélemény, hogy ajánlatos őket elkerülni, sőt száműzni kell őket a nyelvhasználatból. E dolgozat témája a közhelyek vizsgálata. Nem célja, hogy piedesztálra emelje a közhelyeket, de az sem, hogy elmarasztalja őket. Nem nyelvművelői szempont vezérli a gondolatokat, hanem az az elképzelés, hogy a közhely a mindennapi nyelvhasználat szükségszerű velejárója, és mint ilyen nem rosszabb és nem jobb bármely más szókapcsolatnál, nyelvi kifejezésnél.

A dolgozat tárgya a kognitív nyelvészet elméletének keretébe illeszkedik. „Belülről" közelítettünk a kérdéshez, amikor elsősorban a nyelvi anyagból indultunk ki, és a kognitív nyelvészet elméletére, valamint a nyelvi világmodell elméletére és eredményeire támaszkodtunk.

A dolgozatban bizonyos metaforikus kifejezéseket vizsgálunk meg, amelyek egy jelentős hányadát teszik ki a közhelyeknek, mint például: *A szerelem sötét verem; A történelem az élet tanítómestere.* A metaforikus kifejezések mellett olyan közhelyeknek is külön figyelmet szenteltünk, amelyeket a strukturális metaforák közé soroltunk. Az volt az előfeltevés, hogy az *élet hajnaláról, az élet alkonyáról, rögös útjáról* nem véletlenül beszélünk, hanem e nyelvi kifejezéseknek strukturált nyelvi és kognitív hátterük van.

A köznyelvi metaforákat nem véletlenül vizsgáljuk a közhelyekben, hiszen a közhely éppen azért tud közhellyé válni, mert valami olyasmi van benne, amiről a magyar beszélőknek mind a véleménye, mind a nyelvi intuíciója nagymértékben megegyezik. Azok a metaforikus kifejezések tehát, amelyek a közhelyekben is megjelennek, feltehetőleg nagyon alapvető szemantikai kapcsolatokra épülnek.

Az anyaggyűjtés legfontosabb forrása Hernádi Miklós *Közhelyszótár*a volt, emellett néhány napilap és hetilap anyagából tallózott közhelyek képezik a dolgozat anyagát.

2. Először arra a kérdésre próbálunk választ keresni, hogy mik is voltaképpen a közhelyek, melyek azok a kommunikációs motivációs tényezők, amelyek hozzájárulnak keletkezésükhöz, és mitől válik egy nyelvi kifejezés közhellyé. Az akadémiai vélemény szerint a közhely „sokszor a nyelv üresjáratának anyaga, töltelékelem, amely a lényegi, tartalmas mondanivalót helyettesíti, gépiesen és hatástalanul; ennélfogva a terjengősségnek, a pongyolaságnak és semmitmondásnak egyik fő forrása" *(Nyelvművelő Kézikönyv* 1980. 1271), míg a szép magyar beszéd szerves, tömör és tartalmas. A közhelyek „gyakoriságuk és közismert voltuk folytán elkopottakká, tartalmatlanná válnak, s ezért a stílus igénytelenségének hangulata fűződik hozzájuk", lényegük, hogy „általánosan elismert dolgot, tényt, megállapítást fejeznek ki elcsépelt formában, minden

eredetiség, egyéni szemlélet és íz nélkül. Ha képszerű kifejezés, idők folyamán elvesztette szemléletességét, asszociatív erejét" (*i. m.* 1272). Az elma-rasztalt közhelyekkel „nyelvünk virágait", a közmondásokat szokták szembeállítani, mint köznapi és üres kifejezésekkel a művészit, a költőit.

Hernádi Miklós azt írja *Közhelyszótár*ában, hogy „nem egyszeri szituációban hangzanak el a közhelyek, hanem tipikusnak vélt szituációkban". Felosztásukat éppen ezért elképzelhetőnek tartja azoknak a tipikus helyzeteknek az alapján, amelyek az elhangzó közhelyek hátteréül szolgálnak: pl. a mindennapi életről magáról s az emberekről általában való elmélkedés helyzete; szerelem; házasság; dohányzás stb. A gondolkodási sémák szerint létezik például axióma-, evidencia-, szentencia-közhely, szólam- vagy frázis-közhely. A gondolkodási sémákon kívül egy másik felosztás is kínálkozik. Ennek a felosztásnak a szempontja a szókapcsolat (közhely) *megkövültségi foka.*

Mielőtt rátérnénk a közhelyek ilyen szempontú felosztására, meg kell különböztetni a *közhelyet* a *sztereotípiától.* E két fogalom nem fedi egymást. A *sztereotip* szó egyik jelentése: 'állandóan ismétlődő, elkoptatott (pl. kifejezés)'. A sztereotípia és a közhely közti különbség a forma és a beszédszituáció szempontjából jelentős. Vannak tipikus beszédszituációk. Ezek a szituációk a társadalmi érintkezés ismétlődő helyzetei. Egy-egy tipikusnak tartott beszédszituációban feltétlenül elő kell bukkanniuk. Természetesen gazdag tárházuk van, korra, nemre, társadalmi rétegre való tekintettel válogatni lehet belőlük. A sztereotípiák egy fajtája a **köszönés-sztereotípia:** *Hogy vagy?; Örvendek, hogy megismertelek* stb., s a jókívánságok, gratulációk, részvétnyilvánítások is ide tartoznak. A sztereotípiák egy másik válfaja a **hiedelem-sztereotípiáké:** ezek akkor lép(het)nek működésbe, ha egy népről vagy valamilyen általános vitatémáról (generációs különbségek, anya–gyermek kapcsolat stb.) kell valamiféle véleményt alkotnunk a társalgás során. Ezek a sajátos szókapcsolatok nem annyira forma, mint inkább gondolati séma szerint rögzült kifejezések. Ezek alapján tudjuk úgy, még ha nincs is róla személyes tapasztalatunk, hogy a francia vidám népség, hogy az angol konyha pocsék, hogy az olaszok nagyon hangoskodók, vagy hogy a magyar sírva mulat, illetve vigad. A népekről alkotott elképzeléseink tehát ilyen sztereotípiák köré szerveződnek. Az angol konyhát például nagyon rossznak minősíti a sztereotip vélemény. Vicc vagy graffiti szövegében is találunk a népekről alkotott sztereotip véleményekre példát: „A mennyország ott van, ahol a rendőrök angolok, a szakácsok franciák, a szerelők németek, a szeretők olaszok, és mindent a svájciak szerveznek. A pokol ott van, ahol a szakácsok angolok, a szerelők franciák, a szeretők svájciak, a rendőrök németek, és mindent az olaszok szerveznek."

A közhelyek nem kötődnek olyan szorosan egy-egy beszédhelyzethez, mint a sztereotip kifejezések. A *„Hogy vagy?"* mint köszönés-sztereotípia szinte kötelező a beszélgetések elején, de már az ilyen válasz, mint *„Összevissza, mint zab a zsákban"*, bár ez is készen kapott kifejezés, nem szükségszerű. A közhelyek jól alkalmazhatók bizonyos helyzetekben, de helyettesíthetők más, hasonló értelmű közhellyel is. Fenntartják a beszélgetést, segítik azt, de gyakran egy bólintás vagy

felkiáltás is megteszi helyettük. *A Hogy vagy?* helyett legfeljebb ilyesmit mondhatunk: *Hogy s mint vagy?; Hogy ityeg a fityeg?; Mi újság?* Kötelező módon ott kell lenniük a beszéd elején, különben udvariatlannak tűnik a beszédet kezdeményező fél. De már az a kijelentés, hogy *Megfizethetetlen ez a csend,* nem kell feltétlenül része legyen beszélgetésünknek. Ha része, akkor azt jelenti, hogy az aktuális szituáció személyes okánál fogva ott kell lennie. Mondjuk megdicsérek vele valakit, hogy nem a nagyvárosban, hanem vidéken vett házat magának, de az is lehet, hogy nem szokványos módon akarom kifejezni afölötti örömömet, hogy végre elhallgatott valaki, akinek a beszédét valami miatt nagyon nem szerettem.

A legtipikusabb közhelyek nagyobbrészt olyan két-három szavas szókapcsolatok, amelyek a mindennapi életünkben nagyon gyakran előfordulnak. Ezekre a szókapcsolatokra leginkább az jellemző, hogy mindig azonos vagy majdnem azonos formában fordulnak elő. A közhely születésének lehetséges módjáról Kemény Gábor *Milyen címen* című tanulmányában írja: „ötletből divat, divatból közhely" (1989. 121). Divatszavakat hív életre a közélet vagy irodalom nyelve. Mindenki *vall* valamiről, erről *biztosítja* is embertársát, *biztosítja* a megoldást. Például: „ebben a művében az író kora társadalmáról *vall*", „a költő *vall* ezekben a sorokban a szerelemről ..." stb. Ezek rögzült szókapcsolatok, mert ismétlődő használatuk folytán ugyanolyan formájúvá merevednek, bár helyettük ezernyi más szó is szerepelhetne, anélkül hogy a mondat értelme megváltozna. Ezeket nevezhetjük **fogalmazásbeli közhelyek**nek. A legmegkövültebb kifejezések, amelyek szintén közhelyek, a **metafora jellegű szókapcsolatok.** Stiláris, képi erejük közel jár a közmondásokéhoz, szólásokéhoz. E közhelytípusra, a metaforikus kifejezésekre sokkal inkább vonatkoztatható az a sajátosság, amelyet Karácsony Sándor a magyar nyelv magyar voltának harmadik pilléreként jelölt meg: az eleven képi erő (Karácsony 1985. 321). *Az élet színház; Az élet komédia; Az élet egy nagy küzdelem a létért.* Ezek metaforikus kifejezések, amelyek egyértelműen tartalmazzák, hogy mire vonatkozik a metafora. Az *élet útja, az élet hajnala, az élet alkonya* kifejezések pedig a strukturális metaforák körébe tartoznak.

A közhelyek és a tőlük immár megkülönböztetett sztereotip szókapcsolatok mellett még egy típussal kell megismerkednünk: a **klisé**kkel. Az *Idegen szavak szótára* szerint a *klisé* egyik jelentése pejoratív színezetű: 'közhely, elkoptatott szólam'; valamint nyelvtani értelemben: 'összeforrott, állandósult szókapcsolat'. A kliséket mint idézeteket a magyar szakirodalomban a szállóigék körébe soroljuk. "A közhelyek gyakran irodalmi vagy történelmi eredetűek mint szállóigék" (*Nyelvművelő Kézikönyv* 1980). A klisék a közmondásokhoz hasonlítanak, éppoly népszerűvé vál(hat)nak a használat során, mint a közmondások. A klisék általában divatkifejezések, fölbukkannak szóhasználatunkban, majd elhalványulnak. A klisék egy részét idegen nyelven idézzük: *Cherchez la femme; Panta rhei.* Ezek az úgynevezett művelt, értelmiségi réteg kedveltjei, a sokoldalú műveltség mázát simítva a beszélőre.

3. Egy adott kultúra tagjai közt konvenciók szabályozzák a társadalom zavartalan működését, a konvenciók pedig tipikus szituációkat eredményeznek.

Egy-egy tipikus helyzet gyakran hoz magával sztereotip nyelvi megnyilatkozásokat vagy közhelyeket. A közhelyeket az általános érvényesség, a köznapiság jellemzi. Egy köznapivá vált jelenség vagy kifejezés mindenki számára azonos jelentést hordoz, s a közhelyek ezt közvetítik a hallgató(k)nak. Az életről megszokott dolog úgy beszélni, mint egy nagy kalandról, mert az illető nyelvben és kultúrában konvencionálisan lehetőség van rá, hogy ezt így fejezzük ki. Ez a konvencionalizált kifejezés pedig mindenki számára ugyanazt üzeni. Ahhoz, hogy egy kifejezés konvencionális jelentéssel bírjon, nem elég, hogy gyakori előfordulás jellemezze a mindennapi nyelvhasználatban. A nyelvi struktúrákban kell keressük a magyarázatot arra, hogy miért képes konvencióvá válni egy nyelvi kifejezés.

A közhelyeken belül megkülönböztettünk *metaforikus kifejezéseket,* amelyeket alább **metafora jellegű közhelyek**nek nevezünk, ezek egy része nagyon hasonlít a közmondásokra, szólásokra. Ha nem is átvitt értelemben, de valami nagy igazságot fogalmaznak meg. Ezek a közhelyek olyan fogalmakat jellemeznek, amelyek elvontak, nem alapszintűek: *Az élet egy nagy küzdelem a létért; A történelem az élet tanítómestere.* Ezek a metafora jellegű közhelyek azonban egy adott nyelvben nem alkotnak koherens rendszert, olyan értelemben, hogy valami szigorú következetesség érvényesülne a használatukban. Egy-egy metafora csak az adott perspektíva szerint, az adott vonatkozásban érvényes, az azonosítást nem lehet tranzitív módon alkalmazni. Például a fenti két közhely mindegyikében központi szerepe van az *élet* fogalmának, mégsem lehet a kettőt egyesíteni egy olyan „kombinált" közhellyé, mint **A történelem a létért való küzdelem tanítómestere.*

4. A metaforát sokáig csak a stilisztikához tartozónak vélték, és mindenekelőtt a költői nyelv sajátosságaként vizsgálták. Valójában a költői metaforákat is azzal a tudásunkkal fejtjük meg olyan könnyen, amely a köznapi, konvencionális metaforákból szűrődik le. Ezek a köznapi metaforák a mindennapi nyelvhasználat kifejezéseit is strukturálják. Így kerül mindez szoros kapcsolatba a metafora jellegű közhelyekkel. Ezekre az jellemző, hogy amiről szólnak, amit megneveznek, általában elvont dolgok, amelyeket érzékszervi úton lehetetlenség megtapasztalni. Az ilyen fogalmak strukturálására pedig a metaforák nagyon is alkalmasak.

Lakoffék könyvében (Lakoff–Johnson 1980) olvashatjuk, hogy nemcsak nyelvünk, hanem gondolkodásunk is metaforikus módon szerveződik. A szerzők a metaforák vizsgálatát nem közvetlenül a nyelv, hanem a mögötte álló mentális folyamatok jobb megértése végett tartják fontosnak. Szerintük a metaforaképződés a kognitív folyamatok sajátossága. A nyelvi anyag csak „anyag", alátámasztása mindezeknek a folyamatoknak. Az, ami a nyelvben látszik, voltaképpen következmény. Éppen ezért nem a szótól, hanem a fogalomtól és a konceptualizációtól indulnak el. Fogalmaink egy egész fogalmi rendszert hoznak létre, s ez a rendszer központi szerepet játszik a minket körülvevő valóság értelmezésében. E fogalmi rendszer nagyrészt metaforikus rendszer. A metaforák pedig struktúrák, amelyeknek elemzése alapján fontos adatokhoz juthatunk arra vonatkozólag, hogy hogyan gondolkodunk, hogyan észlelünk és cselekszünk.

A metaforák értelmezéséhez 1987-ben kiadott könyvében tér vissza Lakoff és szerzőtársa, Mark Turner. A metaforát olyan eszközként fogják fel, amelyet öntudatlanul és automatikusan használunk. „Konvencionálisak: részét alkotják gondolkodásunknak és nyelvhasználatunknak. Nem helyettesíthetők semmi mással: a metaforák segítségével értjük meg magunkat és világunkat oly módon, ahogyan semmilyen más gondolkodási mód nem képes azt elérni" (Lakoff–Turner 1987. XI). Szerintük a költői metaforák hátterét is (mert a költői metaforák mibenlétéről szól a könyv) bizonyos alapmetaforák (basic metaphors) képezik, ezért tudjuk megérteni őket. Ha egy versben a lírai én a Halál szekerén utazik, arra szállt fel, akkor ezt a cselekvést a lírai én halálaként értelmezzük, mert e költői metafora jelentését a HALÁL MINT ELTÁVOZÁS (DEATH IS DEPARTURE) metafora alapján következtetjük ki, s ezt több köznapi kifejezésünk is alátámasztja: *itt hagyott minket; eltávozott; nincs többé velünk.*

G. Lakoff és M. Johnson 1980-ban megjelent könyvükben a metaforák három fajtáját írják le. Az *orientációs metaforák* (orientational metaphors) közé az olyan kifejezéseket sorolták, amelyeket Szilágyi N. Sándor (1996) az értékjelentés alapján szerveződő térstruktúra elemeiként értelmez, nem metaforaként (pl. *lehangol, felvidít*). *Az ontológiai metaforákban* (ontological metaphors) bizonyos elvont kifejezések úgy jelennek meg, mint (élő) szubsztanciák vagy entitások, pl. *A fejlődés nem tűr ellentmondást.* Ezek azonban inkább a zoomorfizmuson belül értelmezhetők (Szilágyi 1996. 54).

A metaforák harmadik osztálya a *strukturális metaforák* csoportja. Ezek azok az esetek „amelyekben valamely fogalom egy másiknak a terminusai révén strukturálódik metaforikusan" (Lakoff 1980). Későbbi könyvében a metaforikus strukturálódást a konvencionalizált metaforák szempontjából vizsgálja. Konvecionalizált fogalmi metaforák esetében a céltartományban levő fogalom aspektusai a forrástartományban levő fogalom nem metaforikus aspektusai által válnak érthetővé. Az *A=B* metafora (pl. AZ ÉLET EGY NAP) leképezi az *A* forrástartomány struktúrájáról alkotott tudásunk egy részét a *B* céltartományra. A strukturális metaforák arra szolgálnak, hogy a teljesebb megértés céljából két dolog közt hasonlóságot teremtsenek. A nyelvi „anyag" azonban nem csupán ennek alátámasztása, bizonyítéka. A megismerés teljesebbé válása a nyelvi kifejezések, e metaforikus szerkezetek világában valósul meg.

Ezek a konvencionális metaforák a világról alkotott konvencionális tudásunkon alapulnak. Az elvont, absztrakt ideák, mint például az *élet* megértéséhez sokkal közelebb kerülünk egy olyan metaforán keresztül, mint AZ ÉLET UTAZÁS (LIFE IS A JOURNEY) (Lakoff 1987. 3). A metaforák a kognitív modelleken keresztül válnak érthetővé. Ezek szervezik a világról alkotott tudásunkat, kultúránkon át- meg átszűrve.

Szilágyi N. Sándor szerint strukturális metaforának azt nevezhetjük, amely „maga mint olyan a nyelvben rendszerint nem jelenik meg, és mégis számolni kell vele, mert egy sor kifejezést csakis e (lappangó) metafora alapján tudunk megmagyarázni" (Szilágyi 1996. 54).

Vegyük szemügyre a következő kifejezéseket:
mindent kiharcolt magának az életben
győzött benne az élni akarás
minden akadályt legyőzött életében

Ezeknek hátterében is „lappang" metafora, amely alapjául szolgál a megértésnek és megismerésnek. AZ ÉLET HARC strukturális metafora kapcsolatot teremt a dolgok között, és lehetővé teszi, hogy az életről ily módon beszélhessünk. A különböző strukturális metaforák különböző perspektívákat jelentenek, mert az illető dolog különböző lényegi jegyeit emelik ki. Az élet megismerését, a róla való beszélgetést is több metafora segíti. Így *az élet hajnala, az élet alkonya,* valaki *élete delén van* kifejezések hátterében AZ ÉLET EGY NAP strukturális metafora áll. Ezt a metaforát Lakoff is elemzi (LIFETIME IS A DAY). A születés hajnal *(élete hajnalán), az* érett kor a dél *(tul van már élete delén),* az öregségre pedig az alkonyat utal *(élete alkonyán),* az este, az éjszaka pedig a halál metaforája *(örök álomra szenderült):*

„Esti béke, téged köszöntelek,
az úton nehéz napom pora száll;
lassú szívemben ilyenkor lágyan
szendereg a folyton készülő *halál."*
(Radnóti, *Alkonyi elégia*)

A strukturális metaforák köznyelvi „fordulatok", kifejezések. Mivel itt a metafora másik pillére rejtett, „megfejtésre" szorul, ezért közelebb érezzük a költői, az irodalmi kifejezésekhez. A nem strukturális metaforán alapuló közhelyek ezt a rejtettséget szüntetik meg, a rejtélyt oldják meg, az életről például kimondják, azt, ami más kifejezésekben háttérben marad, hogy ti. az harc, küzdelem.

Az *életről* alkotott háttértudásunkba a metaforák is beépítik a magukkal hordozott információt. Ezek az információk voltaképpen szemantikai attribútumok. Ezek az attribútumok mintegy kiegészítik a dologról való tudásunkat. Az attribútumok nem a denotatív jelentés központi részei, de „beletartoznak a szó szemantikai struktúrájába, és nagy szerepet játszanak a szó kontextusbeli viselkedésében" (Szilágyi 1996. 51).

A strukturális metafora egyrészt igazi metaforaként, mint olyan nincs jelen a nyelvben, másrészt hasonlóságokat teremt a két dolog között, harmadszor pedig egy szó szemantikai attribútumai gazdagodnak vele. Strukturális metaforákra akkor van legnagyobb szükségünk, mikor „mondva csinált" (Szilágyi N. Sándor) dolgokról beszélgetünk. „A strukturális metaforára tehát az jellemző, hogy egy kezdeti strukturális hasonlóság alapján a kevésbé kidolgozott jelentésű és kevesebb attribútummal jellemzett szó átveszi a kidolgozottabb, strukturáltabb jelentésű szó sajátos attribútumait. Ez azonban megváltoztatja az illető dolog nyelvi világbeli képét" (Szilágyi 1996. 56). Az *élet* egyes szakaszai és a *nap* szakaszai között hasonlóságok teremtődnek, és az életről a továbbiakban mint olyan valamiről beszélhetünk, amely hasonló módon szerveződik és tagolódik, mint egy nap. Közös szemantikai attribútumaik révén tehetjük ezt. Most lássunk néhány strukturális metaforát:

AZ ÉLET SZÍNJÁTÉK
az élet színház
az élet komédia
az élet színpada
Néha produkál ilyet az élet.
Minden ember életében ott lapul egy dráma.

Itt a színjátékról való tudásunkat használjuk fel arra, hogy az élet megértéséhez közelebb jussunk. *A színjáték* néhány attribútuma hozzákapcso-lódik az *élet* szó jelentésszerkezetéhez. A színjáték természetes környezete a színpad, ahol a legkülönfélébb dolgok mehetnek végbe. Ott lehet drámát játszani, vagy komédiát. Érdekes módon ez a metafora épp ellentmond AZ ÉLET HARC metafora struktúrájába beilleszthető *az élet nem játék* kifejezés értelmének. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos, rámutat *az élet* bonyolult jelentésstruktúrájára. Az életet meg lehet játszani, de komolyan is kell venni ugyanakkor. A színjátszó személy maga az ember. E strukturális metafora működése élteti további kifejezéseinket: pl. *megjátssza magát; élete legnagyobb szerepére készül* (ti., hogy anya legyen).

AZ ÉLET UTAZÁS
az élet göröngyös útja; életút
túl van már élete felén
valami végigkísérte életét
Az élet egy nagy kaland.

Az életről mint utazásról alkotott képzetet ezek és a hozzájuk hasonló nyelvi kifejezések hordozzák. *Az élet* szó szemantikai struktúrája gazdagodik azokkal az attribútumokkal, amelyek az *utazás* szóhoz járulnak. *A kaland* voltaképpen maga is utazás, folyamat, amelynek során bármi megtörténhet velünk. *Az életút, életpálya* kifejezések bizonyítják, hogy az életet egy folyamatos útvonalként képzeljük el, amelynek van egy kiindulópontja *(kilépett az életbe/a nagybetűs Életbe)*, folyamata *(túl van már élete felén)*, illetve vége *(élete végéhez érkezett, elérte élete célját* – ahol az úti cél egyben végcél is).

AZ IDŐ MOZGÁS, VÁLTOZÁS
változnak az idők
mindennek eljön az ideje
az idő múlik; az idő rohan
soha nem lehet megállítani
az idő kereke
Az évek nem térnek vissza.

Ahogy a *halál* statikus állapot, az *élet* mozgás, úgy az *idő* is folytonosság, valami olyan dolog, ami folyton mozgásban van, és változik. Köznapi kifejezéseink az *időnek* is nagy jelentőséget tulajdonítanak: rendkívül gyakoriak ezek a közhelyek. *Rohan, múlik, telik az idő.* A mozgással kapcsolatos dolgok közül *a kerék* jelenik meg a metafora struktúrájában, hangsúlyozva az idő gyors

múlását. A változás visszafordíthatatlan folyamat: *Az évek nem térnek vissza; Ami elmúlt, nem tér vissza.*

A SZERELEM TŰZ
Fellobbant benne a szerelem lángja.
Égett a szerelemtől/szenvedélytől.

A szerelemről érzékszervi tapasztalatot szerezni lehetetlenség volna, úgy beszélünk tehát róla, mintha tűz volna. A tűz attribútumai közé tartozik, hogy a kezdeti szakaszára a „fellobbanás" jellemző. Innen ez a közhely: *Fellobban benne a szerelem lángja* – vagyis egész egyszerűen: szerelmes lesz valaki. Ha valaki *ég a szerelemtől*, akkor a tűzről való tudásunk alapján mondjuk ezt. A tűz fellobban, javában ég, majd az égés után a lángok kihunyása következik: *Kialudt benne a szenvedély*. (A népdal sorai közt is így teremtünk kapcsolatot: *Megrakják a tüzet, mégis kialuszik, / Nincs* az *a szerelem, ami el nem múlik.*)

5. A közhelyek vizsgálata tehát hasznos tanulságokkal szolgálhat a nyelvészet számára. Egyrészt megmutathatja, hogy a nyelv szemanikai rendszerében melyek azok a metaforikus kapcsolatok, amelyek a beszélő számára nagyon előtérben vannak, amelyekhez a legkönnyebben és a legtermészetesebben férhet hozzá (pl. AZ ÉLET MINT UTAZÁS), másrészt némelyikük explicit módon is tartalmazza azt a metaforát, amely egyéb nyelvi kifejezéseinkben rejtve marad (*Küzdelem az élet*).

Ez azt is érthetőbbé teszi, hogy megbélyegzésük ellenére is miért olyan gyakoriak a közhelyek a köznyelvben. Bizonyára azért, mert a beszélőnek szüksége van rájuk. Általános elítélésük nyilván abból a hiedelemből indul ki, hogy beszéd közben minden mondattal, sőt minden szóval mondanunk kellene valamit, az új információ közvetítése szempontjából redundáns elemeket tehát el kellene kerülnünk. Pedig vannak olyan helyzetek, mikor a beszéd célja inkább a kommunikációs kapcsolat fenntartása vagy megerősítése, és ilyenkor éppen olyan kifejezésekre van szükség, amelyek csakis ezt szolgálják. Erre pedig a közhelyek, éppen „semmitmondó" voltuknál fogva, nagyon is alkalmasak. Ha például valaki panaszait hallgatjuk, időnként nekünk is mondanunk kell valamit, de ha valami tartalmasat mondunk, azzal lehet, hogy nem előre visszük a beszélgetést, hanem eltereljük valami más irányba. Egy olyan közhely viszont, mint a *Nem könnyű az élet* vagy a *Küzdelem az élet*, nem zökkenti ki beszédtársunkat a megkezdett gondolatmenetből, mert ehhez neki nem kell külön kommentárt fűznie vagy bármivel is folytatnia, de nem is állítja nehéz megértési feladat elé, hiszen maga a közhely egy nagyon közismert és azonnal érthető metaforára épül. Ezek a – Kosztolányi Dezső kifejezésével – „majdnem-mondások" tehát nagyon is alkalmas arra, hogy visszajelezzük vele a beszélőnek, hogy odafigyelünk rá.

A közhelyek tehát éppúgy segítik az interperszonális kapcsolatok működését, mint a sztereotípiák, de létrejöttüket más, nyelvi tényezők is motiválják. Egyrészt a **társadalmi kapcsolatok játszanak szerepet** a közhelyek használatában, másrészt **a nyelv működése, a beszéd** kívánja meg jelenlétüket. A metaforikus kifejezések és a strukturális metaforák elemzése során fény derült arra, hogy a közhelyek is

ugyanúgy **strukturálják** nyelvi világszemléletünket, mint bármely más nyelvi elem. A világról alkotott tudásunkat ugyanazon elvek szerint szervezik, mint például a szólásaink vagy közmondásaink. Segítségükkel könnyebben tudunk beszélgetni elvont dolgokról is.

A közhelyeket azért szokták elmarasztalni, mert fölösleges ismétlésnek tűnnek, valami régóta „elcsépelt" dolog „szajkózásának". Pedig bizonyos beszédhelyzetekben épp arra van szükség, hogy semmivel se mondjunk többet annál, mint amit a beszélő egyszerűen a nyelv szemantikai rendszerének ismerete alapján már amúgy is tud.

BÍRÓ ENIKŐ

IRODALOM

Balogh Dezső–Gálffy Mózes–J. Nagy Mária, *A mai magyar nyelv kézikönyve*. Kriterion. Bukarest, 1988.
John Fiske: *Introduction to Communication Studies*. Routledge, London and New York. 2nd Edition. 1991.
Hernádi Miklós, *A közhely természetrajza*. Gondolat Kiadó. Budapest. 1973.
Hernádi Miklós, *Közhelyszótár*. Gondolat Kiadó Budapest, 1976.
Hernádi Miklós, *Olyan, amilyen?* Körkép új kultúránkról. Kozmosz könyvek. Budapest. 1984.
... Idegen szavak és kifejezések kéziszótára. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1994.
Karácsony Sándor, *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Budapest. Exodus kiadás. 1938. (Utánnyomása: 1992)
Kommunikáció I–II. Válogatott tanulmányok. Szerkesztő: Horányi Özséb. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1997.
Kosztolányi Dezső, *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1990.
George Lakoff–Mark Johnson, *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press. Chicago. 1980.
George Lakoff–Mark Turner, *More than Cool Reason*. A Field Guide to Poetic Metaphor. The University of Chicago Press. Chicago and London. 1989.
Nyelvészet és tömegkomunikáció. Szerk.: Grétsy László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1985.
Nyelvművelő Kézikönyv. Főszerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.
Eric Partridge, A *Dictionary of Clichés*. Routledge, London and New York. 1994.
Szilágyi N. Sándor, *Hogyan teremtsunk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár. 1996.
Ronald Wardhaugh, *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég. Budapest. 1995.

ROLUL LOCURILOR COMUNE ÎN STRUCTURILE METAFORICE ALE LIMBII

(Rezumat)

Studierea locurilor comune şi a stereotipiilor, care constituie tema acestui articol, este facută prin prisma teoriei lingvisticii cognitive. Sunt analizate unele expresii metaforice, dintre care multe sunt considerate locuri comune. Pe lângă aceste expresii metaforice, am avut în vedere şi studierea acelor stereotipii care intră în categoria metaforelor structurale. Stereotipiile, ca şi celelalte elemente lingvistice, contribuie la structurarea lingvistică a concepţiei noastre despre lumea înconjurătoare. În aceste stereotipii, cunoştinţele noastre referitoare la lumea înconjurătoare se oglindesc tot atât de bine ca şi în cazul proverbelor sau al dictoanelor. În acest articol am căutat să răspund la întrebările referitoare la natura stereotipiilor, identificând acei factori lingvistici care contribuie la apariţia lor, în urma cărora o expresie lingvistică se transformă într-o stereotipie.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

A CSÍKI VÍZNEVEK NYELVI ELEMZÉSE

A víznév (r. *nume de ape, hidronime;* fr. *l'hydronyme, le potamonyme*) a mindenkori névtani kutatások legreprezentatívabb helynévfajtája. A nagyobb vizek, vagyis a folyók és a több település határát is átszelő patakok nevei ugyanis „minden területen a legrégibb és egyben a legszívósabb földrajzi nevek közé tartoznak" (Kniezsa 1942:3). Így a víznévanyag legrégibb időktől körvonalazható kronológiai rétegei rendkívül fontos dokumentum értékű tényanyagot szolgáltathatnak a névadó, névhasználó közösségek még megválaszolatlan névtani, nyelvi, népesség- és településtörténeti, néprajzi, művelődéstörténeti stb. kérdéseire egyaránt. A magyar tudományosságnak ez a XIX. században már jelentkező lényegi felismerése állította és állítja őket egyértelműen a helynévtani kutatások középpontjába.

1. A magyar víznévkutatás vázlata

A magyar víznévkutatás szemléje nem fogja át a víznévtani szakirodalom teljes egészét. Csak azokat a fontosabb szakmunkákat veszi számba és rendszerezi, amelyek választott tematikájuk, sajátos célkitűzéseik, alkalmazott elveik, szempontjaik, kategóriáik, valamint részeredményeik által valamiképpen meghatározzák a magyar hidronímia legfőbb tendenciáit. Következésképpen szerepük tagadhatatlan a tudományszak fejlődéstörténetében.

1.1. A XIX. század víznévkutatási törekvései

Szabó T. Attila tudománytörténeti szintézise (1944) alapján a múlt századi víznévkutatási törekvésekről elmondható, hogy azok a társtudományoknak alárendelt helynévkutatás kereteiben bukkannak fel, és magukban hordozzák mindazoknak a kutatási témaköröknek és célkitűzéseknek a csíráit, amelyekből a későbbi vizsgálatok kibontakozhattak. A helynévkutatási tendenciákba ágyazódva egyelőre még csak az adatfeltárásra összpontosítanak, a tudományos vizsgálatok első, analitikus szakaszát képviselve. Az adatgyűjtések hatóköre pedig a korabeli elképzelések szerint kiterjed a magyar nyelvterület történeti és élő víznévanyagának teljes egészére.

A történeti szemlélet uralmának köszönhetően a diakrón víznévtani kutatások bizonyulnak erőteljesebbeknek. A század második felében körvonalazódnak határozottabban, amikor kettős, történettudományi és helynévtani alárendeltségük ellenére is az önállósodás felé mutatnak, ugyanis kutatási tárgyukat, a *víznevet* már kiemelik a többi helynévfajta köréből és önmagában vizsgálják azt, mint Pesty Frigyes ösztönző erejű történeti vízrajzi tanulmánya (1867), vagy mint Ortvay Tivadar kétkötetes munkája (1882), amely történettudományi rendeltetésű forráskiadványként is a magyar hidronímia történeti adattárainak előfutáraként

említhető, ugyanakkor a Hunfalvy Pál elindította szakszerű etimológiai kutatások továbbvivője is az egyes víznevek eredetének megfejtésére tett kísérleteivel.

A szinkrón víznévkutatási törekvések sajátos módon még a helynévkutatás kötelékeiben maradnak. Az 1863 és 1866 között lezajlott Pesty-féle országos helynévgyűjtési mozgalom képviseli és összegezi őket, de így is felmérhetetlen jelentőségűek. A mozgalom hatvannyolc kéziratos kötete ugyanis az országos jellegű élőnyelvi helynévtani forrásmunkaként a legelső országos jellegű élőnyelvi víznévtani adattár is egyben, hisz a különböző helynévfajták együttesében a víznevek XIX. századi rétegét is tükrözi.

A szinkrón víznévkutatások kapcsán még megemlíthető, hogy a század közepének nyelvtanírása is figyel már a víznevekre. Galgóczi Gábor grammatikája (1848:199) foglalkozik velük. Szófaji rendszerezésében a tulajdonnevek negyedik helynévcsoportjaként említi őket mint folyók és tavak neveit a megyék, a városok, helységek, a hegyek, illetve a dűlők nevei sorában. Mindez a helynévfajták rendszerezése szempontjából is fontos tudománytörténeti mozzanat.

1.2. A XX. századi víznévkutatás

A XX. század továbbviszi a múlt század előbbiekben felvázolt szinkrón és diakrón víznévkutatási törekvéseit. A névtudományt önállósító új, névélettaninak nevezett vizsgálataival azonban át is értékeli őket. A Jankó János századfordulói helynévgyűjtési programjában már jelentkező, de tételesen csak a Lőrincze Lajos koncepciójában megfogalmazódó új szemlélet alapján (1947:3–27) az élőnyelvi víznévkutatások felerősödnek, és vizsgálati tárgyukat, a víznevet már nem puszta adatként, hanem meghatározott névélettani szituációs tényezők hálózatában élőnyelvi, névtani kategóriaként minősítik. Sajátos célrendszerükbe a névélettan Lőrincze Lajos által a következőkben kifejetett célkitűzését is beépítik: „rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely a földrajzi nevek különböző formái keletkezésének az alapja, kutatni a változások, elmúlások okait, megállapítani azok törvényszerűségeit" (1947:4). De emellett természetesen a továbbiakban sem tekintenek el a magyar hidronímia múlt században kijelölt, de még napjainkban is időszerű, központi feladatától, a teljes magyar víznévanyag feltárásától, amelyet diakrón kutatásokkal karöltve próbálnak megoldani, de most már nem az egész nyelvterület, hanem annak csak kisebb-nagyobb tájegységei vonatkozásában. Szikrón és/vagy diakrón adattárak, etimológiai, névélettani, tipológiai szakmunkák, monográfiák egész sora vállalkozik mindezen feladatok megoldására. Két főbb vonulatuk a toponímiai alárendeltségű, illetve a tulajdonképpeni víznévtani vonulat.

A helynévtani alárendeltségű hidronímiai vonulat részkutatásai az analízis puszta adatfeltáró, valamint a szintézis adatfeltáró és monografikus feldolgozó fázisát egyaránt képviselik. Az előbbi egyrészt a kolozsvári iskola, másrészt az országos helynévgyűjtési mozgalom programján alapul, és figyelemre méltó élő és/vagy történeti víznévagyag adattári feltárását eredményezi (l. Ördög 1997:383–8; Csomortáni 1996: 338–43).

Ezek a monografikus helynévtani feldolgozások tulajdonképpen névélettani tipológiai rendszerezések, amelyek a névélettani szituációk sajátos determináló tényezőinek aspektusából közelítik meg az egyes névfajtákat. „E tényezők a Lőrinczétől már idézett *elnevező* és *elnevezetten* kívül maga a név mint grammatikai tényező, valamint az *elnevezési alap* és a *névhasználati kör* (Balogh 1971:159). Víznévi fejezeteik tipológiai leírásai, rendszerezései a névfajta névélettani, szinkrón és diakrón, lexikális, jelentéstani, funkcionális, szófajtani, alaktani vizsgálatain alapulnak. Természetesen mindenik a maga sajátos névszemléletének megfelelően más-más súllyal és más-más kombinációkban érvényesíti azokat a szempontokat, amelyek szempontkeverő, eklektikus osztályozásokhoz vezetnek. Így az adott vidékek víznévadásának jellemzésére alkalmas tipológiák születnek, de összehasonlító vizsgálatokra már nem kerül sor.

Benkő Loránd Nyárád menti önelvű, de nem öncélú víznévvizsgálatai említhetők elsőkként a körükből (1947[1]:14–20), amelyek a névfajtát elsősorban mint *vízrajzi tulajdonnevet* értelmezik. Szerkezetében két jellegzetes komponenst ragadnak meg. Ezek közül a *vízrajzi köznevet* részletezik, mintegy hangsúlyozva annak a névadásban és a névszerkezetben is betöltött központi szerepét. A jellegzetesen bővítményrészi másik névszerkezeti összetevőt azonban nem nevezik meg, de arra alapozzák a vízrajzi tulajdonnevek tipológiáját.

Kázmér Miklós funkcionális névszemléletében már három víznévszerkezeti kategória különül el: az *alap-*, a *megkülönböztető*, illetve a *kettős funkciójú elemek* kategóriája, amelyek a differenciálódásként értelmezett névadás függvényei. A pontos identifikálás érdekében ugyanis „a névanyag differenciálódik, ... gyarapodása bizonyos nagyobb részükben sűrűn ismétlődő elemek megkülönböztetésével történik" (1957:5). A víznév is az egyes névfajták társaságában alapelemek, *vízrajzi köznevek* szerint különül el, és részleteződik (19–27). A víznév másik két szerkezeti komponense sajnos a különböző névfajták megkülönböztető és kettős funkciójú elemei együttesében tárul fel csupán. Következésképpen víznévi vetületei homályban maradnak, az alsó-szigetközi víznevek tipológiai rendszere alapján pedig nem jellemezhetjük rendszerszerűen a vidék víznévadását.

Inczefi Géza részletező tipológiai vizsgálatai a Makó környéki helynevek szerkezeti felépítésében *alap-* és *megkülönböztető elemeket* különítenek el (1970:71–108). A víznevek névélettani, szófajtani szempontból elkülönülő két rétege, vagyis a köznevekből, illetve a személynevekből alakult természeti víznevek csoportja ezek szerint tagolódik az alapelemet, valamint az alap- és meghatározó elem együttesét hordozó altípusokra.

Kálnási Árpád történeti–etimológiai, kronológiai szempontok bekapcsolásával a névélettani tipológiáknak egy újabb változatát alakítja ki (1996). Dinamikus szinkróniába ágyazott szatmári helynévkutatásai a víznéveket sajátos kronológiai rétegződésükben mutatják be. A névszerkezetek alapelemeire összpontosító tipológiák hagyományát folytatva alapelemeik síkján részletezi őket, két névélettani alapelemtípusuk: a *természeti* és *a műveltségi névi alapelem* szerint rendszerezve állományukat (143–57).

A víznevet egymagában vizsgáló tulajdonképpeni hidronímia a múlt században már szétváló diakrón és szinkrón tendenciái a továbbiakban felerősödnek. A diakrón irányzat továbbviszi mind az adatfeltáró, mind a történeti–etimológiai munkálatokat. Az előbbiek névélettani szempontokat is érvényesítenek. Pais László középkori és XVI–XVII. századi víznévanyagot feltáró forrásmunkája ugyanis a névadási alapul szolgáló Zala vízgyűjtőjének „eredeti" képét próbálja rekonstruálni (1942). Mikesy Sándor történeti adattára pedig Szabolcs vármegye középkori vízneveinek történeti–etimológiai, lexikológiai, jelentéstani jellemzése során az egyes víznevek névadási alapjaira is utal (1940:32).

Az utóbbiak, a történeti–etimológiai víznévvizsgálatok az önelvű, de nem öncélú víznévtan bizonyítékai. Egyrészük Kniezsa István nevéhez fűződik, aki az erdélyi víznevek történeti–etimológiai feltárását a régió településtörténeti kérdéseinek megválaszolása érdekében összehasonlító hidronímia medrébe tereli (1942). A székelyföldi víznevek szláv eredetű rétegére vonatkozó etimológiai elemzései (1947) alkalmat teremtenek egy hidronímiai vitára is. Ennek során Benkő Loránd a tőle feltárt székelyföldi víz- és helységnév kapcsolatok típusai alapján (1947) megkérdőjelezi Kniezsa jónéhány szláv etimonját. A felvetődött kérdések vitája során természetesen felszínre került a székelyföldi víznévadás jónéhány kérdése is, ugyanakkor a víznévvizsgálatok több módszertani elve és szempontja is tisztázódott (1948). A Kiss Lajos képviselte újabb történti-etimológiai hely-, illetve víznévkutatások átfogják a magyar nyelvterület egészét (I. FNESz.), és kronológiai szempontokat is érvényesítenek. Ezek alapján mutatják be Erdély (1997) és a Felvidék (1999) vízneveinek származás szerinti rétegződését, kijelölve a szintézis jellegű történeti–etimológiai kutatások útjait is.

A szinkrón víznévtani irányzat párhuzamosan a helynévtani alárendeltségű vonulattal a névfajta névélettani, lexikális, szerkezeti, szófajtani feltárására, rendszerezésére vállalkozik. A monografikus víznévtipológiák meghatározott-ságában a víznévszerkezeti típusok képezik továbbra is a rendszerezések alapját. Tibád Levente Nyikó menti víznévtipológiája (1979) is az *alapelem*re, illetve az *alap- és meghatározó elem együttesé*re épülő víznévfajtákat különíti el. Névanyaga tanúsága szerint az alapelemeknek két típusa figyelhető meg: az *önállóan is (vagy csak önállóan)*, valamint *a csak meghatározó elemmel* működő típus. Szófaji, jelentéstani szempontok alapján részletezi köznévi, személynévi, illetve köznévi és személynévi altípusaikat.

Kálnási Árpád a hagyományos névélettani helynévtipológiákból kiindulva állítja fel a Tisza–Túr köze vízneveinek *természeti, műveltségi* és *eseménynevei*t (1998). Ezeken belül azonban nem egységes szempontok szerint foglalkozik a névszerkezetekkel, illetve azok elemeivel. Míg a természeti nevek csoportján belül szófaji, jelentéstani szempontoknak rendeli alá a névszerkezeti komponensek típusait, addig a műveltségi nevek tulajdonképpeni rétegén belül már az alaprétegből, valamint a megkülönböztető elemek rétegéből indul ki, és az utóbbit tagolja szófaji, jelentéstani szempontból tovább. A műveltségi nevek személynévvel alakult rétegét pedig a névszerkezet(ek) hordozta személynév-fajták szerint tipizálja. Végül az eseménynevek tipológiáját a névadó motívumra alapozza.

A helynévtani alárendeltségű, valamint a tulajdonképpeni víznévvizsgá-latok egyöntetűen a népi, közösségi víznevekkel foglalkoznak. Csak Kálnási Árpád víznévkutatásai terjednek ki a hivatalos víznévadás kérdéseire is (1984–85). Ezek nyomán állapítható meg, hogy a hivatalos víznevek szerkezeti, tipológiai szempontból sajátos képződmények, kevésbé változatosak, mint a népi nevek.

A víznévszerkezetek tipológiája mellett a vízrajzi köznevek kérdése képezi a tulajdonképpeni víznévvizsgálatok másik fontos témakörét. A körüle kibontakozó részkutatások tulajdonképpen lexikális síkon vizsgálják tovább a víznévi szerkezetek alapelemét. Közülük első próbálkozásként Strömpl Gábor kísérlete említhető (1929), amely a múlt század helynévkutatási koncepciója szellemében az egész magyar nyelvterület vízrajzi közszóanyagának a feltárását tűzi ki célul. Módszertani megalapozottság nélkül azonban csak az általánosság síkján regisztrálhatja adatait.

A későbbiekben Szabó T. Attila alapozza meg a vízrajzi köznevek szakszerű, módszeres vizsgálatát. Pontosabban kalotaszegi helynévkutatásai nyomán dolgozza ki a rájuk vonatkozó, tájegységenkénti kutatási tervezetét, amely szervesen illeszkedik erdélyi helynévkutatási programjába. Ennek értelmében „nem elég a helynevekből kielemezhető vr.-i köznevek összegyűjtése, hanem 1. bizonyos területhez, sőt meghatározott települési egységekhez kell rögzíteni a kérdéses vr.i-nevet; 2. meg kell határozni a vr.-i név élő vagy elavult voltát és 3. meg kell határozni a vizsgált terület vagy települési egység nyelvében élő jelentését" (1942:4).

Ez a tervezet sajnos napjainkig sem valósult meg maradéktalanul. Igaz, hogy több tájegység, település eddig megjelent helynévi adattárai a feltárt víznevekkel fölvételeznek megannyi vízrajzi köznevet is. Ezek azonban nem képviselhetik a teljes magyar vízrajzi köznévanyagot, többek között azért sem, mert a víznévalkotásban részt nem vevő vízrajzi köznevek is élnek az egyes nyelvjárások szókészletében, amelyekre az eddigi gyűjtések figyelme nemigen terjedt ki.

Legutóbb Vörös Ottó vállalkozott a vízrajzi köznevek Vas megyei részlegének feldolgozására (1999). Munkájában megpróbálja pontosítani a szakirodalom eddigi vízrajzi köznévi definícióit, terminusait. Sajnos egészen tágan értelmezi a vizsgált kategóriát, beleértve a tulajdonképpeni vízdenotátumot jelölő köznevek mellett a vízparti és vízi létesítmények közszói megnevezéseit is. Így a névelem jelentéstani vizsgálatain alapuló rendszerezése is a tág értelemben vett vízrajzi közneveket mutatja be tematikusan rendezett szójegyzéke keretében.

Az előbbiekben felvázolt XX. századi víznévkutatások összegezéseképpen elmondható, hogy azok több vizsgálati szempont bevonásával igyekeznek feltárni a névfajta sajátosságait, de csak mozaikszerű képet tudnak kialakítani róla, hisz a szempontok folytonos variálása következtében a víznéveknek más-más tulajdon-ságait emelik ki, nem tudják a maguk komplex együttesében ábrázolni azokat. Mindennek az oka a vizsgálatok elméleti hátterének ingatagságában, kiforratlanságában keresendő.

Az eddigi kutatások útvesztőjéből Hoffmann István újonnan kidolgozott helynévelemzési modellje jelzi a kiutat (HnNyEl.), amelynek több vonatkozásban is továbbfejlesztette kategóriát, elemzési síkjait (1999, 2000[1], 2000[2]). Ez a hangsúlyozottan nyelvészeti koncepciójú vizsgálati modell tulajdonképpen egy olyan

többsíkú vizsgálati háló, amely a nyelvi jelek legadekvátabb funkcionális-szerkezeti vizsgálatainak aspektusából értékeli át, ötvözi egybe a magyar névtani szakirodalom és az európai modellelméleti törekvések vizsgálati apparátusának együttesét. Az elméleti névtan aktuális feladatának eleget téve egy olyan hely-névelemzési keretet biztosít, amely elsőként kíséreli meg a történetileg kialakult helynévrendszernek mint egységnek a mélyebb feltárását. A helynévszerkezetek többsíkú analízise során a névadó, névhasználó közösségek helynévadási norma-összetevői alapján mutatja be az adott helynévrendszert, illetve annak helyneveit. Ezek az egymással szervesen összefüggő normakomponensek a szemantikai bá-zis, valamint a lexikális bázis a névalkotási és változási szabályok együttesével modellekként határozzák meg a mindenkori helynévrendszer újonnan keletkezett elemeit (1999:216).

A helynevek leíró szerkezeti analízise először is az ún. funkcionális-szemantikai elemzés során a helynevek, a helynévrendszer szemantikai bázisát interpretálja. Ezt a szemantikai vizsgálatokkal feltárható helynévi funkcionális-szemantikai szerkezetek leírásával körvonalazza, amelyek szerkezeti egysége a denotatív jelentés függvényében meghatározható *névrész:* „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez" (HnNyEl. 43). Így általuk a denotátumok névadó sajátosságai fejeződnek ki, tehát a névrészek funkciója a helynévadásban szerepet játszó névadó motívumok megjelenítése. A névrészfunkciók jellegzetes „onomasztikai univerzálék", „nem csupán az egyes nyelvekre jellemző, azaz nem nyelvspecifikus kategóriák, hanem alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függenek össze" (HnNyEl. 44). Sajátos rendszerük három alapvető névrészfunkción alapul: 1. a *fajtajelölő* szerep, amely annak a helyfajtának a jelölése, amelybe a névvel jelölt egyedi hely besorolható: *Patak*–Cso, Szépvízi-*borvíz*–M stb., 2. a *sajátosságot* kifejező funkció, amely az elnevezett hely legkülönbözőbb belső és külső tulajdonságait, illetve más helyekhez való viszonyait eleveníti meg: *Kerek*-kút–Cso, *Fehér*-patak–K, *Hosszú*–S stb., 3. *megnevező* funkció, amely a helynévadásban részt vevő már meglevő helynevek: Alsó-*Vágás-víz*–Cso, Új-*Olt*–S stb., valamint a jelnevek: *Naskalat*–K, *Olt*–S jellegzetes névrészfunkciója. Funkcionális-szemantikai szerkezetük alapján a helynevek lehetnek *egyrészes,* azaz egy névrészfunkciót, illetve *kétrészes,* azaz két névrészfunkciót hordozó nevek: *Patak*–Cso, *Tók*–M, illetve *Nagy/patak*–S, *Szépvízi/kút*–M stb. (az utóbbiak szerkezetében / jel különíti el a névrészeket).

A szerkezeti analízis a funkcionális–szemantikai elemzést követően a helynévanyag lexikális bázisát tárja fel az ún. lexikális–morfológia elemzés nyomán. Azokat a nyelvi kifejezőeszközöket veszi számba, amelyeket helynévadáskor a nyelv a funkcionális–szemantikai névrészek konkretizálására lexikális–morfológiai készletéből kiválaszt, illetve azokhoz hozzárendel. Ezek a már nyelvekhez, belső nyelvváltozatokhoz, nyelvjárásokhoz kötődő *névelemek* ugyancsak modellértékű kategóriák, amelyek lehetnek lexéma értékű tőmorfémák és toldalékmorfémák is (képző, jel, rag). „A lexikális-morfológiai elemzés tehát a nevekbe, névrészekbe

foglalt szavak és a névalkotásban szerepet játszó morfémák szerinti interpretáció" (HnNyEl. 55). A névalkotásban szerepet játszó lexikális névelemek rendszere a következő: 1. *köznév: Patak*–Cso, *Borvíz*–S, Égett-*sarok*–Cso, *Cigány*-patak–M, *Község* kútja–K stb.; 2. *helynév: Olt*–S, *Csere-völgy* 'szántó', *Szépvízi*-út–M, *Csobotfalvi*-patak–M stb.; 3. *személynév: Dani pataka ~ Daniné pataka*–M, *Kósák* kútja–M, *Izra*-fürdő–Cso stb.; 4. *egyéb tulajdonnév: Endes József Általános Iskola*–S stb.; 5. melléknévi jellegű szó: *Ó*-patak–K, *Bugyogós*-borvíz–M, *Murrogtató*–S, *Égett*-sarok–Cso stb.; 6. *számnév: Két*-patak–K, *Harmadik*-dűlő–M stb.; 7. *szószerkezet: Szépvíz felé forduló*–M, *Kőhordó*–K, *Oltra jövő*–S stb. A helynevek, illetve a névrészek a bennük előforduló névelemek szerint lehetnek: *egyeleműek: Borvíz*–Cs, *Csorgó*–M, *Nagy/patak*–S stb., illetve *többeleműek: Tó*-k–M, *Csobotfalvi/patak*–Cso, *Sugászó-i/út* stb. (+ jel különíti el a lexikális névelemeket, – jel pedig a névalkotásban szerepet játszó toldaléknmorfémákat) (HnNyEl. 57–8).

A helynévi szerkezetek differenciáltabb, pontosabb leírása érdekében a *névalkotási szabályokat* is fel kell tárni, „amelyekkel a nyelvhasználók a helynévadás szemantikai és lexikális bázisára támaszkodva addig külön névvel meg nem jelölt helyek megnevezésére tulajdonneveket hoznak létre" (Hoffmann 1999: 213). A helynévadás során ugyancsak modellként működő névalkotási szabályok a következők: 1. *szintagmatikus szerkesztés: Hideg-kút*–Cso, *Nagy-patak*–S, *Szépvízi-borvíz*–M stb., 2. *morfematikai szerkesztés: Murrogtató*–S, *Hosszak*–S, *Tóknál*–M, *Erdő alatt*–S stb., 3. *jelentésbeli névalkotás: Csorgó*–M, *Szentmihály*–M, *Ülőfarok–Cso, Csík* stb. (HnNyEl. 68; 70–119).

A névkeletkezési folyamatok részeinek tekintendők a helynevek *szerkezeti változásai* is, amelyek nem érintik a denotatív jelentést, hanem a lexikális-morfológiai, illetve a funkcionális-szemantikai szerkezetre hatnak ki. A helynevek változási szabályai körében elkülönülnek a *szintaktikai változások*, amelyek a funkcionális-szemantikai szerkezetet érintik, mint az *ellipszis* vagy névrészelhagyás: *Hosszú-dűlő* > *Hosszú*–S, *Orotás pataka* > *Orotás*–M és a *kiegészülés* vagy névrészbetoldás: *Olt* > *Olt vize*–K stb., valamint a *morfológiai változások*, amelyek a név lexikális-morfológiai névelemeire hatnak, mint a redukció vagy névelemkihagyás: *Lukács Árpád kalibája* > *Árpád kalibája*–M stb. és a *bővülés* vagy névelembetoldás: *Ó-patak* > *Ó-pataka*–K, *Tekeres-patak* > *Tekeres pataka*–S stb. (Hoffmann 1999: 214).

A többsíkú szerekezeti analízis által a rendszerszerű és összehasonlító helynévvizsgálatokat megalapozó Hoffmann-féle elemzési modell minden helynévfajta feltárására alkalmas vizsgálati keret. A magyar víznévkutatások számára is kétségtelenül új távlatokat nyit, hisz egységes szempontrendszer alapján teszi lehetővé a magyar víznévrendszer, a magyar víznévadási norma leírását. Ezáltal pedig fölerősítheti a víznévélettan önállósodási törekvéseit is párhuzamosan az európai hidronímia autonóm irányzatával. Ennek egyik képviselőjeként Paul Fabre francia víznévtani grammatikája említhető, amely célkitűzése szerint sajátos műfajt képvisel: „Nous avons essayé de procéder à une approche linguistique de l'hydronymie et de proposer une grammaire de cette discipline... Nous avons donc

en fait essayé de faire le tour complet et aussi précis que possible de tout ce qu'un domaine géographique donné peut nous offrir, et essayé d'envisager ce tout dans les directions de la syntaxe, de la morphologie et de la sémantique, afin de dégager des tendances, des constantes" (1980:72–3).

Az új elemzési modell általános, összehasonlító víznévvizsgálatokban való alkalmazhatóságának lehetőségeit is maga Hoffmann István vázolta fel az újonnan alapított *Onomastica Uralica* sorozat tervismertetőjében. A sorozat ötödik tematikus víznévi kötetének szerkesztőjeként az uráli nyelvek vízneveit bemutató tanulmányok számára vizsgálati keretként saját modelljét ajánlja, hisz az egységes szempontrendszer alapján kibontakozó rokon nyelvi víznévvizs-gálatok megteremtenék a majdani összehasonlító víznévtan alapjait is (2000[2]: 33–5).

2. A csíki víznevek nyelvi elemzése

Az eddigi magyar víznévtani kutatások igyekeztek feltárni a magyar víznévrendszer különböző térbeli, időbeli részlegeit, amint arra a kutatástörténeti vázlat is utalt. A hagyományos tipológiai leírások között az erdélyi és azon belüli a keleti székely nyelvjárásterület egy-két régiójának, így a Nyárád, valamint a Nyikó mentének víznévrendszerei is szerepelnek (I. Benkő 1947[1], Tibád 1979). A csíki nyelvjárástípus vízneveinek rendszerszerű vizsgálata azonban elkerülte az eddigi kutatások figyelmét, aminek oka nagyrészt az erdélyi helynévkutatás jól ismert közelmúlti helyzetében rejlik. A Szabó T. Attila kidolgozta erdélyi helynévkutatási program a névtani szempontból feltárandó kistájak között ugyanis Csíkot is említit (1972: 362, 363), de ennek hely- és víznévanyagából az eddigiek során csak, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* eddig megjelent kötetei közöltek a címszók közszói és tulajdonnévi, helynévi adalékjaiban XV–XIX. századi rétegeket. A mai élő csíki helynévanyag vízneveiből pedig néhány településnyi a NyIrK. *Adattár* című rovataiban, valamint a MND sorozat 149. számában jelent meg (Csomortáni 1996; 1997). Ugyanakkor a Székelyföldre is kitekintő magyar víznévkutatások szórványosan néhány csíki víznévre és víznévadási sajátosságra is felhívták a figyelmet (Kniezsa 1942: 28–9, 32; 1948: 2-4; Benkő 1947[2]: 260; 1948: 96, Kiss 1997: 200, FNESz.).

A csíki hely- és víznévkutatás pillanatnyi helyzete nyomán dolgozatom a mai élő csíki víznévagyag bemutatására vállalkozik *Csík helynevei* című doktori disszertációm víznévi fejezete alapján (Csomortáni 2001: 19–126). Így vizsgálati tárgya annak az öt településnek a víznévanyaga, amelyet a disszertáció szócikkes helynévi adattárai közölnek vízrajzi objektumokat is ábrázoló térképmellékletek kíséretében. Ezek a települések (zárójelben közölt rövidítéseikkel) a következők: *Csíkcsekefalva* (Cs), *Csíkszentmihály* (M), *Csíkszentsimon* (S), *Csobotfalva* (Cso), *Karcfalva* (K). E falvak földrajzi fekvésüknél fogva a szűk értelemben vett Csíkot képviselik, amely a több szempontból is tagolt tájegységek közé tartozik. Így természetföldrajzi egységei *Felcsík* (K), *Középcsík* (Cso, M), *Alcsík* (Cs, S) (Vofkori 1998: 9), gazdasági, társadalmi, néprajzi részlegei az *Olt menti* (K, S), illetve a *hegyaljai egységterületek* (Cs, Cso, M) (Venczel 1980: 32), ugyanakkor

nyelvjárási alakulatai az *alcsíki* (Cso, Cso, S), valamint a *felcsíki nyelvjárás* (K, M) (Szabó 1903:270–7, Vámszer 1957: 51–2).

A vizsgálatra kijelölt települések ennek a sokrétű tagolódásnak a képviselőiként víznévanyaguk által reprezentálhatják a csíki víznévrendszer egészét is, amely a szerkezeti és vulkáni elgátolásos Csíki-medence vízrajzát azonosítja a Kárpátok és a Hargita hegyvonulat közötti felső Olt-szakasz völgyéből. A csíki vízhálózat édes- és ásványvízforrásokban, kisebb-nagyobb hegyi patakokban rendkívül gazdag, de állóvizekben, tavakban már jóval szegényesebb. Fő tényezője a Csíkszentdomokos határában eredő és a tájegységet a Tusnádi-szorosnál elhagyó Olt folyó, amelynek teljes hosszából (736 km) Hargita megyére, azon belül is Csíkra 89 km jut (Vofkori 1998: 9). Észak-dél irányban szeli át a Csíki-medencét, miközben összegyűjti az Olt menti és a hegyaljai egységterületek mellékvizeinek sokaságát. Az utóbbi időszak nagyüzemi gazdálkodása, vízszabályozási munkálatai nagymértékben megváltoztatták az Olt, illetve az Olt menti táj eredeti arculatát. Kiegyengették valamikori kanyargós medrét, lecsapolták, felszámolták elágazásait, ártereit és művelhető területekké alakították át.

A csíki víznévvizsgálatok csak a szűk értelemben vett, tulajdonképpeni vízdenotátumokat jelölő víznevekre terjednek ki, amelyek a helyi vízrajzi adottságok függvényében tagolódnak alnévfajtákra. Rendszerezésük Hoffmann István helynévfajta–rendszerének víznévi kategorizálását követi (HnNyEl. 36), de egyes kategóriák megnevezései módosultak. Így a csíki víznév belső kategóriarendszere a következő: 1. víznevek: 1.1.: *folyóvizek nevei:* 1.1.1.: *patakok,* 1.1.2.: *folyók,* 1.1.3.: *árkok nevei;* 1.2.: *állóvizek nevei:* 1.2.1.: *tavak nevei:* 1.3.: *folyóvízrészek nevei:* 1.3.1.: *patakszakaszok,* 1.3.2.: *folyóágak nevei;* 1.4.: *vízvételi helyek nevei:* 1.4.1.: *teremészetes* és 1.4.2.: *mesterséges vízvételi helyek nevei.*

A víznév a csíki helynevek között gyakoriság szerint a harmadik névfajta (9,93%). Különböző alnévfajtáinak megterhetsége a helyi vízdenotátumok függvényében más és más, de egyértelműen tükrözi azok helyét és szerepét a csíki vízrajzi tényezők együttesében. A víznévanyag magvát a *vízvételi helyek nevei* alkotják, hisz a víznevek több mint fele (50,90%) *kútnév: Kicsi-kút*–K, *Kerek-kút*–Cso, *Szépvízi-borvíz*–M stb. (95,70%), illetve *forrásnév: Kútfejek*–K, *Kőkút*–K, *Köves-kút*–M stb. (4,29%). A következő, szintén gyakori csíki víznévfajta a *folyóvíznév* (37,50%), amelynek alnévfajtái közül a *pataknév* a leggyakoribb: *Fehér-patak*–K, *Avas-patak*–M, *Terhelő pataka*–Cso *(82,50%, az ároknév* jóval ritkább: *Árok*-Cso, *Daru árka*–Cs, *Sáros-csapás árka*–S stb. (15%), míg a *folyónév* egyszeri névfajta csupán: *Olt*–K,S (2,50%). A harmadik gyakorisági víznévfajta a *folyóvízrésznév* (9,68%), ezen belül pedig a *patakszakaszok nevei* szerepelnek első helyen (93,54%): *Borvíz-patak*–S, *Illanc pataka*–M, *Két-patak*–K stb. A *folyóágak nevei* az egyetlen folyóval rendelkező csíki vízrendszer esetében szórványosak (6,45%): *Új-Olt ~ Kicsi-Olt*–S. Végül a legritkább névfajtának az *állóvíznév*, a *tónév* minősül (1,87%): *Tók*–M, *Hidegség tava*–S, *Nádi-tó*–S stb., bár a határnevekben megőrzött tónevek: *Pokol-tó*–M, *Nád-alji-tó*–S, *Ördöngös-tó*–Cs arra utalnak, hogy ez a víznévfajta is elterjedtebb volt a régiségben.

A dolgozat vizsgálati célja az elmondottak alapján kijelölt víznévanyagnak a Hoffmann modellen alapuló leíró szerkezeti analízise, illetve tipológiai leírása, rendszerezése. A különböző korszakok névrétegeit magában hordozó korpusz vizsgálatai történeti adatok híján csak a leíró síkon egyértelműen azonosítható nevek rétegeire terjednek ki a történeti–etimológiai kutatások feltárta *Olt* folyónév kivételével. A csak diakrón síkon elemezhető, elhomályosult jelentésű és/vagy szerkezetű vízneveket a *kategorizálhatatlan nevek* csoportjában különítem el. Ezek majdani vizsgálatára történeti anyag bevonásával kerülhet sor.

A csíki víznevek leíró szerkezeti elemzése egymással összefüggő párhuzamos síkokon közelíti meg a vizsgált névrendszert, illetve annak névfajtáit. A csíki víznévadásban modellként működő névszerkezeti komponenseiket veszi számba, majd ezek alapján tipizálja, rendszerezi őket, megteremtve a mai élő csíki víznevek más korszakok, más tájegységek vízneveivel való összehasonlító vizsgálatainak lehetőségeit is.

A vizsgálatok során a szintetikus névszemlélet függvényében a víznév szerkezeti tagoltsága ellenére is egységes nyelvi jelnek minősül. A különböző elemzési síkokon feltáruló többtagú funkcionális–szemantikai, lexikális–morfológiai szerkezettípusai is mint jelentésbeli integráltsággal jellemezhető analitikus nyelvi alakulatok komponensei kombinált egységekként interpretálódnak. Így a *Kicsi-kút*–K, *Sötét-patak*–M, *Gothár-borvíz*–Cs összetett víznevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontból elkülönülő névrészei, névelemei a szakirodalom eddigi gyakorlatától eltérően nem külön-külön osztályozódnak (l. Bényei–Pethő 1998), hanem a maguk együttesében.

A nyelvjárási víznevek dolgozatbeli közlésmódjának jellemzői a következőkben összegezhetők: a nevek adattári címszói köznyelvi alakjukban szerepelnek forráshelyük nevének az előbbiekben közölt rövidítésével; helyesírásuk a FNH.-nak legújabb szabályait követi; esetleges névváltozataikat ~ jel kapcsolja össze; tipológiai rendszerezésükben a névfajta belső tagolódásának leírásánál feltüntetett sorszámok helyettesítik terjedelmi okok miatt az egyes alnévfajtáik megnevezéseit.

2.1. A csíki víznevek funkcionális-szemantikai elemzése

A leíró szerkezeti vizsgálat első, ún. funkcionális-szemantikai síkja a víznévnek mint komplex nyelvi jelnek a szemantikai tartalmait, szemantikai szerkezetét tárja fel. Ezáltal a névviselő vízobjektumok jellegzetes névadó tulajdonságai körvonalazódnak, amelyekre a nevek szerkezetének funkcionális-szemantikai egységei, a névrészek utalnak. A névrészeknek a víznevekbeli előfordulásai alapján két sajátos névtípus különül el: az egy névrészfunkciót hordozó *egyrészes: Borvíz*–Cs, *Csorgó*–M, *Olt*–K, valamint a két névrészfunkciót hordozó *kétrészes víznevek* típusa: *Nagy/kút*–Cso, *Két/patak*–K, *Meggyes/pataka*–Cs. Az egy- és kétrészes nevek típusai a névrészek konkrét szemantikai tartalmai szerint tovább rétegződnek. Az egyrészes neveken belül elkülönül a víz fajtájára: *Borvíz*–Cs, *Csorgó*–M, *Kútfejek*–K, a víz különböző sajáttosságaira utaló:

Poszogó–Cs, *Orotás*–M, valamint a megnevező névrészfunkciók: *Olt*–K stb., illetve az őket hordozó névtípusok. Ugyancsak a névrészfunkciók jelezte tartalmak tagolják a kétrészes nevek osztályát is, de a névrészfunkciók jellegzetes kombinációi is meghatározzák ezek típusait: 'méret/vízfajta': *Nagy/kút*–Cso, 'mennyiség/vízfajta': *Két/patak*–K, 'térbeli hely/vízfajta': *Meggyes/pataka*–Cs stb.

Az egy- és kétrészes nevek névrészfunkciói hordozta szemantikai tartalmak jellegzetesen ismertelméleti kategóriák. A névadás alaphelyzetében való kiválasztódásuk a névadó közösség tájismeretének, tájszemléletének, világnézetének nyelvi világképének a függvénye. Statisztikai adatokkal is interpretálható táji meghatározottságuk ellenére univerzális jellegűek.

2.2. A csíki víznevek funkcionális–szemantikai tipológiája

Az egyrészes víznevek típusai

1. 'vízfajta'

Patak-Cso; *Árok*-Cso; *Tók*-M; *Kútfejek*-K; *Borvíz*-Cs, Cso, K_1, K_2, M_1, M_2, S_1, S_2, S_3, *Csorgó*-M, S (15);

2. 'vízmegnevezés'

Olt-K, S (1);

3. 'vízsajtátosság'

– 'vízhang'

Poszogó-Cs (1);

– 'térbeli hely'

Orotás-M (1);

4. kategorizálhatatlan nevek

Barakasza-M, *Csorosza*-M, *Récéd*-M, *Rompáca*-M (4).

A kétrészes víznevek típusai

1. 'immanens víztulajdonság / vízfajta, illetve vízmegnevezés'

– 'méret / vízfajta'

Kurta pataka-Cs, *Nagy-patak*-Cs. M, S. *Széles-patak*-S; *Feneketlen-tó*–S; *Tetves-kút ~ Tetves-kutak*–M; *Kicsi-kút*–K, S, *Nagy-kút*–Cso, K (12);

– 'méret / vízmegnevezés'

Kicsi-Vágás-víz–Cso, *Nagy-Vágás-víz*–Cso; *Kicsi-Olt*–S (3);

– 'alak / vízfajta'

Tekeres-patak ~ Tekeres pataka–S; *Csokros-kút*–S, *Kerek-kút*–Cso (4);

– 'talaj/vízfajta'

Kövecses-patak–M, *Köves-patak*–Cs, K, M, S. *Köves pataka*–S, Sáros-patak–M (7);

– 'szín / vízfajta'

Fehér-patak–K, *Sötét-patak*–M; *Aranyos-k*út–M (3);

– 'kor/vízfajta'

Ó-patak ~ Ó pataka–K (2);

– 'kor/vízmegnevezés'
Új-Olt–S (1);
– 'hőmérséklet/vízfajta'
Melegárok–S; *Hideg-kút*–Cso, K, M, S (5);
– 'hang/vízfajta'
Bugyogós-borvíz–M, *Fingos-borvíz*–Cso (2);
– 'mennyiség/vízfajta'
Két-patak–K (1);
– 'állapot/vízfajta'
Havas-patak–M; *Holtárok ~ Voltárok*–Cs (3);
2. 'vízmegnevezés/vízfajta'
Olt vize–K (1);
3. 'külső dologhoz való viszony/vízfajta'
– 'növényzet/vízfajta'
Avas-patak–M, *Éger-patak*–M; *Vesszős-árok*–Cs; *Lucos-tó*–K; *Éger kútja*–M (5);
– 'állatféle/vízfajta'
Borzos-patak–M; *Medve-tó*–K; *Rákos-patak*–M; *Csókás-kút*–Cso, *Halas-kút*–Cs (5);
– 'használó(k)/vízfajta'
Rákász pataka–S; *Közös-kút*–Cs, K, *Meszesek kútja*–M (4);
– 'a mellette lakó(k)/vízfajta'
Daniné pataka ~ Dani pataka–M; *Biális kútja*–M, *Cigány-kút*–Cso, *Cigányok kútja*–Cs, *Csiszár Béla kútja*–M, *Gálok kútja*–Cs, *Gothár-borvíz*–Cs, *Kósák kútja*–M, *Nagy Mátyás kútja*–Cs, *Szőcs Balázs kútja*–M (11);
– 'eredet/vízfajta'
Ördög-tó–K; *Község kútja*–K, M, *Szent László kútja*–S (4);
4. 'más helyhez való viszony/vízfajta, illetve vízmegnevezés'
– 'a víz része más víznek/vízfajta'
Aranyos-patak–M, *Ülő-patak*–Cs; *Büdös-kút árka*–Cs, *Csorgó árka*–S, *Daru árka*–Cs; *Határ-patak kútja*–M, *Köves-patak kútja*–S, *Kurta kútja*–Cs, *Nagy-patak kútja*–S (9);
– 'térbeli hely/vízfajta'
Antalok pataka–N, *Bajoz pataka*–Cs, *Bánya pataka*–K, M, *Barakasza pataka ~ Barakasza vize*–M, *Bükk-szád pataka*–S, *Bükk pataka*–M, *Cifra-bükk pataka*–S, *Csécsény pataka*–Cs, *Csengő pataka*–S, *Csere-patak*-Cso, M, *Csobotfalvi-patak*–Cso; *Csorosza pataka*–M, *Debrece pataka*–Cs, *Dékán pataka*–Cs, *Esztergájszék pataka*–S, *Ferenc Mihályné pataka*–S, *Fitak pataka*–Cs, *Harapétke pataka*–Cs, *Heveder-patak*–M, *Hidegség pataka*–S, *Kerek-aratás pataka*–S, *Kerek-éger pataka*–Cso, *Kerek-fenyő pataka*–M, *Királybíró pataka*–M, *Kőd-patak*–K, *Kőd pataka ~ Kőd vize*–M, *Kurta-sarok pataka*–M, *Lesőd pataka ~ Leső pataka*–K, *Likas-kő pataka*–M, *Lik pataka*–M, *Lok-patak*–K, *Madicsa pataka ~ Madicsa vize*–K, *Meggyes pataka*–Cs, *Mogyorós pataka*–Cs, *Nagy-vészi-patak*–S, *Nagy-vész pataka*–Cs, K, S, *Orotás pataka*–M, *Orsováj pataka*–Cs, *Péter bükke pataka*–M,

Pogány-havas pataka–M, *Récéd pataka*–M, *Rompáca pataka*–M, *Salamás pataka*–M, *Somlyó pataka*–Cso, *Szakadáj pataka*–Cs, *Szilas pataka*–M, *Szoros-patak*–K, *Tásza pataka ~ Tász pataka*–M, *Terhelő pataka*–Cso, *Tiszás patak ~ Tiszás pataka*–S, *Vész-patak*–S, *Zöldes-patak ~ Zöldes pataka*–S; *Göröcs-kert árka*–Cso, *Hijászoj árka*–Cso, *Kánásor árka*–Cso, *Kicsi-Orsováj árka*–Cs, *Kozmási Megyesár árka*–Cs, *Megyesár árka*–Cs, *Sáros-csapás árka*–S, *Száraz-völgy árka*–Cso, *Vizes-völgy árka*–Cso, *Zöldes árka*–S; *Hidegség tava*–S, *Nádi-tó*–S, *Pityókás-kert tava*–M; *Backai-patak ~ Backa pataka*–S, *Bánya-patak ~ Bánya pataka*–S, *Bészéki-patak*–K, *Borvíz-patak*–S, *Cibre-patak ~ Cibre pataka*–M, *Csiga-patak*–M, *Farkas-vész pataka*–S, *Feketés-patak*–S, *Fenyéd pataka*–S, *Göncs pataka*–S, *György vágás pataka*–M, Illanc *pataka*–M, *Kápolna-patak*–K, *Kőd pataka*–M, *Lasmány pataka*–S, *Sugászó-patak ~ Sugászó pataka*–S; *Kőkút*–K, *Köves-kút*–M; *Aladár kútja*–S, *Aladár pusztája kútja*–S, *Albertek kútja*–Cs, *Albert Mihály kútja*–Cs, *Almás-mező kútja*–Cs, *Balázs-kút*–K, *Bánya pataka borvíz ~ Bánya-pataki-borvíz*–S, *Barakaszai-borvíz*–M, *Bartáké kútja*–Cs, *Bernát kútja*–Cso, *Bészéki-borvíz*–S, *Bodóéké kútja*–Cs, *Borboj Marci kútja*–M, *Bor-réti-borvíz ~ Bor-réti-kút*–S, *Bükkszádi-borvíz*–S, *Cege kútja*–Cs, *Cibók kútja*–M, *Cifra-bükki-borvíz*–S, *Cikók kútja*–S, Csécsény kútja–Cs, *Csekefalvi-borvíz*–Cs, *Csengői-kút ~ Csengő kútja*–S, *Csiszér Elek kútja*–Cso, *Csocsó kútja*–S, *Csorosza kútja*–M, *Debrece kútja*–Cs, *Dérlő kútja*–Cs, *Esztergájszék kútja*–S, *Fehérföld-borvíz*–S, *Fenyédi-csorgó ~ Fenyéd-kút ~ Fenyéd kútja*–S, *Ferenc Mihályné kútja*–S, *Filler kútja*–K, *Gálok kútja*–M, *Gödör pusztája kútja*–S, *Göröcs-kert-kút*–S, *Györöt szege kútja*–Cs, *Harapétke kútja*–Cs, *Harkály kútja*–Cs, *Hegyes nyíre kútja*–Cs, *Heveder-fenyő-borvíz ~ Heveder-fenyői-borvíz*–S, *Hosszú-rész kútja*–S, *Izsák Gábor kútja*–M, *Kákán kútja*–S, *Kánásori-kút*–Cso, *Kicsi-borvíz ~ Kicsi-loki-borvíz*–K, *Kincs-kő kútja*–S, *Kurta Béla kútja*–S, *Lencsehelyi-borvíz ~ Lencsehelyi-kút*–S, *Likas-kő kútja*–M, *Madicsai-borvíz*–K, *Mohos kútja*–S, *Nádi-kút*–S, *Nagy-borvíz ~ Nagy-loki-borvíz*–K, *Nagy-mocsári-borvíz*–Cso, *Nagy-pataki-borvíz*–S, *Orsováji-borvíz*–Cs, *Pálok kertje kútja ~ Pálok kútja*–M, *Récéd kútja*–M, *Régi-mészkatlanok kútja*–M, *Romlás kútja*–S, *Salamás kútja*–M, *Sánta Pál kútja*-Cs, *Sár-kút*–Cs, *Szállás kútja*–Cs, *Szépvízi borvíz*–M, *Szőcs Domokos kútja*–M, *Szőcs Györike kútja*–M, *Tásza kútja*–M, *Tatár Jóska kútja*–M, *Tatár Márton kútja*–M, *Tatár Tamás kútja*–M, *Tiszási-csorgó ~ Tiszás kútja*–S, *Vak Györi kútja*–M, *Vaszi Jóska kútja*–M, *Vaszi Péter kútja*–M, *Véró Pista kútja*–M, *Virág Ágoston kútja*–S (186);

– 'viszonyított helyzet/vízfajta'

Alsó-borvíz–M, *Felső-borvíz*–M (2);

– 'viszonyított helyzet/vízmegnevezés'

Alsó-Vágás-víz–Cso, *Felső-Vágás-víz*–Cso (2).

5. kategorizálhatatlan nevek

Boronás-patak–K, *Gergely-patak*–S, *Görbe-patak*–M, *Tő-patak*–Cs; *Vágás-víz*–Cso; *Borzó-kút*–Cso, *Daru kútja*–Cs, *Madár-kút*–S, *Szent János kútja*–Cs, *Tász kútja*–Cs, *Ülő kútja*–Cs (11).

A vizsgált víznevek funkcionális–szemantikai tipológiájának áttekintése nyomán megállapítható, hogy a csíki víznévanyag szemantikai tartalmaira, illetve szemantikai szerkezetére nézve egyaránt igen gazdag és változatos nyelvrendszerbeli, nyelvjárási képződmény. Összesen tizenkétféle névrészfunkciót hordoz magában. Ezek a helyi vízrajzi objektumok olyan jellegzetes névadó tulajdonságait vonultatják fel, amelyek más tájegységek vízneveiben is előfordulnak (l. Lőrincze 1947', Benkő 1947, Kázmér 1957, Inczefi 1970, Tibád 1979, Kálnási 1996, 1998). Egyrészük a víz fajtáját, valamint immanens sajátosságait: méretét, alakját, színét, korát, hangját, hőmérsékletét jelzi, másrészük pedig a víz külső jellemzőit: a vízparti növényzetet, a vízparti és vízbeli állatfajokat, a víz talaját, a víz melletti lakos(oka)t, a vizet használó(ka)t, a víz eredetét, más vizekkel való rész–egész viszonyait, térbeli helyét, viszonyított helyzetét. Ezek közül az embertől független, természetes vízrajzi adottságok a *természeti*, az ember jelenlétét is feltételezők pedig a *műveltségi nevek* típusainak lényegi meghatározói (l. Lőrincze 1947: 6–17). A víznévadás általános szemléleti alapját megelevenítő névrészfunkciók előbbi csoportja ugyanakkor a névélettani szakirodalom által *direkt*nek vagy *közvetlen*nek, az utóbbi pedig az *indirekt*nek vagy *közvetett*nek nevezett névtípusokra jellemző (l. Inczefi 1970: 73). Ritkábban a már nevet viselő víz másodlagos megnevezése is előfordulhat névrészfunkcióként.

Az említett névrészfunkciók együttese a névanyag előbbiekben bemutatott huszonötféle funkcionális–szemantikai névtípusában jelentkezik. Ezek nagy többsége a névrészfunkciók kombinációin alapuló szerkezettípus, és a víznevek 92,78%-át fogja át. Egészen kis hányaduk egyrészes típus, amely a névanyag 7,21%-ára jellemző csupán. A kétrészes nevek arányának fölénye kétségtelenül arra vall, hogy a csíki víznévadás a részletekben gazdag hegyvidéki táj részletekben ugyancsak gazdag vízrajzának egyértelmű, pontos azonosítására, identifikálására törekszik. Erre a funkcióra kétségtelenül a vízdenotátumot, annak valamely sajátosságával együttesen megjelenítő kétrészes nevek a legalkalmasabbak, hisz identifikáló erejük fokozottabb, erőteljesebb, mint a denotátumot fajtájával vagy valamely tulajdonságával azonosító egyrészes neveké. Ez a jelenség egyébként névélettani, névrendszertani megalapozottságú. Az egyes települések helynévrendszereinek denotátumállománya, valamint az adott helynévrendszereken belüli jellegzetes szemantikai relációk: a helynévi poliszémia, szinonímia, valamint az alakváltozatok adattárban is jelzett egyedi esetei határozzák meg.

Az általános névrészfunkciók csíki jellege típusokbeli előforulásaik, illetve azok névfajták szerinti megoszlása, gyakorisága alapján körvonalazható. Mindez pedig a helyi vízrajzi adottságoknak, valamint a csíki névadó közösség nyelvi világképének, tájszemléletének a függvénye. Az elmondottak értelmében a csíki névanyag központi névrésztípusa a vízfajtajelölő névrészfunkció. A domináns kétrészes nevek minden névfajtájának ez a jellegzetes alaprészfunkciója (96,72%): Nagy/*patak*–Cs, Olt/*vize*–K, Csorgó/*árka*–S, Lucos/*tó*–K, Két/*patak*–K, Köves/*kút*–M, Tiszási/*csorgó*–S stb. Az egyrészes nevekben is figyelemre méltó a

szerepe. A folyó-, folyóág- és patakszakasz-, valamint a tulajdonképpeni kútnevek kivételével minden más névfajtára jellemző: *Patak*–Cso, *Árok*–Cso, *Tók*–M, *Kútfejek*–K, *Borvíz*–Cs, *Csorgó*–M stb. 68,18%-os a megterheltsége annak ellene, hogy csak bizonyos névélettani szituációs tényezők függvényében jelentkezik. Ezek közül Lőrincze Lajos a következőket emeli ki: „Egy elnevező közösségen belül több hasonló felszíni forma esetében a hely általános megnevezése csak egyetlen esetben válik földrajzi névvé; a többi megkülönböztető jelzőt kap. Az utóbbiak az elnevezőtől (településtől) távolabb, az előbbiek a közelebb eső tájrészekre, felszíni formákra vonatkoznak" (1947:7). Mindezt a csíki névanyag tanúsága alapján még kiegészíthetjük azzal is, hogy egy adott denotátumrendszer egyszeri előfordulású denotátumai is meghatározhatják a fajtajelölő egyrészes neveket: *Kútfejek*–K, *Csorgó*–M, S, ugyanakkor a denotátumok és a névhasználó közösség viszonya is, hisz több azonos denotátum közül az, amelyik valamilyen szempontból fontosabb a névhasználó közösség kisebb, nagyobb körei számára, rendszerint fajtajelölő nevet is kap, amely párhuzamosan él szinonim általánosan használt kétrészes párjával: *Borvíz ~ Nagy-mocsári-borvíz*–Cso, *Borvíz ~ Madicsai-borvíz*–K, *Borvíz ~ Alsó-borvíz*–M, *Borvíz ~ Barakaszai-borvíz*–M, *Borvíz ~ Felső-borvíz*–M, *Borvíz ~ Bészéki-borvíz*–S, *Borvíz ~ Lencsehelyi-borvíz*–S. Ezek a fajtajelölő egyrészes nevek egyébként a természeti nevek legősibb rétegét képviselik (Lőrincze 1947: 5).

A csíki víznévanyag következő leggyakoribb névrészfunkciója a vízfajták térbeli helyét kijelölő típus, amely a folyónevek kivételével minden víznévfajtára jellemző. Egyetlen kivétellel a kétrészes nevek legjellegzetesebb bővítményrészi funkciója: *Szilas pataka*–M, *Száraz-völgy* árka–Cso, *Nádi*-tó–S, *Bészéki*-patak–K, *Kő*kút–K, *Hegyes nyíre* kútja–Cs stb. (65,82%). A névrészfunkció jelölte térbeli hely mint a csíki vízobjektumok központi névadó tulajdonsága kétségtelenül a hegyvidék sajátos vízrajzának a függvénye, pontosabban a hegyvidéki vízrajzi objektumfajták feltűnő egyöntetűségére, hasonlóságára, megkülönböztető sajátosságaiknak rendkívül szűk körére vezethető vissza. De ugyanakkor a névadás ökonómiája, a névadó közösség részletező tájismerete is meghatározza, ugyanis „A névviselő helyek nem olyan abszolút értelemben vett egyedek, mint az emberek... a nagyobb terület kisebbekre oszlik, ezek tovább még kisebbekre, illetőleg kisebb egységekből nagyobb és még nagyobb egységek épülnek" (J. Soltész 1979: 81). Egyetlen pataknév esetében a névrészfunkció önmagában jelentkezik: *Orotás*–M, de pillanatnyilag a névnek működik a kétrészes *Orotás/pataka*–M szinonim párja is.

A vízobjektumok további sajátosságai már jóval kisebb gyakoriságúak a funkcionális–szemantikai víznévtípusok adatai szerint, mint a névanyag több mint felét meghatározó térbeli hely névadó motívum. Elsőként közülük az 5,30%-os megterheltségű nagyság, méret víztulajdonság említhető, amelyet kizárólagosan a kétrészes nevek bővítményrésze hordoz. Érdekes módon alap-részfajtákkal való társulásai névfajtákhoz kötöttek. A patak-, tó, forrás- és kútnevek esetében vízfajtát jelölő alapréssel társul: *Nagy/*patak–Cs, *Feneket-len* tó–S, *Tetves/*kutak–M,

Kicsi/kút–K, patakszakaszok és folyóágak neveiben pedig megnevező funkciójú alapréssel, ha azok az illető patak vagy folyó már meglevő nevével alakultak: *Kicsi*/Vágás-víz–Cso, *Nagy*/Vágás-víz–Cso, *Kicsi*/Olt–S. E névrészfunkció jelezte vízméret rendszerint viszonylagos, magától a vízfajtától függ (l. Lőrincze 1947: 7). A *Tetves*/kutak–M kétrészes forrásnév esetében pedig a méret rendkívül apró jellege metaforikus szemléletbe is ágyazott (vö. HnNyEl. 117).

Egy következő sajátos névrészfunkció, amely szintén a kétrészes nevek bővítményrészeként jelentkezik, a vízfajtát a mellette lakó személyekkel, családokkal azonosítja (3,88%). Főként a névadó tulajdonságokban nem nagyon bővelkedő beleterületi közkutak neveire jellemző: *Cigány*/kút–Cso, *Kósák*/kútja–M, *Nagy Mátyás*/kútja–Cs stb. Egyetlen esetben egy külterületi szinonim pataknévpárban is felbukkan: *Dani/pataka* ~ *Daniné/pataka*–M.

A rész–egész viszony mint víznévadási motívum a kétrészes patak-, árok- és kútnevek összetevője csupán, ugyanis a megnevezett vízrajzi denotátumok közül a folyóvizek és eredőhelyeik függnek össze rész-egész viszonyaik alapján. Az erre utalás funkciója a kétrészes nevek bővítményrészét illeti: *Ülő*/patak < *Ülő* kútja–Cs, *Csorgó*/árka < *Csorgó*–S, *Köves-patak*/kútja < *Köves-patak*–S stb. (3,88%), akárcsak a víz jellegzetes talajának kiemelése a következő pataknevek szerkezetében: *Kövecses/pataka*–M, *Köves*/patak–K, *Sáros*/patak–M stb. (2,47%).

Gyakoriság szerint a csíki víznevek következő névrészfunkciója a megnevező funkció, amely a leíró alapon egyértelműen elemezhető nevek 1,96%-ában van jelen. Ritka jellege ellenére egy- és kétrészes nevekben, a kétrészesek alap- és bővítményrészében egyaránt előfordul. Az egyrészes nevek közül az egyetlen megnevező funkciójú víznév az *Olt* folyó neve. Az ókorból adatolható, ősi indoeurópai víznévként elveszítette valamikori közszói jelentését, így a mai nyelvtudat számára jelentésére nézve puszta jelnév, amelynek nem lehet más funkciója, mint a csíki vízrajz egyetlen nagyobb folyójának a megnevezése. „Nagyon sok folyónak csak azt jelenti a neve, hogy »folyó« vagy »víz«. A folyó vagy patak mellett lakóknak rendszerint ez az egyetlen folyóvizük, és így nem érzik szükségét annak, hogy közelebbről megnevezzék, körülírják" (Kálmán 1989: 126).

A kétrészes víznevek alaprészfunkciójaként azon patakszakasz- és folyóágnevekben jelentkezik, amelyek az illető patak, folyó már meglevő nevének előtaggal való differenciálódásával keletkeztek: *Vágás-víz* > Alsó/*Vágás-víz* ~ Kicsi/*Vágás-víz*, illetve Felső/*Vágás-víz* ~ Nagy/*Vágás-víz*–Cso, *Olt* > Kicsi/*Olt*–S. Egyetlen sajátos esetben bővítményrészi funkcióként is megfigyelhető, mégpedig az *Olt*/vize–K kétrészes folyónév esetében, amely a már bemutatott *Olt* víznév szerkezeti változása, kiegészülése nyomán jött létre a pontos identifikálás érdekében, a domináns vízfajtajelölő alaprészt tartalmazó kétrészes folyóvíznevek analógiájára.

1,76%-os megterheltségű három névrészfunkció is a csíki névanyagban, amelyek egyöntetűen bővítményrészi funkciók. Az egyik az immanens víztulajdonságok közül a vízfajta hideg-meleg hőmérsékletére utal árok- és kútnevekben: *Meleg*/árok–S, *Hideg*/kút–Cso, K stb. A másik kettő a külső vízsajátosságok közül a jellegzetes vízparti növényzetet, illetve a jellegzetes

vízparti és vízbeli állatfajokat emeli ki mint névadó motívumokat. Az előbbi a patak-, árok-, tó- és kútnevek funkcionális-szemantikai komponense: *Éger*/patak–M, *Vesszős*/árok–Cs, *Lucos*/tó–K, *Éger*/kútja–M stb., az utóbbi pedig patak-, tó-, patakszakasz- és kútneveké: *Borzos*/patak–M, *Medve*/tó–K, *Rákos*/patak–M, *Halas*/kút–Cs stb.

A további négy ugyancsak bővítményrészfunkció a csíki víznévadás ritkább motívumaira utal (1,41%). Ezek a patakokat, kutakat azonosító alakminőség: *Tekeres*/patak–S, *Csokros*/kút–S, *Kerek*/kút–Cso stb., illetve azok használói, használata: *Rákász/pataka*–S, *Közös*/kút–Cs, K, *Meszesek*/kútja–M, valamint a tavak, kutak eredete, amely lehet valós: *Község*/kútja–K, M, de lehet a népi képzelet, hiedelem, mondavilág szüleménye is, mint az ördög művének tulajdoníthatott *Ördög*/tó–K esetében (FNESz. 491) vagy mint a Szent László-kultusz egyik csíki eredetmondáján alapuló *Szent László*/kútja–S példájában (NéprLex. 4:665-667). Végül a patakszakaszok, ásványvízkutak viszonyított helyzete zárja a névrészfunkcióknak ezt a gyakorisági csoportját: *Alsó*/Vágás-víz–Cso, *Felső*/Vágás-víz–Cso, *Alsó*/borvíz–M, *Felső*/borvíz–M. A vízdenotátumok névadó térbeli helyzete a belterülethez viszonyított, az ahhoz közelebb eső víz az alsó, a távolabbi pedig a felső helyzetű.

A további szórványos névrészfunkciók a vizek színét, korát, állapotát, hangját (1,06%), illetve mennyiségét jelzik (0,35%). Ezek is többnyire kétrészes víznevek bővítményrészfunkciói. A szín a patak- és kútnévadás sajátos motívumaként a következő nevekben figyelhető meg: *Fehér*/patak–K, *Sötét*/patak–M, *Aranyos*/kút–M. Ezen színminőségek közül az *aranyos* 'kristálytiszta' a tulajdonképpeni víztulajdonság, a *fehér* és a *sötét* pedig a talajösszetételt asszociáló közvetett víztulajdonság. A kor a patak- és a mesterségesen kialakított folyóágnevek szemantikai komponense: *Ó*/patak–K, *Új*/Olt–S. Az állapot pedig a népi tudat által kétrészesnek minősített *Holt*/árok ~ *Volt*/árok–Cs szinonim ároknévpárban, valamint a *Havas*/patak–M pataknévben bukkan fel. Ez utóbbi esetében, amely az *Avas*/patak–M növényzetre utaló név szinonimájaként működik, a bővítményrészi funkció csak erőltetetten illeszkedik be a víznevek funkcionális–szemantikai modelljébe. Népetimológiával újrateremtett bővítményrészi *havas* néveleme ugyanis képtelen víznévi funkció ellátására. A jellegzetes hang mint névadó tulajdonság az ásványvízkutak neveire jellemző: *Bugyogós*/borvíz–M stb., és egyrészes névben is szerepel: *Poszogó*–Cs. Egyetlen patakszakasznév funkcionális–szemantikai szerkezete utal a denotátum mennyiségére mint névadó motívumra: *Két*/patak–K, bár több kisebb méretű vízdenotátum nevének névelemszerkezete, pontosabban annak *-k* többesjele is megszámlálhatatlan denotátumok együttesére vall: *Tók*–M, *Kútfejek*–K, *Tetveskutak*–M. Meghatározhatatlan mennyiségük azonban nem léphetett elő névadó motívummá.

A csíki víznevek nyelvi elemzésének első síkján a névanyag funkcionális-szemantikai szerkezete, illetve szemantikai kategóriái tárultak fel, amelyek együttese a csíki víznévadás szemantikai bázisát alkotja (vö. Hoffmann 1999: 212). Ennek

három alapvető névrészfunkciója a *fajtajelölő:* Feketés/*patak*–S, Ördög/*tó*–K, Kurta/*kútja*–Cs, a *sajátosságot* kifejező: *Fehér*/patak–K, *Kicsi*/kút–S, *Csorgó*/árka–S, valamint a *megnevező* funkció: *Olt*–S, *Olt*/vize–K, Kicsi/*Vágás-víz*–Cso. (Ezeket a továbbiakban F, S és M szimbólumokkal jelölöm.) A csíki víznevekben önmagukban vagy jellegzetes kapcsolattípusaikban jelentkeznek. Az előbbiek az egyrészes nevekre, az utóbbiak pedig a kétrészes nevekre jellemzőek. A névanyag magvát a kétrészes nevek alkotják, azoknak is az S + F típusa (*Nagy/patak*–M, *Bugyogós/borvíz*–M, *Halas/kút*–Cs), amely mellett szórványosan felbukkan az S + M (*Kicsi/Olt*–S, *Kicsi/Vágás-víz*–Cso, *Felső/Vágás-víz*–Cso), valamint az M + F típus is (*Olt/vize*–K). Az egyrészes víznevek jóval ritkábbak a névanyagban. Többnyire F típusúak: *Patak*-Cso, *Kútfejek*–K, *Borvíz*–Cs, de ritkán az S, valamint az M típus is előfordul körükben: *Poszogó*–Cs, *Orotás*–M, valamint *Olt*–K, S.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

IRODALOM

Balogh László 1971: A szituáció szerepe tulajdonneveink alakulásában. Nyr. 95:158–61.

Benkő Loránd 1947[1]: A Nyárádmente földrajzi nevei. MNyTK 74. Budapest

Benkő Loránd 1947[2]: Víz- és helységneveink viszonyához. MNy. 43:259–63.

Benkő Loránd 1948: A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. MNy. 44:95–101.

Bényei Ágnes–Pethő Gergely 1998: Az Árpádkori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.

Csomortáni Magdolna 1992: Erdélyi magyar helynévkutatásunk jelene. NylrK. 36:115–7.

Csomortáni Magdolna 1996: A romániai magyar helynévkutatás néhány időszerű kérdése ErdMúz. 58:338–43.

Csomortáni Magdolna 1997: Felcsík helynevei 1. MND 149. Budapest,

Csomortáni Magdolna 2001: Csík helynevei. Doktori disszertáció I–III. Kézirat a BBT Filológia Karának könyvtárában. Jelzete: 26.414/$M_{1.2.3.}$

Deme László 1948: A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. MNy. 44:105–7.

Fabre, Paul 1980: L'affluence hydronymique de la rive droite du Rhône. Essai de microhydronymie. Onoma 24:71–7.

Galgóczi Gábor 1848: Magyar nyelvtan. Pest.

HnNyEl.: Hoffmann István, Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen, 1993.

Hoffmann István 1999: A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. MNyj. 37:207–16.

Hoffmann István 2000[1]: Megjegyzések a helynevek szemantikai szerkezetéhez. In: Lexikális jelentés – aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Hoffman István 2000[2]: Víznevek az uráli nyelvekben. In: OU Sorozatterv–Debrecen–Helsinki.

Inczefi Géza 1970: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján. Nyelvészeti tanulmányok 14. Akadémiai Kiadó, Budapest.

J. Soltész Katalin 1979: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kálmán Béla 1989: A nevek világa. 4. átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Kálnási Árpád 1984-1985: A közösségi és hivatalos víznévadás néhány jellemző vonásának összevetése a víznevekben. MNyj. 26–27: 97–102.

Kálnási Árpád 1996: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 67. Debrecen.

Kálnási Árpád 1998: A Tisza-Túr köze vízneveinek névtani rendszere. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 514–22.
Kázmér Mikós 1957: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK 95. Budapest.
Kiss Lajos 1997: Erdélyi vízneveinek rétegződése. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Balassi Kiadó, Budapest, 199–210.
Kiss Lajos 1999: A Felvidék víznevei. In: Történeti viszgálatok a földrajzi nevek körében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba. 73–93.
Kniezsa István 1942: Erdély víznevei. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár.
Kniezsa István 1947: A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. MNy. 44:101–5.
Kniezsa István 1948: Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. MNy. 44:1–11.
Lőrincze Lajos 1947: Földrajzi neveink élete. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 47. Debrecen.
Mikesy Sándor 1940: Szabolcs vármegye középkori víznevei. MNyTK 53. Budapest.
Ortvay Tivadar 1882: Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. Budapest.
Ördög Ferenc 1997: Beszámoló a hazai helynévgyűjtésről. MNyTK 209. Budapest.
Pais László 1942: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. In.: A Magvarságtudományi Intézet Évkönyve I. 68–114.
Pesty Frigyes 1867: Magyarország vízhálózata a régi korban. Századok 1: 68–78.
Strömpl Gábor 1929: Helyneveink vízrajzi szókincse. In: Hidrológiai Közlöny 9: 113–28.
Szabó Dezső 1903: A csíkszentdomokosi nyelvjárás. Nyr. 32:270-277.
Szabó T. Attila 1942: A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár
Szabó T. Attila 1944: A magyar helynévkutatás a XIX. században. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár
Szabó T. Attila 1972: Az »Erdélyi Helynévtörténeti Adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. IN: Nyelv- és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 359–69.
Tibád Levente 1979: A Nyikó mente víznevei: tipológiai rendszerezés. NylrK. 23:167–77.
Vámszer Márta 1957: Csík- és Gyergyó nyelvjárása. NylrK. 1: 51–62.
Venczel József 1980: Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In: Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 27–52.
Vofkori László 1998: Csíkszéki utazások. In: Székelyföld útikönyve II. Cartogrphia Kft. Budapest. 8–70.
Vörös Ottó 1999: Vízrajzi köznevek szófoldrajzi és jelentéstani vizsgálata. MNyTK 211. Budapest.

ANALIZA LINGVISTICĂ A HIDRONIMELOR DIN CIUC

(Rezumat)

În urma prezentării principalelor tendinţe ale evoluţiei hidronimiei maghiare, autorul îşi propune să descrie în cadrul unei analize structurale şi sincronice modelul de denumire hidronimică a zonei Ciucului. Dintre componentele specifice ale acestuia sunt dezvăluite deocamdată numai cele funcţional-semantice. Sistemul lor se bazează pe trei categorii fundamentale cu caracter universal, şi anume: 1. funcţia semnificativă a denumirilor reflectând felul obiectivelor hidrologice: *Borvíz*, Nagy-*patak* (F), 2. funcţia denominativă: *Olt*, Kicsi-*Vágás-víz* (D), precum şi 3. funcţia semnificativă a hidronimelor indicând anumite trăsături ale obiectivelor hidrologice: *Kicsi*-kút, *Orotás* (T).

Tipologia hidronimelor, bazată pe funcţiile de mai sus, precum şi frecvenţa lor prezintă un caracter local evident. Tipul central este cel cu două componente funcţional-semantice, respectiv tipul T + F: *Hideg/kút, Nagy/patak*. Tipurile bazate pe un singur component funcţional-semantic sunt mult mai rare, precum: F: *Árok, Patak*, D: *Olt*, T: *Orotás*, ca şi tipurile T + D: *Kicsi-Olt*, D + F: *Olt vize*. Tipologia hidronimelor cercetate este în strânsă legătură cu sistemul hidrologic al unei zone muntoase, caracterizat printr-un singur râu şi o multitudine de ape curgătoare şi stătătoare mici, foarte asemănătoare, identificarea acestora impunând o precizare exactă a felului şi a trăsăturilor lor.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

ETNOLINGVISZTIKAI VITALITÁS A SZÓRVÁNYBAN *(OLTSZAKADÁT)*[*]

I. BEVEZETŐ

Dolgozatom (az etnolingvisztikai vitalitás és az interetnikus viszonyok kérdéskörébe ágyazva) egy dél-erdélyi nyelvjárássziget, Oltszakadát mai nyelvhasználatával kapcsolatos vizsgálataim ismertetését célozza. A tárgyalás elméleti alapjául szolgáló tanulmány: H. Giles – R.Y. Bourhis – D. H. Taylor, *Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relation*.[1] A szerzők az etnolingvisztikai vitalitást a következő paraméterek szerint tárgyalják:

VITALITÁS

STÁTUS	DEMOGRÁFIA		INTÉZMÉNYI TÁMOGATÁS
Gazdasági	*Megoszlás*		Mass media
Társadalmi	Nemzeti terület	*Formális*	Oktatás
Történelmi	Koncentráció		Kormány-
Nyelvi (külső/belső)	Arány		támogatás
	Számok		
	Abszolút születési ráta[2]		Ipar
	Vegyes házasságok	*Informális*	Vallás
	Bevándorlás		Kultúra
	Kivándorlás		

(Giles – Bourhis – Taylor 309)

Gilesék sémája elég általánosnak tűnik ahhoz, hogy alkalmazható legyen a szakadáti magyarság (egyáltalán: a nemzeti kisebbségek) vizsgálatában. A tárgyalás során azonban nem követem a fenti sorrendet: az adott paraméterek közül némelyeket összevonok, másokat több fejezetben is érinteni fogok.

A terepmunka a Kriza János Néprajzi Társaság családrekonstrukciós programja keretében zajlott[3], Pozsony Ferenc egyetemi docens vezetésével. Munkámban a következő forrásokra támaszkodtam:

---

[*] A tanulmány megírását a Domus Hungarica Scientiarium et Artium Alapítvány egy hónapos junior kutatói ösztöndíja tette lehetővé.

[1] In: *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. Ed. H. Giles. Academic Press. London–New York–San Francisco, 1977,307–48.

[2] L. a függelékben (1. táblázat).

[3] A program hivatalos elnevezése: *Erdélyi magyar szórványközösségek családszerkezeti vizsgálata.*

a. A csoportunk által végzett, a község egész magyar lakosságára vonatkozó családlapos felmérés.

b. Nominatív feldolgozással az egyházi (keresztelési, esketési, halálozási) anyakönyveket átnézve és a falubeliek emlékezetére támaszkodva családrekonstrukciós vizsgálatokat végeztünk, különös tekintettel a nemzetiségi összetétel jellegzetességeire, a családok etnikus folyamatainak irányára.

c. Interjús módszerrel reprezentatív családmintákon empirikus vizsgálatokat folytattunk. Ezzel elsősorban a vegyes házasságok belső, interetnikus viszonyait és ennek szabályozó tényezőit vizsgáltuk, valamint a történeti tudat aspektusait.

d. Reprezentatív felnőtt vizsgálati mintán kérdőíves módszerrel a nyelvhasználat, a nyelvválasztás, az anyanyelvhez való viszony aspektusait vizsgáltam, illetve azokat a – jellegzetesen regionális – magyar–román nyelvi kontaktusjelenségeket, amelyeket az aszimmetrikus kétnyelvűség, a szórvány- és szigethelyzet indukál. A vizsgálati minta összeállításához a három fő szociológiai változót: az életkort, a nemet és az iskolázottságot is figyelembe vettem.

e. Az 1998-ban II–IV. osztályos, magyar tagozatra járó tanulók fogalmazásfüzetei. A kontaktusjelenségek tárgyalásában elsősorban erre, a kb. 5000 szövegszónyi korpuszra támaszkodom. (Eljárásom indoklását l. a 6. fejezetben.)

II. EGY DÉL-ERDÉLYI NYELVJÁRÁSSZIGET – OLTSZAKADÁT

1. Településtörténet

Oltszakadát (rom. Săcădate) a Déli-Kárpátok lábától alig 10 kilométernyire, a Vöröstoronyi-szorostól északra, az Olt folyó mentén, a mai Szeben és Fogaras megye határán terül el. A közvetlen falukörnyezetet az abszolút többségben levő románság alkotja. Ez a tájegységnek számbelileg messze a legjelentősebb, etnikailag meghatározó népessége. A magyarság a községben a lakosság 22,3%-át teszi ki; szász nemzetiségűnek pedig – a középkorban az Autonóm Szász Királyföldhöz tartozó településen – 1992-ben már csak hárman vallották magukat, azaz a lakosságnak mindössze 0,4%-a.

Vámszer Géza monográfiájában még eldöntetlennek minősíti, hogy „elsődlegesen magyar telepítések-e ezek a Déli Kárpátok melletti magyar szórványok, amelyek a szászok bejövetele előtt védték volna a déli határvonalat, vagy csak másodlagos telepítések, és csupán a XV–XVI. században váltak magyarrá, amikor a törökdúlások után elnéptelenedett szász falvakba valahonnan székely eredetű magyarok húzódtak…"[4] Történészek későbbi kutatásai szerint Oltszakadát Árpád-kori település, s első lakosai valószínűleg székelyek lehettek.

[4] Vámszer Géza, *Szakadát*. Egy szebenmegyei magyar szórvány. Erdélyi Enciklopédia kiadás. Kolozsvár. 1940. 9.

Őket követték a szászok[5], s később a románok. Róluk először az 1510-es összeírások árulnak el valamit.[6]

Ezt a betelepülési sorrendet igazolja a település alakja, belső beosztása is. A község ma is két hosszú, egymáshoz T alakban illeszkedő főutcából áll, melyek az evangélikus magyar templomnál találkoznak. Ez a falu közepe, magja, melyet dominánsan magyarok lakják. A keskeny szalagtelkek elhelyezkedése a soros falu képét mutatja, amilyet magyarok és szászok lakta vidékeken Erdély-szerte találhatni. A románok tömegesen főleg a XVI. században érkeztek ide, pásztorkodó népként, a munténiai török uralom elől menekülve, és a falu szélein telepedtek le. A románok lakta részek így a csoportos falu elrendezését követik. A két etnikai tömb lakhelyi elszigeteltségén nem sokat változtat az sem, hogy az elmúlt száz év folyamán néhány magyar ház és telek román kézbe került, és fordítva.[7] A cigányság betelepülését a spontán beszivárgás jellemezte, és főként a XX. század közepén-végén erősödött fel.

Az itt élő népek eredetének és a településen való folytonosságuknak kérdése természetesen nem csak településtörténeti szempontból jelentős. A „Ki volt itt előbb" örök problémája, az őshonos/ nem őshonos megkülönböztetés a kissebségi népcsoportok számára fokozott jelentőséggel bír.[8] Ez természetesen nem jelent

---

[5] „... nehéz kinyomozni, hogy Szeben vidékét mikor szállták meg [a szászok]. [...] Tény, hogy a székelyek a magyar királyság területén mindenütt a gyepűvonal mentén helyezkedtek el, mint határvédők. Ez a feladat hárult a Szeben környékére telepített székelyekre is, akik a déli határvédelmet látták el a Vöröstoronyi-szorosnál. E vidékre való betelepítésük a XI. század elején történhetett, mert a szászok a XIII. század közepén jöttek Erdélybe, s megérkezésükkor itt már helynevekkel igazolt magyar települések vannak – és ezek létrehozásához bizonyos időre, legalább száz évre volt szükség. A székelyek helyébe betelepülő szászok azonban nem egyszerre jöttek, hanem különböző időpontokban." (Székely Zoltán, *Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben*. Korunk Évkönyv 1973: 219–28) Erről a kérdésről l. még Kósa László–Filep Antal, *A magyar nép tájitörténeti tagozódása*. Budapest, 1975. 81.; Kósa László, *Dél-erdélyi mozaik*. Hitel IV (1991)/18: 22–5.; Mohay Tamás, *Magyar szórványok Dél-Erdélyben*. In: Uő.: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Budapest, 1991. 67–74. Oltszakadáttal kapcsolatos egyéb történeti kérdésekről l. pl. Pozsony Ferenc, *Egy Szeben megyei magyar szórványközösség*. ErdMúz. 2000/3–4: 185–92.; Binder Pál. *Oltszakadát*. In: Uő.: Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről. Bukarest, 1982. 57–8, 322–3.

[6] Korespondenzblatt 1894: 49–50: „30 Walachi hospites habet, 2 desertas, 1 pastorem." Idézi Vámszer Géza *i.m.* 60.

[7] Tudjuk, hogy a „saját etnikai tér" mennyire fontos része a nemzeti mitológiának. Oltszakadát esetében azonban nemcsak a betelepedési sorrend, hanem (mint a későbbiekben is látni fogjuk) a gazdasági, kulturális, társadalmi, művelődési és mentális különbségek, a különböző felekezetekhez való tartozás, a nyelvi különbségek, az endogám házasságok preferenciája stb. – mind szerepet játszottak a szegregációban, az elkülönült területi nemzetiségi kép kialakulásában. (A nemzetiségi térszerkezetek kérdéséről l. még Keményfi Róbert, *Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje*. Tabula 1999 (2)/2: 3–26.; Uő.: *Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában*. Regio 1996/4: 120–32.)

[8] A kérdésnek alapvető fontossága van természetesen a többségnek, a szakadáti románságnak az életében is. (Nem hiába szentel könyvében oldalakat a szélsőséges Podea annak igazolására, hogy Szakadáton csak és csakis a románok lehettek az őstelepesek. – Vö. Ioan Podea, *Monografia comunei Săcădate*. Sibiu. 1911.)

valamiféle történelmi *elő*jogokra, legfennebb valós történelmi jogokra való hivatkozást: a nyelvükhöz való jogra, a történelmi értékeikhez való jogra, a sok százados kultúrájukhoz való jogra stb. A hagyományok, a történelmi értékek hiánya (vagy az ezektől való megfosztottság) ugyanis, az amúgy is kisebbségi léthelyzetben sorvadó közösségen belül a kulturális–nemzeti kötelékek további lazulásához vezet, és ezáltal egy többszörösen alárendelt helyzet lesz a közösség osztályrésze.

Szót kell még itt ejtenünk a „mennyiségi tényezőről" is, mely szintén túlmutat településtörténeti fontosságán. A nyelvi közösségek számbeli aránya és földrajzi megoszlása ugyanis a kétnyelvűséget befolyásoló tényezőként is számításba jöhet. Egyik vagy másik népcsoport számbeli fölénye ugyanis lokálisan is dominánssá teheti az adott nyelvet, s ezáltal beszűkítheti a másik nyelv használati terét. Az ilyen területeken csak egyoldalú, aszimmetrikus kétnyelvűség alakulhat ki, és ez a nyelvi (és kulturális) asszimiláció irányába mutat. Oltszakadáton a többségi románság nyelve így vált kétszeresen is domináns nyelvvé: egyrészt mint államnyelv, másrészt a lokális többség nyelveként. Mindezt pedig súlyosbítja a magyarság kedvezőtlen földrajzi helyzete, megoszlása is: a szakadáti magyarság kisebbség a falun belül (a község egész XX. századi nemzetiségi megoszlását l. a függelékben: 2. táblázat), de kisebbség egész Szeben megyei viszonylatban is. Ezen a szórványvidéken 1992-ben 19 309-en vallották magukat magyarnak (4,26%), a 17 122 szász (3,78%), a 18 730 cigány (4,13%) és 397 205 (!) román (87,70%) mellett.[9]

2. Egyház és vallás

A településnek három temploma van. A magyarok, a betelepülők némelyikét leszámítva, ágostai hitvallású evangélikusok, egyházilag a múltban is (s ma is) Szebenhez tartoztak. Templomuk – melynek falai nagyrészt most is az eredetiek – XIII. századi, kései román, korai gót stílű.

A ma is álló két román templom (az eredetileg görög katolikus), és az ortodox) XVIII. századi. Ma a két templomot felváltva, kéthetente használja a szinte egyöntetű ortodox hitközség, hiszen a görög katolikusok az 1989-es fordulat után sem tudták visszaszerezni templomukat.

1733-ban még a románság nagy többsége görög katolikus volt a községben (vö. Vámszer 54), a későbbiekben azonban az ortodoxia egyre nagyobb térnyerését tapasztalhatjuk. 1930-ra már 694 ortodox mellett (ez a község lakosainak 59,2%-át, a románságnak 70,45%-át teszi ki) már csak 289-en vallják magukat görög katolikusnak, azaz a lakosságnak alig a 24,7%-a, a románságnak 29,34%-a. A kommunizmus évtizedei alatt pedig az ortodoxia „államvallássá" válásával (és a görög katolikus vallás 1948–49-es betiltásával), ez az arány még inkább eltolódik:

[9] A magyarság szám- és részaránya a mai Szeben megye területére átszámítva a századelő óta a következőképpen alakult: 1900: 17.548 (6,9%), 1910: 20.355 (7,5%), 1920: 14.481 (5,4%), 1930: 19.232 (6.3%), 1941: 14.059 (4,2%), 1956:18.180 (4,9%), 1966: 19.898 (4,8%), 1977: 20.139 (4,5%). (L. Gazda József, *Magyar szórványok Erdélyben. Szeben megye.* Háromszék 2000. december 16.)

az 1992-es népszámlálási adatok szerint a románság 93,26%-a ortodox, s csupán 3,72%-a görög katolikus. (A község XX. századi felekezeti megoszlását l. a függelékben: 2. táblázat.)

3. Iskola

A XIX. század előtt a községben román iskola nem volt, sem állami, sem felekezeti. A gyerekeket a pap tanította a saját házában betűvetésre. Az első iskolát az ortodoxok 1864-ben építették. 1856 és 1886 között (a magyar állami iskola felállításáig) görög katolikus iskola is létezett (vö. Vámszer 91). Erről András D. János, volt szakadáti lelkész így ír: „A románok 1864 előtt se iskolaházakkal, se képesített tanítókkal nem bírtak, sőt, ahogy Podea könyvében írja, sokan a dascăl-ok [= tanítók – K. E.] közül sem tudtak írni és olvasni, de azért mégis jól tanítottak.[10] 1864 előtt Ioan Iacob, egy öreg, becsületes de semmiféle szakértő képességgel nem bíró egyén tanította a gyerekeket saját házában 21 forint évi fizetés ellenében."[11]

Magyar iskola és tanító ezzel szemben már a XVI. században működött a községben. A XVIII. század elejétől szinte hiánytalanul megvan a káplánok, illetve a tanítók névsora is (l. Vámszer 90). A magyar állami iskola 1885-ben nyílik meg, és ezzel megszűnik a felekezeti oktatás, de újraéled 1919-ben, mikor az állami iskola román nyelvűvé válik. (András Kata, a falu legidősebb, 91 éves asszonya említi, hogy az ortodoxok is sok esetben a magyar állami iskolába adták gyermekeiket, mert az ortodox felekezeti iskolát fizetni kellett.)

1948 után, az iskolák államosításával a román állam teljhatalmat nyer az oktatás területén. A magyar nyelvű oktatás sorsát is főként politikai tényezők határozzák meg. A felső tagozaton (V–VIII. osztály) a magyar nyelvű oktatás 1962-ben szűnt meg végképp, az alsó tagozaton (I–IV. osztály) a 80-as években. Ez a 90-es évek elején újraindult. Ma Oltszakadáton csupán I–IV. osztályos, összevont tagozatos iskola működik magyar nyelven, V. osztálytól a gyermekek román tagozaton folytathatják tanulmányaikat a községben. A VIII. osztály befejeztével pedig mindenképpen a közeli településekre kényszerülnek iskolába járni, ha tovább szeretnének tanulni. A legközelebbi iskola, ahol magyar nyelven tanulhatnak Szebenben van, amely 26 km-re fekszik Szakadáttól. A községnek nincs saját vasútállomása, s bár most már kiépített gát könnyíti a közlekedést, télen és nagy esőzésekkor a település szinte megközelíthetetlenné válik. Oltszakadát tehát még ma is eldugott helyen fekszik, ez az oka annak, hogy évszázadok óta sem számbelileg, sem gazdaságilag nem fejlődhetett jelentősen.

---

[10] Itt András János valamit félreértett, az eredeti szöveg ugyanis így hangzik: „... şi numai mai târziu vin dascălii, cari deşi nu aveau o pregătire mai înaltă, totuşi nu puteau zice că nu şi-ar fi împlinit destul de conştiincios chemarea învăţătorească." (Podea 57–8) [... és csak később jönnek a tanítók, akiknek felsőfokú képzettségük ugyan nem volt, ennek ellenére senki nem mondhatta, hogy ne tettek volna eleget kellő lelkiismeretességgel tanítói hivatásuknak.]

[11] Válasz Podea Ioan lupényi görögkeleti lelkésznek „Monografia comunei Săcădate" című füzetére, a szakadáti magyarság részéről történeti tényekkel bizonyítva. A szakadáti magyarság megbízása folytán kiadja András János volt szakadáti lakos, nyug. lelkész. Nagyszeben, [1912]. 14–5.

4. Nemzetkép – nemzetkarakterológia

Vizsgálatunk szempontjából a címben megfogalmazottak tárgyalása elengedhetetlen, ha arra keresünk választ, hogy – annyi mezőségi szórványfaluval ellentétben – a 150 éve soha a kétszázas lélekszámot el nem érő szakadáti magyarság hogyan maradhatott meg, és megmaradásának mi lehet(ett) a katalizátora.

Vámszer Géza 1940-ben azt mondja: „Sok mindentől függ, hogy egy szórvány életképes-e, vagy elsorvadásra van-e ítélve. Befolyásolja földrajzi fekvése, történelmi hagyománya, gazdasági helyzete, közvagyona, a pap vagy a vezető emberek magatartása, a nép jelleme..." (Vámszer 5–6). A szakadáti magyarság helyzetében e tényezők jó része kedvezőtlenül befolyásolta megmaradási esélyeiket. Földrajzilag a falu határain belül és kívül elszigetelten, abszolút többségű román környezetbe ékelten élnek; a magyar nyelv a családi szférába szorult vissza, az etnikumközi érintkezés egyetlen nyelve pedig a román; a hajdani szabadparaszt, földekkel rendelkező magyarság gazdasági helyzete a kollektivizálást követően megingott, a két etnikum között gazdasági nivellálódás következett be; stb.

A magyar lakosságot tehát évtizedek óta az etnikai és felekezeti (l. ortodoxia mint államvallás) asszimiláció veszélyezteti, lakosainak száma fogyóban, kiöregedőben van. (A magyar lakosság életkori megoszlásáról l. a függeléket: 3. táblázat.) Ez azt is jelenti, hogy elfogy a falu belső partnertartaléka, a kényszerűen mobilizálódó falu párválasztási tere ezzel törvényszerűen kitágul, s elsősorban közvetlen – dominánsan román – környezetét fogja át. Ezzel a vegyes házasságok előmozdítójává válik, amely a maga sorrendjében az asszimilációs folyamatot erősíti, gyorsítja.

Mivel magyarázható tehát, hogy mégis egy életerős szórvánnyal van dolgunk?

Közhely a szociolingvisztikai szakirodalomban, hogy bizonyos presztízstényezők megléte a nyelvi, etnikai asszimilációval ellentétes irányba hat. Egy nyelv, és főleg egy etnikai csoport presztízse, pozitív megítélése és a hozzátartozásnak a pozitívként való megélése olyan image-elemekből építkezik, amelyek vagy belülről, a csoport saját értékei és értékrendje felől konstituálódnak, vagy kívülről indukálódnak. Ezek az image-elemek nemzetképpé állhatnak össze. A fogalmat Lendvay Judit így definiálja: „A nemzetképet tehát, olyan nemzeti vonatkozású ingroup vagy outgroup attitűdként határozhatjuk meg, amely értelmezési keretül szolgál az egyén számára saját népére (vagy más népekre) vonatkozó gondolatainak, érzéseinek és cselekvési prediszpozícióinak rendszerezéséhez."[12]

A nemzetkép kialakításának az az egyik sajátossága, hogy az új image-elemek a már meglévőkkel szembesülve folytonosan újraértelmezik ezt a képet. Az alábbiak viszont amellett fognak szólni, hogy a szakadáti magyarság nyelvi és etnikai

[12] Lendvay Judit, *A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípia*: 122–3. In: Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Sorozatszerk. Terestény Tamás. Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutató-csoport. Budapest, 1996. 117–60.

önreflexív megnyilatkozásaiban nem (vagy nem csak) ezzel a magát folytonosan újraértelmező nemzetképpel találkozunk, hanem sokkal inkább egy olyan nemzeti sztereotípiával, amelyet valójában nem is a közösség maga termelt ki, hanem mintegy kívülről kapta azt. A kettő természetesen nem zárja ki egymást, hiszen „...az image-elemek sztereotípiává merevedhetnek, s amennyiben kiszakadnak a nemzetképből, önálló létre kelhetnek. A nemzetkép is magába foglalhat sztereotípiákat, melyek ebben az esetben elvesztik a sztereotípiákra jellemző szerveződési sajátosságokat, és image-elemként funkcionálnak" (Lendvay 138).

A szakadátiak nemzetképének kialakulásában az írott forrásoknak (l. elsősorban András János és Vámszer Géza könyvét) különösen nagy fontosságuk volt és van. A két írást a településen ma is mindenki ismeri, szinte minden házban megvan, s ottjártunkkor a legtöbb családban hivatkoztak is rá. Az ezekben leírtak valószínűleg nagymértékben befolyásolták, sőt determinálták a falu lakosságának önmagáról és másokról alkotott képét, s elősegítették bizonyos sztereotípiák kialakulását.

Nézzük meg Vámszernél milyen elemekből épül fel az a nemzetkép!

„Székelyek, helyesebben csángók ők nyelvük és családneveik után, de vérmérsékletük, lelki berendezkedésük és gondolkozásmódjuk más." (Vámszer 14)

„A magyar nyelvterületektől évszázadok óta teljesen elzárt szakadáti kétszáz és egynéhány magyarnak egészen különleges, még a szomszédos magyar szórványok nyelvétől is eltérő nyelvjárása van, amelynek főként két tulajdonsága érdekes. Az egyik, hogy sok olyan szót és nyelvi sajátságot őrzött meg a régi magyar nyelvből, amely részben kiveszett a többi magyar nyelvterületekről. A másik, hogy mivel a román nyelvet is mindennap használják a román szomszédaikkal való érintkezésnél, számos olyan kifejezést és nyelvi sajátosságot vettek át a román nyelvből, amelynek más magyar nyelvjárásban semmi, vagy igen kevés nyoma van." (Vámszer 94)

„A szászoktól az evangélikus hitet s ezen keresztül a szász ünneplő viseletet, továbbá népi szokásokat, sőt a jól bevált népi szervezetet és a német higgadtságot vették át. A románoktól hétköznapi viseletük néhány ruhadarabját, szövési technikát és mintákat s néhány részletet az építkezésből, de úgy, hogy az elnevezések legtöbbjére jó magyar, sőt székely kifejezésük van." (Vámszer 13)

„Vegyes házasságok révén román szomszédokkal nem keveredtek, de azért testvéries, jószomszédi viszonyban éltek és élnek ma is velük." (Vámszer 13)

„A magyarok alig keverednek a románokkal. A szakadáti magyar legény vagy falujabeli magyar leányt vesz el, vagy ha nem kap magának való leányt otthon, a szomszédos magyar szórványokról igyekszik feleséget szerezni." (Vámszer 58)

Ezeknek a jegyeknek a szakadátiak önképébe való beágyazódását mindannyian tapasztalhattuk. Könczei Csongor erről a következőket jegyzi meg: „Oltszakadát felnőtt lakosságával (főleg 60 év fölöttiekkel) folytatott beszélgetések arra engednek következtetni, hogy olyan közösségtudat jellemzi őket, amelyet nagyrészt Vámszer ábrázolása generál. Helytelenül csángó magyaroknak tartják magukat (ezt nyelvészeti példákkal támasztja alá az egyik beszélgetőtársam), példálóznak

Vámszer könyvével („Maga olvasta azt a könyvet?") kedvezőbb színben akarják feltüntetni magukat, ezért a mai helyzetet okolják »sorsukért«: Szakadáton valamikor (!!!) több magyar élt, a háborúban főleg a magyarokat büntették, a fiatalok »meg igen jóban vannak a románokkal, így nem tudom mi lesz«, a vegyes házasságot elég nagy bajnak tartják. A románokról alkotott kép saját bevallásuk szerint nem tartalmaz negatív elemeket, azonban elszólásokból lehet arra következtetni, hogy korántsem tekintik őket magukkal egyenrangúaknak."[13]

5. Identitástudat

1989 után egész Közép-Kelet-Európában a különböző identitások megélésében alapvető változások következtek be: míg a szocializmus korában az identitás struktúrája meglehetősen egyszerű volt (az egyén identitását az elfogadás vagy ellenkezés határozta meg, a szocializmus lévén a központi kérdés, amely mellett vagy amellyel szemben az egyén meghatározhatta önmagát), 1989 után a nemzeti vagy etnikai identitás térnyerése tapasztalható, illetve az, hogy igen nehezen alakulnak ki azok az identitásformák, amelyek a (többször konfliktushordozó) hagyományos (nemzeti, nyelvi, vallási stb.) identitásformákat relativizálhatnák, és megakadályozhatnák ezek elsődlegessé válását.

„Az identitások társadalmi értékelése folyamatos versengés tárgya az őket hordozó társadalmi és etnikai-nemzeti csoportok között. A kedvező társadalmi értékelést nélkülöző identitásminta alkalmatlan arra, hogy kiváltsa az egyén személyes azonosulását, s csupán arra készteti, hogy kényszerűen, a szabadulás reményével vállalja sorsát."[14] Ugyanakkor – nemcsak egyénekben, hanem etnikai csoportokban gondolkodva – számolnunk kell az etnocentrizmussal is, melynek alapján ezek a társadalmi értékítéletek annak függvényében válnak (vagy sem) az identitást befolyásoló tényezővé, hogy a mi-csoport (ingroup), vagy pedig a mások-csoport (outgroup) véleményét tükrözik-e.

A nemzeti identitás pozitív megélésében például, valószínűleg igen nagy szerepe lehetett annak is, hogy Oltszakadát a híres szórványok egyike, s mint ilyen, már a századelőn a figyelem középpontjába került. Ennek írásbeli lecsapódása például Ioan Podea ortodox pap szélsőségesen nacionalista és történelemhamisító monográfiája, mely igen erős érzelmi reakciót váltott ki magyar részről. Erre válasz András János már idézett írása, s 1940-ben Vámszer Géza monográfiája.

A szakadáti nyelvjárás iránti érdeklődés is korán jelentkezett: Schuszter Mihály bölcsészhallgató népnyelvi gyűjtését Horger Antal egészítette ki, és tette közzé a Magyar Nyelv 1910-es számában.[15]

A későbbiekben, a háború után, ez az érdeklődés valamelyest alábbhagyott, de egyes szakadáti néphagyományoknak, mint amilyen például a húsvéti kakasverés,

[13] Könczei Csongor, *Egy szórvány sztereotipikus észlelésmódja*. Előtanulmány. 1998. Kézirat.

[14] Pataki Ferenc, *Identitás, személyiség, társadalom*. Az identitáselmélet vitatott kérdései. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986. 86.

[15] Horger Antal, *A szakadáti nyelvjárás-sziget*. MNy. VI [1910]: 179–209, 306–15, 378–82.

továbbra is nagy volt a vonzerejük. Később *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak és *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*nak is kutatópontja volt a település. (Lőrincze Lajos népnyelvi gyűjtéseire emlékeznek még a falubeliek, és mind számon is tartják.) Fontos állomás volt továbbá 1978-ban az ELTE BTK akkori Magyar Nyelvtudományi Tanszékének erdélyi nyelvjárásgyűjtő tanulmányútján is.[16]

Az 1989-es fordulat után a különböző intézmények érdeklődése (a Duna TV stábjának többszöri filmezése, kolozsvári egyetemista csoport felmérései stb.) szintén kivételes helyzetüket tudatosítja bennük.

5.1. Az identitástudat összetevői

Az identitástudat összetevői közül a történeti tudat mint identitásformáló tényező szerepére itt nem térve ki, a továbbiakban a másik két legfontosabb komponens, a nyelvi és a nemzeti identitás[17] kérdéseit fogom vizsgálni, néhol érintve a helyi és gazdasági identitás kérdéskörét is.

5.2. Nyelvi identitás[18]

Amint ez az interjúk egy részéből is kiderül, a szakadáti magyarok – nem helytállóan – csángó magyarnak tartják magukat, s nyelvüket is „csángó nyelvnek" minősítik. (Ezzel természetesen a „csángó sorsvállalás" motívuma is egybefonódik: a szórványhelyzet, az elszigeteltség tudatosítása, és ezzel szemben a megmaradás akarása.)

A nyelvhasználati kérdőívnek arra a kérdésére, hogy „Ha meglátogatná mondjuk budapesti vagy kolozsvári rokonait, gondolja, hogy az ottani emberek

[16] A publikált anyagot l. MNy. LXXVI [1980], 226–33. Közzéteszi Juhász Dezső.

[17] A nemzeti és etnikai identitást az alábbiakban szinonimákként használom. Mindkettőt (Lázár Guy alapján) olyan csoportidentitásnak tekintem, amely más etnikumokkal, nemzetekkel vagy nemzeti kisebbségekkel való összehasonlítás folyamatában jön létre, és amely a többi csoportidentitással együtt a társadalmi identitás egyik alkotórészét képezi. (Vö. Lázár Guy, *A kisebbség szerepe a nemzeti identitás kialakításában*. Regio 1995/1–2: 28–63.) (Ezzel szemben Gereben Ferenc például élesen elhatárolja a két fogalmat. Indoklását l. Gereben Ferenc, *Könyv, könyvtár, közönség*. Budapest, 1998. 207. L. még tőle: *Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben*. Empirikus vizsgálat 6 közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében. Protestáns Szemle 1995/3: 197–217.)

[18] A szakadátiak nyelvére, nyelvjárására vonatkozó outgroup vélemények közül, talán elég lesz egyetlen írott forrást idézni: Podea monográfiáját. „Despre limba ungurească amintesc numai foarte puţin. E o limbă săracă în cuvinte, şi de aceea bătrânii, ba chiar şi tinerii vorbesc mai bucuros româneşte. De altcum cu bătrânii slab s'ar înţelege şi Apponyi, şi s'ar cruci cum sună de frumos românescul *ă* în limba ungurească. [...] limba consătenilor noştrii e o limbă stricată, nevorbită şi aşazicând neînţeleasă decât de ei." (Podea 31–2) [A magyar nyelvről csak keveset szólok. Szavakban szegény nyelv ez, ezért az öregek, sőt a fiatalok is sokkal szívesebben beszélnek románul. Egyébként az öregekkel még Apponyi sem tudna értekezni, s elképedne annak hallatán, hogy milyen szépen hangzik a román *ă* a magyarban. [...] falubeli szomszédaink nyelve romlott nyelv, melyet nem beszél és nem is ért senki rajtuk kívül.]

szerint az Ön beszéde különbözne az ő beszédüktől?" A válaszadók mind igennel feleltek. Indoklásukban szinte mindegyiküknél szerepelt, hogy azért, mert az ő nyelvük csángó nyelv (!), s mert „szakadátiasan beszélnek". Az ilyen típusú válaszok és az alanyok iskolázottsága, kora, neme között semmilyen összefüggést nem lehet felfedezni: a nyolc osztályt végzett fiatal háziasszony, a középkorú gyári munkás és a nyugdíjas földrajztanárnő (az egyetlen a községben, aki egyetemi végzettséggel rendelkezik) egyformán vélekednek erről (és egyformán idézik Vámszert is mint érvelésük egyik fő támasztékát). Tájszavakkal példálóznak, „mutatóba" mindjárt példamondatokat, rövid szövegeket is rögtönöznek saját nyelvjárásukból, annak elsősorban a köznyelvtől való hangtani és hangsúlybéli eltéréseit szemléltetve.[19]

A családi szférához ez a szakadáti nyelvjárás kötődik. A falu tágabb kontextusában pedig az elsődleges kommunikációs eszköz a román nyelv, egyfajta román köznyelv, amely a helyi román nyelvjárás elemeiből is magába olvaszt egy keveset. A román irodalmi nyelvet számukra az iskola („Kellett a románt nagyon, a magyar gimnáziumba megkövetelték" Gergely Ilona, 51 éves), a sajtó, a tévé, a rádió közvetíti.

Magyar nyelvű sajtótermék nem jár senkinek a településen, a lelkészt kivéve, aki ezeket később igyekszik minél több házba eljuttatni. 1989 előtt ezzel szemben például az Előrének (egyetlen központi magyar nyelvű napilap volt) és a Nők Lapjának több előfizetője is volt a községben. Román újságot többen is járatnak vagy vásárolnak (megyei és országos lapokat egyaránt). Magyar nyelvű könyv sem akadt minden családnál, az egyházi vonatkozású, hitélethez tartozó könyveket és esetleg néhány ifjúsági- és mesekönyvet leszámítva. A legfiatalabbtól a legidősebbig, akik könyvet olvasnak (elsősorban regényeket), ezt főleg románul teszik. (A falu legidősebb asszonya, András Kata újságolja, hogy nemrég olvasta újra az „Intrigă şi iubire"-t.) Levelezni nagyjából egyforma arányban leveleznek románul és magyarul – némely családban ugyanis a faluból elszakadt unokák már csak románul értenek.[20]

A kérdőívekre adott válaszokból az is kiderült, hogy a román közszolgálati tévéadó heti 3 órás magyar adása a fiatalabb generációt már alig érdekli. A Duna

[19] A szakadáti nyelvjárás sajátos hangsúlya és a román nyelvhez való fonetikai-fonológiai közelítése szoros kapcsolatban állnak egymással. Szupraszegmentális szinten ugyanis a magyar és román (köz)nyelv intonációs sémája, ritmusa, beszédtempója stb. között lényeges eltérések vannak. Erről bővebben l. pl. Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszerét és fonológiai struktúráját ért román hatásról.* NylrK. 1965, 243–56. Márton Gyula, *Cu privire la corelaţia dintre accent şi durata vocalelor în împrumuturile româneşti ale graiului ceangău din Moldova.* Studii şi Cercetări Lingvistice 1966, 81–96. Péntek János, *Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése a nyelvi kontaktusban.* 1998. Megjelenés alatt. Péntek János, *Az anyanyelv ökológiája Erdélyben.* Kétnyelvűség II. [1994]/1, 8–17. Fodor Katalin, *Idegen sajátosságok a moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében.* (Egy percepciós kísérletről). In: Hajdú M.–Kiss J. szerk. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1991. 178–84. stb.

[20] Bár a kérdőíven nem szerepelt, több adatközlőtől is elhangzott, hogy „Keresztrejtvényt csak rományul tudunk. Nem jön úgy a magyar szó" (Czimboli Margit, 48 éves). Úgy tűnik ez fontos adattá lehet a nyelvvesztés mértékének kvantifikálásában.

tévét viszont sokan szívesen néznék – ha lehetne. Rádiót, főleg a fiatalabbak és a középkorúak zömmel románul hallgatnak, elsősorban helyi érdekű híreket, zenét, szórakoztató műsorokat. Az idősebbek viszont a Kossuth és Petőfi adókat részesítik előnyben, az itt elhangzó istentiszteleteket, magyar nótákat, beszélgetéseket, kulturális műsorokat.

Ezek alapján nem meglepő, hogy a románnal szemben, a magyar irodalmi nyelv vajmi csekély hatással volt/van nyelvükre. A szakadáti magyarság körében tulajdonképpen kettős diglossziás helyzet áll fenn. Egyrészt a román köznyelv és az anyanyelv között, másrészt a vernakuláris nyelv, a szakadáti nyelvjárás és egyfajta regionális nyelvváltozat között, melyet ők magyar irodalmi nyelvként tartanak számon, és amely az irodalmi nyelv funkcióit tölti be. Idegenekkel (velünk is természetesen) deklaráltan ezt használják („Mi magunk között ezt nem így mondjuk, csak magiknak." Kádár Katalin, 61 éves).[21] A nyelvjárás így a familiáris beszédhelyzetek megnyilatkozási formája lesz, s ezzel nem is egy, hanem két presztízsváltozat áll szemben: az anyanyelvi köznyelv (magyar–magyar diglosszia) és az idegen államnyelv (bilingvis diglosszia).

A szakirodalom a kétnyelvűség több fajtáját különbözteti meg, melyek intenzitásukban eltérőek. Ez az eltérés elsősorban a terület, a történelmi időpont, a politikai kontextus stb. függvénye.[22] Oltszakadát magyar lakosságának kétnyelvűsége talán annyiban sajátos, hogy ötvözi a spontán nyelvi bilingvizmus, azaz a társadalmi kétnyelvűség és az ún. művelt kétnyelvűség bizonyos jellemzőit. Hiszen egyaránt találkozhatunk a román és magyar lakosság többszázados együttéléséből, mindennapi gyakorlati érintkezéséből fakadó kétnyelvűséggel (melynek következtében a második nyelv gyakorlatilag nem is külön nyelvi rendszerként kerül be a tudatba, hanem az anyanyelv és a többségi nyelv jelrendszere már gyermekkortól kezdve párhuzamosan működik); ugyanakkor az oktatás a(z első és a) második nyelv irodalmi változatát közvetíti. Ez a két tényező már igen korán összefonódik, hiszen Szakadáton ma csak román nyelvű óvoda működik.

Ebben a kontextusban tehát a kódváltás ösztönös reflexszé, a kódkeverés általános jelenséggé válik. Nem túlzás talán kollektív kevertnyelvűségről beszélni sem: a szakadáti nyelvjárás hangképzése is jelentősen eltolódott a román nyelv irányában, s amint ez a 6. fejezetből is kitűnik, a legfiatalabb generáció már egy olyan nyelvet örököl, amely megbomlott, vagy legalábbis bizonytalan nyelvérzékről árulkodik, melyből szavak, szerkezetek, kifejezések hulltak ki.

Szakadáton jártunkkor azt tapasztalhattuk, hogy a helyi nyelvjárás megítélését tekintve a közösségen belül nincs egységes álláspont. Nem

[21] A magyar–magyar diglossziás helyzet már a századelőn is fennállt. Ioan Podea megbélyegzésére válaszolva András János könyvében egy szakadáti dialógus-mutatványt közöl, majd ezt írja: „Ezen dialogus által szólásmódunkat tudomásul hozván, megjegyezni kívánjuk azt, hogy ezen módon csak köztünk, hangsúlyozzuk, csak köztünk beszélünk. Ha egy városi, vagy más falusi magyarral találkozunk, akkor a kinyeret kenyérnek, a hegymát hagymának, az elmát almának, a ködmönt bundának, a tyukmonyt tojásnak és a körösztepát keresztapának nevezzük." (András 12)

[22] Vö. pl. Bakos Ferenc, *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1982. 179.

beszélhetünk tehát sem arról, hogy a vernakuláris nyelv megítélése egységesen negatív, sem arról, hogy egységesen pozitív lenne. A beszélőknek az anyanyelvjárásukhoz való viszonya elsősorban annak függvénye, hogy milyen gyakran szembesülnek beszélőik konkrét beszédhelyzetekben a magyar nyelv irodalmi vagy köznyelvi változatával. Ez a viszonyulásbeli különbözőség életkori megoszlást is mutat, olyan értelemben, hogy a tanuló fiatalok és az aktív életkorúak nyelvi élettere valamivel tágabb, és ők azok, akik számára a magyar–magyar diglosszia (esetleg mindennapi) nyelvi konfliktus forrása. Számukra a nyelvjárás egyre inkább hátrányos nyelvi kommunikációs modellként jelenik meg.[23]

Az iskoláskorúak az oktatás nyelveként szembesülnek minden nap a magyar irodalmi- és köznyelvvel. Számukra a családi és az iskolai szféra eltérő nyelvhasználata a konfliktus alapja, melynek eredményeként anyanyelvjá-rásukhoz egyre több negatív élmény kapcsolódik. A gyerekek fogalmazásaiban nagyon sok a logikai zavar, ami abból fakad, hogy az iskola nyelvhasználatát valójában nem tudják elsajátítani, az ott megkívánt nyelvhasználati stratégiákat nem képesek magukévá tenni, így a két nyelvváltozat közötti szakadék egyre mélyebb lesz.[24]

Ugyanez a negatív élmény társul az aktív életkorúak nyelvhasználatához is, ugyanis ők mobilisabbak lévén sokkal több olyan helyezettel szembesülnek, ahol az otthoni nyelvhasználati normák és az anyanyelvjárásuk elveszti funkcionalitását. Ezzel párhuzamosan bizonyos rálátást nyernek saját nyelvhasználatukra. „Fordítunk sokat a románból, főleg azok, akik nem olvasnak magyarul" (Gergely Ilona, 51 éves). „Há mióta votunk magyarba, mán én is javítom, itt a faluba, mikor valaki mondja, automat, vagy universal, vagy megy egy jó mozi a tévébe" (Czimboli Károly, 54 éves). Ezek és az ezekhez hasonló vélekedések, mind annak felismeréséből fakadnak, hogy amit ők anyanyelvjárásként beszélnek, az egyre inkább olyan kevert nyelv, amely nem tud már megfelelni a familiáris szférán kívüli beszédhelyzetekben. Nem meglepőek ezért azok a nyilatkozatok sem, amelyekben saját magyar nyelvi tudásuk elégtelensége miatt szabadkoznak. Ezek a – többnyire sztereotip – ítéletek természetesen csak nekünk, idegeneknek szólnak, mintegy figyelmeztetésként.

Szintén ennél a korosztálynál figyelhető meg, hogy a saját nyelvjárásukra utaló megjegyzéseket általában olyan reakciók követik, amelyekből arra lehet

---

[23] Szépe György ezt úgy fogalmazza meg, hogy: „Egy nem hivatalos nyelv nem sztenderd változatának beszélői kétszeresen hátrányos helyzetbe kerülnek emberi esélyeiket illetően." (Szépe György, *Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról.* ÁNyT. 15 [1984]: 303–29.)

[24] A következő mondatokkal annak illusztrálására hozok fel néhány példát, hogy az irodalmi- és köznyelv néhány alapszókincsbeli szava teljesen hiányzik ezeknek a gyerekeknek a lexikonából: „Hogyan kell viselkedni az asztalt?"; „Miért fogsz foglalkozni? Azért fogok foglalkozni, mert azt szeretem a legjobban."; „Nagyon szépen tetszett a vasárnapi nap. "; [telefonbeszélgetés leírása] „Kérdem, kivel akarok beszélni? Megkérem, hogy beszéljek Virág Erzsivel." Ehhez hasonló jelenségeket találunk a moldvai csángóknál is. A következő részlet például Vöő István szabófalvi gyűjtéséből származik: „V. I.: A szüleinek mi a foglalkozása? D. F.: Nem ertem, mi az? V. I.: (Ocupaţia părinţilor.)" (Idézi Péntek János, *Az anyanyelv ökológiája Erdélyben.* In: Kétnyelvűség II [1994]/1: 8–17. 11.) A „nyelvi elcsángósodás" terminus alkalmazása a szakadáti magyar nyelvre kétszeresen is motivált tehát.

következtetni, hogy idegenek előtt ezt a nyelvváltozatot hibásnak („Nem perfektül beszélünk" Zólya Etelka, 36 éves) és valamilyen mértékben szégyellnivalónak tartják (pl. nevetés; amikor nyelvjárási példamondatokat produkálnak, kezüket kicsit félszegen a szájuk elé teszik, halkabban kezdenek beszélni stb.).

Az idősebb generáció esetében, úgy tűnik, más a helyzet. Ez feltehetően makrokörnyezetük határának különbségéből ered. Többnyire olyan emberekről van szó, akik a falu határait már nemigen hagyják el, így jóval ritkábban szembesülnek nyelvtudásuk elégtelenségével. Nyelvhasználati terük a családra és a falura terjed ki csupán, ebben a kontextusban pedig nyelvük teljes mértékben funkcionálisnak bizonyul. Az ő nyelvi identitásukhoz ezért általában nem tapadnak negatív élmények sem. Ők azok, akik szívesen és fennhangon beszélnek nyelvjárásuk sajátosságairól, ugyanakkor azonban erre a nyelvhasználatra nincsen olyan rálátásuk, mint a fiatalabb generációnak. (Több idős adatközlőtől hangzott el, hogy ő nem kever soha román szavakat magyar beszédében, bár aktuális nyelvhasználatuk messzemenően cáfolta ezt az állítást.)

5.3. Nemzeti identitás

Anthony P. Cohen az etnikai identitást átpolitizált kulturális identitásként definiálja[25], azzal viszont nem számol, hogy a kulturális összetevőn kívül a nemzeti identitást egyebek (elsősorban a mobilitás, illetve az erre való hajlam és a vegyes házasságok) éppúgy alakítják és meghatározzák, mint egy közösség kulturális hagyománya.

5.4. Mobilitás

Lázár Guy szerint „Az, hogy az emberek mennyire kötődnek saját nemzetükhöz, attól is függhet, hogy mennyire ragaszkodnak megszokott környezetükhöz."[26] (Lázár 21) A saját nemzethez való viszony, azaz a nemzeti identitás kérdésének tárgyalásához tehát szorosan hozzátartozik a mobilitás iránti hajlam vizsgálata. Másrészt: „A szülőföldhöz való ragaszkodásból a nemzetközpontú ideológiák azt a következtetést vonják le, hogy az emberek számára a saját etnikumuk jelenti a legfontosabb makroszintű identifikációs csoportot. Ugyanakkor ezekben az ideológiákban a nemzet, mint a modern társadalom egyik alapintézménye két másik intézménnyel is összefonódik..." [ti. egyrészt a családdal, rokonsággal, másrészt az egyházzal, hittel, kereszténységgel.] (Lázár 22) A kérdőívekre adott válaszokból ez világosan ki is derül, arra a kérdésre ugyanis, hogy „Mit jelent az, hogy Ön magyar?" a következő identitás-komponenseket sorolták fel: magyarnak születtem, magyarok voltak a szüleim is,

---

[25] Anthony P. Cohen, *A kultúra mint identitás egy antropológus szemével.* In: Multikulturalizmus. Szerk. Feischmidt Margit. Osiris–Láthatatlan Kollégium. Budapest, 1997. 101–8.

[26] Lázár Guy, *A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbséghez való viszony tükrében.* In: Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Sorozatszerk. Terestény Tamás. Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. Budapest, 1996. 9–115.

azok a gyermekeim is; itt mi magyarok vagyunk, magyarul beszélünk; magyarnak érzem magam; evangélikusok vagyunk. (A sorrend esetenként változott.) A válaszokban tehát egyaránt szerepeltek adottság típusú (származás, anyanyelv, környezet), és szerzett típusú (magyar érzés) identitás-elemek, bár kétségtelenül az adottság típusúak dominálnak.

Ezek alapján azt mondhatnók, hogy a szakadáti magyar közösség etnikus tudata megalapozottnak tekinthető, ám mielőtt ezt ilyen kategorikusan kijelentenénk, vizsgáljuk meg közelebbről a kérdés további aspektusait is!

Mobilitásról szólván nem elegendő csak a földrajzi mobilitást vizsgálnunk, hanem a társadalmi, foglalkozásbeli mobilitást is tárgyalnunk kell. A szakadáti magyarság esetében, amint ezt látni fogjuk, a mobilitásnak ezek a formái nem is igen választhatók el egymástól.

Az elmúlt 50 évben Oltszakadát gazdasági élete gyökeres változáson ment át. A falu magántulajdonban levő földjeit a második kollektivizálási hullámban, 1962-ben szövetkezetesítették. Ez leginkább a magyar lakosságot sújtotta. A földgazdálkodó szabadfalu magyar lakossága nagy többségében 3–4 hektáros földterülettel rendelkező középgazda volt. A föld volt tehát fő megélhetési forrásuk, és (elsősorban a falu román lakosságával szemben) gazdasági státusuk alapköve. A község magyarsága körében tehát gazdasági szempontból „szükségtelen", így nagyon ritka volt a továbbtanulás. „A helybéli románok közül jóval többen mennek tanult pályára és iparra, ami nem utolsó sorban azzal magyarázható, hogy családjaik szaporábbak, ugyanekkor azonban földjük kevesebb, s így másutt kellett megélhetést keresniök. Ez a jelenség nem új, mert a világháború előtt is, a régi magyar világban észlelhető volt." (Vámszer 57)

A paraszti gazdálkodás kényszerű felbomlásával a magyarság korábbi egységes társadalmi képe is megváltozott, a műveltség és a foglalkozás terén egyaránt. A 30-as évek elejéig az anyakönyvekben csak a földműves és – ritkán – napszámos foglalkozásnevek jelennek meg szakadáti születésű és ott is élő házasulandók neve mellett. A 1917-től ugyan már találkozhatunk bizonyos szakmák képviselőivel is a forrásokban (pl. cserépvető, cserépégető, cipész, kőműves, kovácsmester, kerekes mester, szabó, kereskedő, szűcsmester, kocsmáros, tanítónő stb.), ezek azonban szinte kivétel nélkül más településekről származnak, s Szakadátra csak beházasodnak, vagy ideiglenesen a községben esetleg a környező településeken vállalnak munkát, s Szakadáton kötnek házasságot, itt keresztelik meg gyermekeiket. 1930–1950 között szakadáti illetőségű férfi neve mellett csupán kilenc esetben jelenik meg az esketési anyakönyvben más, mint agrárfoglalkozás.

Mindazonáltal az anyakönyvek tanúsága szerint körülbelül az 50-es évek végéig domináns marad a földművelők száma. Az 50-es évektől, az iparosítással párhuzamosan új szakmák kezdenek feltűnni: megjelenik a gyári munkás apa, a hegesztő, esztergályos stb. férj, majd 1962-től a kollektivista, hivatalnok, vasmunkás, traktorista, műszaki rajzoló stb. foglalkozásokkal bővül a falu „foglalkozás-repertoárja". A foglalkozási és társadalmi mobilitás tehát a társadalmi

mobilizáció (iparosítás, urbanizáció, közéleti részvétel lehetőségének növekedése, a tömegtájékoztatás szélesebb körökbe való elterjedése stb.) kísérőjelenségei.[27]

A foglalkozási mobilitás és a társadalmi változások szükségszerűen magukkal vonják a földrajzi mobilitás erősödését is. A munkaképes lakosság nagy része a környező településekre kényszerül dolgozni járni: a feleki disznófarmra, egy közeli ipartelep, a Mârşa gyáraiba, sőt távolabb, szebeni hivatalokba is. A mezőgazdaságból az iparba került első generáció azonban többnyire igen alacsony ívű (társadalmi) mobilitási pályát futott be.

A helyi kollektívgazdaságban főleg a nők vállalnak munkát. A nők másik része pedig a férfiakkal együtt beáll a gyárakba dolgozni. Ennek több oka is lehetett: egyrészt kétségtelenül vonzó volt, hogy az addig háztartásbeli, földműveléssel foglalkozó nők önálló keresethez juthattak így, és nagyobb szabadsághoz, másrészt sok helyt feltehetőleg igen nagy szükség lehetett a második keresetre is.

A század közepétől tehát folyamatosan számolnunk kell a hagyományos társadalom szerkezeti átalakulásával. Ez az iskolázottság terén is megmutatkozott, amely nemcsak a műveltségi, hanem a földrajzi mobilitásnak is befolyásoló tényezőjévé vált. Míg az ipari munkásság első generációjának forrása a korábban kisebb-nagyobb földtulajdonnal rendelkező parasztság, addig a második generációt már olyan fiatalok alkotják, akik a hét, később nyolc osztály befejezése után valamilyen ipari, illetve szakiskolába iratkoznak be. Ők már integrációs mobilitással válnak munkássá. A szakiskolát végzettek mellett lassan nő az érettségizettek száma is. Igen fontos tényező ez, amit sokszor figyelmen kívül hagynak, elsősorban a felsőfokú végzettségre helyezve a hangsúlyt, egy adott település iskolázottsági mutatójában. Azonban: „...iskolázottsági szempontból nemcsak a diploma, hanem már a középiskolai érettségi is belépőt jelenthet a középosztályba, alsóbb társadalmi rétegek számára. Abba a középosztályba, amelyet a korabeli közgondolkodás is éppen a középiskolai végzettséghez kapcsolt."[28] (Síró 563)

Szakadáton ma ketten (!) rendelkeznek felsőfokú végzettséggel.[29] A szakadáti lakosság 55,55%-ának csupán nyolc osztálya van, vagy annyi sem. (A lakosság iskolai végzettség szerinti megoszlását l. a függelékben: 4. táblázat.) Oltszakadát (és valószínűleg minden szórvány, sőt nagyon sok falu) sorsa: az iskolázott réteg, elsősorban a felsőfokú iskolázottsággal és érettségivel rendelkezők elvándorlása városra, külföldre.

---

[27] A kettő kapcsolatáról újabban az alábbi tanulmánykötet nyújt átfogó képet: *A társadalmi mobilitás*. Hagyományos és új megközelítések. Szerk. Róbert Péter. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 1998.

[28] Síró Béla, *Középfokú iskolázást, műveltségi mobilitást meghatározó tényezők*. In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk. Valuch Tibor. 1956-os Intézet–Osiris. Budapest, 1995, 563–76.

[29] Országos viszonylatban sem sokkal jobb a helyzet: az 1992-es népszámlálási adatok szerint középiskolai végzettségben ugyan vezet a magyarság, felsőfokú végzettség tekintetében viszont csupán kilencedikek vagyunk, az országos átlagtól (5,14%) is 2%-kal lemaradva (3,6%). (Ez a 2% körülbelül 35–40 000 embert jelent.)

1989 után a politikaival párhuzamosan a gazdasági helyzet is megváltozott. Ennek a földrajzi és foglalkozási mobilitásra egyaránt kihatása volt. A határok megnyitásával néhány fiatal külföldre távozott, Magyarországra, Németországba, Ausztriába, valamint Olaszországba. A fiatalabbak közül néhányan magántulajdonban levő kisebb-nagyobb cégeknél vállaltak munkát, esetleg saját vállalkozásba kezdtek (többnyire vegyesboltot, ún. butikot nyitottak).

A termelőszövetkezetek megszűnte után az ott dolgozók, akik tehették, nyugdíjaztatták magukat, és a visszaigényelt földek megművelésével kezdtek foglalkozni. Az 1990. évi földtörvény 10 hektár visszaszolgáltatásáról rendelkezik: ezáltal kialakulóban van egy új, kis földtulajdonnal rendelkező réteg, amely azonban nem rendelkezik a mezőgazdasági termeléshez szükséges felszereléssel, sem megfelelő anyagi- vagy hitelfeltételekkel.

Gazdasági szempontból tehát a 89-es fordulat jelentősége abban áll, hogy új pénzkereseti lehetőségeket teremtett, meglevőket pedig megszüntetett.

A fent említett változások többnyire az asszimiláció irányába ható tényezők számát növelik: a középfokú iskolázás nyelve elsősorban a román; a továbbtanulás feltétele az ingázás vagy idegen, román nyelvű környezetbe való (ideiglenes) letelepedés; az új munkahelyek ugyanezt vonják maguk után; már nemcsak a falukörnyezet, a lakóhely makrokörnyezete román, hanem a munkahely szűkebb és tágabb kontextusa is, a közvetlen munkatársak, az ügyintézés nyelve stb. Továbbá: az átalakulás gazdasági vetülete elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a kollektivizálás és iparosítás/iparosodás folytán gyakorlatilag megszűnnek a „rendi különbségek", azaz gazdasági kiegyenlítődés következik be, melynek az interetnikus viszonyok perspektívájából szemlélve igen messzemenő következményei lesznek. (Erről l. még a következő fejezetben.)

5.5. Vegyes házasságok

A magyarsághoz való viszony a fent tárgyalt dichotómián kívül (szülőföldhöz való ragaszkodás kontra mobilitás, elvándorlás) jól mérhető a házasságok lokális, felekezeti és etnikai endo- illetve exogámiájának arányán is. (Az anyakönyvek erre vonatkozó adatait l. a függelékben.)

1906 óta (1997-ig) a házasságkötési anyakönyvben 159 esketési bejegyzés található. Míg azonban a korai bejegyzések esetében részletes információt kapunk a házasulandók születési- és lakhelyéről, foglalkozásáról, vallásáról, sőt szüleikről is, addig a későbbiekben már ezek az adatok egyre elnagyoltabbakká, pontatlanabbakká válnak. Ennek következtében sokszor körülményes vagy éppenséggel lehetetlen megállapítani, hogy adott szempontból endo- vagy exogám házassággal van-e dolgunk; hogy ebből a 159 házasságból hánynak van valós lokális kötöttsége (vagy vonatkozása); hogy hány olyan eset van, amikor a felek közül egyik sem kötődik születését tekintve Szakadáthoz, s nem is laktak ott soha, csupán esküvőjüket tartották (valami ok miatt) a szakadáti evangélikus templomban; stb. Az is előfordul továbbá, hogy szakadáti pár más helységben köt

házasságot. Így tehát a függelékben található összesítő táblázat nem tartalmazza az egész magyar lakosság házasságkötési időpontját. Vizsgálataimban a múltat illetően csak azokat az adatokat veszem figyelembe, amelyek az anyakönyvekből meríthetőek, illetve ezek alapján készítek statisztikai kimutatást. A vegyes házasságok mai állásának vizsgálatához pedig a családlapos felmérés adatait használom fel.

a) A házasfelek lokális származása

Amint az előző fejezetben már tárgyaltuk, az 50-es években a mobilitás fölerősödésével a falu párválasztási tere is kitágul. Ez a házasságkötések lokális endo- illetve exogámiájának százalékos arányából is jól látható (l. 5. táblázat). Az 50-es évek fordulópontot jelentenek: hirtelen, ugrásszerűen megnő a lokálisan exogám házasságkötések aránya, 1960–1980 között pedig egyetlen endogám házasságot sem kötöttek.

A vizsgált 91 év alatt a 152 házasságkötésből[30] pusztán 70 esetben találkozunk lokális endogámiával. A 82 exogám házasságból 49 esetben a férfi, 33 esetben a nő származik más településről.

Az exogám házasságok esetében a házastársak nagy része a környező településekről való: Nagyszeben, Oláhújfalu/Románújfalu, Kercisóra, Hortobágyfalva, Vízakna, Felek, Bürkös, Nagydisznód. A többiek főleg a Székelyföldről, illetve Moldvából, Olténiából származnak, de a Pártiumból is előfordul egy-kettő.

b) A házastársak felekezeti hovatartozása

A felekezeti endo- illetve exogámia a lokálishoz hasonló arányokat mutatja (l. 6. táblázat). Amint a függelékbeli táblázatból is kiderül, itt is az 50-es évek jelentik a fordulópontot: a lokális exogámia ugrásszerű növekedésével párhuzamosan a felekezeti exogámia is hirtelen lendületet kap, s ezen belül 1964-ben megjelenik az első ortodox vallású házastárs is, mely a magyar–román vegyes házasságoknak is mérföldkövévé válik.

A vizsgált időszak házasságkötéseiből 81 felekezeti szempontból endogám, 71 exogám. Az exogám házasságokban leggyakoribb a református házasfél (32 – ez akár „protestáns endogámiának" is tekinthető), ezt követi a római katolikus (18), az ortodox (14), a görög katolikus (3), illetve az unitárius (3). A házasságok 21,05%-a tehát református házastárssal köttetik, 11,84%-a római katolikussal, 9,21%-a ortodoxszal, 1,97-1,97%-a pedig görög katolikussal, illetve unitáriussal.

c) Etnikai szempontú vegyes házasságok[31]

Az első, etnikailag vegyes házasságot 1917-ben jegyzik be, de mert a házasfelek egyike sem szakadáti illetőségű ezzel nem foglalkozunk. Ezt követi

[30] Az anyakönyvben – ahogy fentebb is jeleztük – valójában 159 házasságot jegyeztek be ebben a korszakban, ám ezek között 7 olyan is van, amelyek esetében egyik házasfél sem szakadáti illetőségű. Vizsgálataink szempontjából ezek nem lévén relevánsak, a következőkben 152 házasságkötéssel kell számolnunk.

[31] Az erre vonatkozó összesítést l. a függelékben: 7. táblázat.

1923-ban a második, 1935-ben a harmadik, 1945-ben a negyedik és 1954-ben az ötödik. A kollektivizálás évéig, 1962-ig, 56 év alatt tehát, mindössze 4 olyan vegyes házasság köttetik a községben, amelyben legalább az egyik fél szakadáti. A többi 95 házasságkötés etnikailag endogám. Ez a házasságkötések 95,95%-a.

1923-ban a kiscsüri Róth György veszi el a szakadáti Orsik Ilonát. A férj nemzetiségét illetően három támpontunk van: evangélikus vallása, neve, illetve a népszámlálási adatok. Kiscsűrön ugyanis 1920-ban 1085 szász nemzetiségű lakost számláltak, s ez a szám 1977-ig alig mutat ingadozást: 1977-ben még 1149 szász él a faluban. (1992-re azonban már csak 65-en maradtak.) Igen valószínű tehát, hogy Róth György szász nemzetiségű volt.[32]

1935-ben egy Klockner Bruno nevű apahidai római katolikus fiatalember, Tamás Ágnes és Klockner János fia, köt házasságot a szakadáti evangélikus Bálint Ilonával. Szász–magyar vegyes házasságra a 60-as évekig[33] csupán ez a két példa van. (Van ugyan még egy olyan házassági bejegyzés, melyben a nőnek szász neve van, ám feltételezéseim szerint ez mégsem minősíthető vegyes házasságnak. 1946-ban a szakadáti Geréb István elveszi a kercisórai evangélikus Goszler (így!) Paula Piroskát. Ha megnézzük azonban az erre az időszakra vonatkozó kercisórai népszámlálási adatokat az derül ki, hogy utoljára az 1930-as népszámláláskor jegyeztek fel szászokat: ekkor 30-an vallották magukat német/szász nemzetiségűnek, ám anyanyelve már ekkor is csak 9-nek volt német/szász. 1930 után pedig soha nem jelennek meg többé a statisztikákban. Valószínűleg tehát itt már elmagyarosodott szász a menyasszony. Erre utal második keresztneve is.)

1945-ben a görög katolikus kányófalvi (Szatmár megye) Berinde Jakab köt házasságot a szakadáti Orsik Annával. Az anyakönyvek tanúsága szerint ez az első magyar–román vegyes házasság. (1935-ben már megjelenik ugyan egy román nevű férj, Mândrunek István, ő viszont hortobágyfalvi római katolikus magyar ember, anyja neve Földes Zsuzsa.)

1954-ben találkozunk az első olyan vegyes házassággal, amelyben nemzetiségét tekintve a nő az idegen. A kercisórai evangélikus Stainku Terézia[34] megy hozzá ekkor András Istvánhoz. A pár ma is Szakadáton él, s a feleség

[32] Biztosat azért nem állíthatunk, mert a szászok is és a szakadáti magyarok is evangélikusak lévén, nem derül ki, hogy elmagyarosodott szászról van-e szó, akik nemzetiségét már csak nevében őrzi, vagy nyelve és kultúrája is szász volt ennek a férfinak. Nem ad támpontot erre a keresztnév sem, hiszen – főleg a századelőn – igen gyakori volt, hogy az anyakönyvekbe a nevek megmagyarosított alakban kerültek be. Ez a gyakorlat csak az 50-es évek után változik majd, amikor némely esetben (de ekkor sem mindig) a hivatalosan (a keresztlevélbe) bejegyzett név kerül az anyakönyvbe is.

[33] 1967-ben szerepel még egy olyan házasságkötés az anyakönyvben, mely feltehetőleg szász (sváb?) féllel köttetett: a caracali születésű Schoffend György veszi el András Ilonát. Az anyakönyv adatai itt nagyon hiányosak, a vőlegénynek sem a vallása nem derül ki, sem lakhelye, szülei neve stb. A keresztelési anyakönyvben viszont kétszer is szerepel a neve. Bár a család Felekre költözik, Eduárd nevű fiukat és Ilona nevű lányukat a szakadáti templomban keresztelik meg evangélikusnak. Ebben az anyakönyvben a fiú keresztelésekor az apa katolikus (görög? római?) vallásúként jelenik meg a lány keresztelésekor, 7 évvel később (1968-ban) pedig már evangélikusként.

[34] A név írásmódja meglehetősen bizonytalan: a keresztelési anyakönyvben Stajku, a házasságkötésiben Steinku, a családlápos felmérés adataiban Stainku-ként szerepel.

magyarul inkább csak ért, mint beszél. Egyetlen fiuk, János, Kercisórán lakik, s felesége neki is román. A második generációban tehát az etnikai identitás az anya vonalán ment tovább, a többségi nemzetbe való asszimilálódás útján.

A vegyes házasságok tömegesen 1962 után jelennek meg az anyakönyvben. 35 év alatt az 53 házasságkötésből 20 etnikai szempontból exogám, azaz az endogám házasságok már csak a házasságkötések 62,26%-át teszik ki.

Világosan látszik, hogy a fenti számadatok a megváltozott társadalmi-gazdasági helyzet mutatói. Az 1962-es kollektivizálásról mint a mobilitást nagymértékben felerősítő tényezőről már tárgyaltunk. Elmondtuk azt is, hogy a magán földtulajdon megszűnésével a két etnikai csoport, a román és a magyar lakosság között egyfajta gazdasági nivellálódás következett be. Így a „rendi különbségek" már nem álltak a vegyes házasságok útjába. Továbbá említettük, hogy a továbbtanulással, az ingázás tömegessé válásával, azzal, hogy a falubeliek a környező településeken, városokban kényszerültek munkát vállalni, kitágul a falu párválasztási tere. A környezet pedig dominánsan román lévén, ez elsősorban a vegyes házasságok számára teremtett kedvező feltételeket.

Természetesen továbbra is fennmaradnak és hatnak azok a tényezők is, amelyek a vegyes házasságok korlátaiként jöhetnek számításba. Tudjuk, hogy a vallási hagyomány és egyházi dogmarendszer tekintetében különböző két csoport között, főleg a szórványban, igen ritkák a vegyes házasságok. A vallási tényező szórványkörülmények között hangsúlyozottan etnikus meghatározóként lép fel, a vallási és etnikai tudat összefonódik. Másrészt, ha a szakadáti magyarok és románok gazdasági státus tekintetében közeledtek is egymáshoz, történelmi és nyelvi státusuk terén ez a közeledés nem történt meg, mint ahogy továbbra is elevenek maradt a mi-csoporthoz és a másik-csoporthoz kapcsolódó (merőben eltérő) sztereotípiák is. Nem meglepő ezért, hogy az anyakönyvekből adatolható 91 év alatt csupán egyetlen olyan házasságkötés létezett (1984-ben), amelyben a házastárs falubeli, szakadáti román ember volt. Feltehetőleg ez is csak azért volt lehetséges, mert második generációs etnikailag exogám házasság lévén, a mi-csoport a férjhez menendő lány számára, már nem feltétlenül a magyarságot jelentette. Valójában tehát ez nem számít kivételnek, s így ma is igaz Vámszer Géza fentebb idézett megállapítása, hogy a szakadáti magyarok vegyes házasságok révén nem keverednek a falubeli románokkal. Azt mondhatjuk tehát, hogy a falun belüli etnikai endogámia szigorú törvényei ma is éppoly erővel hatnak, mint a múltban.

1962 és 1997 között tehát 20 vegyes házasság köttetik a faluban. Ebből 10 esetben a nő, 10 esetben a férfi román. Ma a szakadáti magyarok közül 8-an élnek vegyes házasságban, azaz a szakadáti családok 14,54%-a. Ez egy kevéssel több, mint az országos átlag (ami 13%). A román fél hat esetben férfi, két esetben nő. A következőkben erre a 8 családra térek csak ki részletesebben, illetve arra, hogy ezekben a családokban az etnikai folyamatok milyen irányba való eltolódásával találkozunk.

Vetési László az Oltszakadáthoz közel fekvő Bürkösön vizsgálta az etnikai folyamatok irányát, elsősorban a vegyes házasságokból kiindulva.[35] Dolgozata arra

[35] Vetési László, *Szász–magyar etnikai folyamatok Bürkösön.* In: Kriterion Évkönyv 1982. 64–98.

a kérdésre próbál választ adni, hogy az abszolút román többségű településen a szászok miért nem a románsághoz, miért a magyarsághoz asszimilálódtak etnikai, nyelvi és kulturális tekintetben, hiszen a magyarság számarányát tekintve Bürkösön, de egész Szeben megyében is, a szászoknál alig 0,5%-kal nagyobb arányban él. Vetési megállapítja, hogy a bietnikus közösség[36] kialakulásának fő okai a magyarok és szászok közötti felekezeti különbség hiányában, a két kultúra közelségében, és abban keresendő, hogy Bürkösön a falun *belüli* heterogén párkapcsolatokról van szó.[37]

Úgy vélem, annak az okát, hogy a szakadáti vegyes házasságok miért nem vezetnek egyértelműen a többségi nemzethez való nyelvi és kulturális asszimilációhoz, a két település etnikailag exogám párkapcsolatainak különbözőségében kell keresnünk. Ez a különbség elsősorban abból adódik, hogy egyrészt a magyarok és románok felekezetileg igen távol állnak egymástól, másrészt pedig, míg Bürkös esetében a falun belül köttetnek ezek a házasságok, Szakadáton a falun belül szigorú etnikai endogámia érvényesül. Azaz: a román fél Szakadáton gyakorlatilag magyar közösségbe kerül, s vajmi kevés szerepe van annak, hogy a község tágabb kontextusában a magyarság kisebbségi etnikai csoport, a lakosságnak csupán egyötöde. Így nem meglepő, hogy a 8 vegyes házasságnak csupán 50%-ában történt meg a többségi nemzethez való asszimilálódás.

A szakadáti vegyes házasságokból származó gyerekeket, fiúkat és lányokat egyaránt, kettő (!) kivételével evangélikusnak keresztelték. Ebből az egyik ma is ortodox, a másik viszont az evangélikus templomban konfirmált, s ottjártunkkor magyar lánnyal készült házasságot kötni. A román férj is két esetben még ortodoxként szerepel az esketési anyakönyvben, a keresztelési anyakönyvben viszont egy idő után evangélikusként jegyzi be újszülöttét. Ebből az egyik férfi valóban át is keresztelkedett, a másik viszont csak „a magyar templomhoz fizet".

A familiáris beszédhelyzetek nyelve családonként változó. Jellemzően románul beszélnek, ha jelen van olyan családtag, aki nem magyar, akár tud magyarul, akár nem. Ilyenkor a magyar szülő és gyermeke is románul társalog. Kivételt képez ilyen szempontból a Guia család, ahol a férj árpási származású román ember, ortodoxból lett evangélikus, és megtanult magyarul is. Velük lakik a férj apja is, aki már szintén ért magyarul. Bár mindketten románnak vallják magukat, elbeszélésük szerint ebben a családban a gyerekekkel mindkét szülő magyarul beszél, egymás között pedig románul. Az állítás hitelességét (a gyermekek nem lévén a közelben) nem volt alkalmam ellenőrizni.

A román fél, szinte minden esetben (bevallottan vagy sem) ha nem is beszél, de ért magyarul valamennyit. A gyerekek többnyire kétnyelvűek. Sajátos eset a Ciobanu családé: itt 6 gyerek van, ebből a két legidősebb magyar tagozatra jár,

[36] A terminust a szerző olyan közösségekre vonatkoztatja, amelynek tagjai egyfajta „etnikumközi tudattal" rendelkeznek, azaz jelen esetben egyszerre tekintik magukat magyaroknak is, meg szászoknak is, illetve sem ennek, sem annak.

[37] Természetesen annak, hogy a szászok igen könnyen és önként asszimilálódtak, a második világháború utáni bizonytalan helyzet volt az elsődleges oka.

értenek és beszélnek magyarul. A fiatalabbak azonban már jórészt csak értik, de nem beszélik a magyar nyelvet. Az iskoláskorúak közül egyébként három, vegyes házasságból származó gyerek jár magyar tagozatra, négy románra.

Köztudott, hogy az asszimiláció szempontjából igen nagy, sőt döntő jelentőséggel bir a vegyes házasságból származó gyerekeknek a párválasztással kinyilvánított hovatartozás-döntése. Az öt esetből egy választott magyar házastársat magának, három román. Az ötödiknek, Chioaru Carmennek első férje magyar volt, tőle született Ibolya lányát evangélikusnak keresztelte. Második férje román ortodox, s bár mindkét tőle született gyermekének (kettős) román neve van, őket is evangélikusnak keresztelték.

Összegzésül tehát elmondhatjuk, hogy a szakadáti vegyes házasságok esetében egyáltalán nem törvényszerű, hogy a magyar fél a többségi nemzethez asszimilálódik, bár ilyen is előfordul. Ez az asszimilálódás viszont csaknem kivétel nélkül megtörténik azokban az etnikailag exogám házasságokban, amelyekben a házastársak, bár egyikük (vagy mindkettő) szakadáti származású, de a községből elköltöznek. Az ő gyerekeik egynyelvű románok lesznek, s a nagyszülőkhöz látogatóba visszatérve, ezek anyanyelvét már nem is értik.

6. Az elemi iskolások nyelvhasználata

A legfiatalabb generáció nyelvhasználatának vizsgálatában az 1998-ban II–IV. osztályos, magyar tagozatra járó tanulók fogalmazásfüzeteinek szövegeire támaszkodom.[38] Választásom azért esett erre a mintegy 5000 szövegszónyi korpuszra, mert egyrészt írott szöveg lévén vizsgálata jóval egyszerűbb volt, mint az interjúszövegeké; másrészt a legfiatalabb generáció nyelvállapotát tükrözi, amelynek a nyelvére az iskola által közvetített magyar irodalmi nyelv még nem volt akkora hatással, hogy (akár formális helyzetekben is) meg ne őrizték volna szinte teljes egészében vernakuláris nyelvváltozatuk sajátosságait; harmadrészt pedig kétnyelvű beszélőkről lévén szó, a koherens szövegalkotás az, ami a legnagyobb nehézséget jelenti számukra, főleg olyankor, ha a kért szöveg alkalmi, egyedi, és eltér a közösség tudatában elő ritualizált szövegektől (mese, vers, mondóka, a hitélettel kapcsolatos szövegkonstrukciók stb.). Természetesen egy ekkora korpusz alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, ám célom nem is feltétlenül egy minden tekintetben reprezentatív statisztikai kimutatás volt. Csupán jelzésszerűen szeretnék néhány jelenségre rámutatni, melyeknek természete – tapasztalataim alapján – nem tér el az interjúszövegekben körvonalazódó nyelvhasználati sajátosságoktól, legfennebb arányaiban más.

Mielőtt a konkrét adatok elemzésébe kezdenénk, térjünk vissza egy pillanatra azokra a kérdésekre, melyeket a nyelvi identitás tárgyalása kapcsán már részlegesen érintettünk: a diglossziára, s nézzük meg, hogy a gyereket nyelvi fejlődése során milyen hatások érik!

[38] Az idézett példaanyag eredeti írásmódját csak ott őrzöm meg, ahol ez az elemzett jelenség szempontjából releváns.

Göncz Lajos osztályozását és kétnyelvűség-tipológiáját alapul véve[39] a szakadáti gyerekek esetében a természetes korai bilingvizmus jelenségével találkozunk, mely a balansz és szubsztraktív kétnyelvűség kialakulásának feltételeit teremti meg. Ezek a gyerekek közvetlen köznyezetüktől egy – még többé-kevésbé egységes, ám a román nyelv hatására struktúrájában megbomlott – nyelvjárási kódot sajátítanak el, ugyanakkor még iskolás koruk előtt találkoznak egyrészt a többségi nyelvvel, másrészt pedig – sokkal esetlegesebben ugyan – a magyar köz- és irodalmi nyelvvel. Ez utóbbi nyelvváltozattal való találkozásuk – a tévé és rádió közvetítésével – nagyjából a passzív megfigyelő helyzetéből történik, és igen rendszertelen. Az óvoda román nyelvű lévén aktív beszédhelyzetekben iskolás korukig nem szembesülnek a normatív változattal. Az iskolába kerülve az írás és olvasás révén a köz- és irodalmi nyelvi forma hatása fölerősödik ugyan, ám a familiáris közeg a maga nyelvjárásával továbbra is megmarad a gyerek számára a mennyiségileg legfontosabb kommunikációs formának. Aktív beszédhelyzetekben tehát ez a familiáris szintű nyelvhasználat dominál. A köznyelvi szintű nyelvhasználat jobbára csak a passzív megismerés szintjén marad, ám fokozatosan ez jelenik meg presztízshatásában követendő példaként, melynek folytán a nyelvjárás stigmatizálódása kezdődik el. Ez a folyamat azonban igen lassú, s a vizsgálatok azt mutatják, hogy az elemi iskolások körében még a vernakuláris nyelv használatának dominanciája a jellemző.

Az alábbiakban a vizsgálati anyagban fellelhető jelenségeket két nagy csoportra osztva fogom tárgyalni. Először a szövegek nyelvjárási sajátosságait elemzem, majd a román nyelvi hatást mutató alakokra, szerkezetekre térek ki. A két csoport természetesen sok helyen érintkezést mutat, a jelenséghatárok többnyire nem húzhatók meg egyértelműen.

6.1. Nyelvjárási sajátosságok

„A külső nyelvjárásszigetek – mennél régebbiek, annál inkább – fokozottabb mértékben mutatják azokat a belső nyelvi tulajdonságokat, amelyekről a peremnyelvjárásokkal kapcsolatban már szólottunk. Nyelvileg erősen archaikusak, mert idegen környezetük többnyire meggátolta, hogy az összefüggő nyelvterületen keletkező új jelenségek oda behatoljanak. Ugyanakkor nyelvileg újítók is, mert számos olyan nyelvjárási jelenséget fejlesztettek ki belsőleg, amely más nyelvjárási részlegekben nem keletkezett. Így a külső nyelvjárásszigetek – elzártságuk következtében – nyelvileg egyre messzebb kerülnek a velük egy nyelvbe tartozó más nyelvjárástípusoktól."[40] (Benkő 31)

---

[39] Vö. Göncz Lajos, *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Újvidék. 1999. 97. A fogalmak részletesebb magyarázatára l. meg: Göncz Lajos, *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1985. 15 skk.)

[40] Benkő Loránd, *Magyar nyelvjárástörténet*. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest. 1957.

Horger Antal 1910-es, a szakadáti nyelvjárásról szóló tanulmányában megőrzött régiségként az ikes ragozást, a *-ni, -nitt, -nól* helyhatározóragok meglétét, s néhány szókészletbeli és jelentéstani sajátságot említ. Regionális különfejlődésnek pedig többek közt a *van/vannak* állítmányok szabályszerű hiányát tartja állapothatározó mellett, illetve az *sz*-szel bővülő *v*-s tövek *d* hangját főnévi igenevekben és feltételes módban (pl. *vödném, hidni* stb.) (Horger 197, 310).

Az ikes igékről szólván Horger azt állítja, hogy a szakadátiak megőrizték ezeknek a külön ragozását. 1910 óta ez a helyzet valamelyest változott. Ahogy a köz- és irodalmi nyelvben, úgy a szakadáti nyelvjárásban is egyre gyérülnek az ikes igék „szabályos" alakjai. Erre utalnak az interjúszövegek is, s a fogalmazásokban is találni bőven példát a jelenségre. A vizsgált szövegek alapján valójában elég nagy zűrzavar tárul elénk. Sokszor ugyanabban a fogalmazásban szerepel egy szónak az ikes és iktelen ragozású alakja egyaránt, s négy esetben az áthúzott iktelen alak mellett megjelenik a „javítás" is. Az adatok alapján nem lehet eldönteni, hogy a norma és valóságos nyelvhasználat ütközését mutatja-e ez a jelenség, vagy a nyelvérzék „szabályos" alakjainak és a köznyelv szabályoldó ragozásának a konfliktusáról van szó.

A *virágot ajándékoznám* [ti. neki] szerkezetben úgy tűnik, pontosan a fenti folyamat ellentétének vagyunk tanúi, ti. annak, hogy az ikes ragozás felbomlásával párhuzamosan újabb és újabb igékhez ragasztják hozzá, kijelentő mód egyes szám harmadik személyben az *-ik* végződést. Így lesz az *ajándékoz*-ból *ajándékozik*, a továbbiakban pedig feltételes mód egyes szám első személyben *ajándékoznám*. Ugyanakkor természetesen az is előfordulhat, hogy csupán az alanyi és tárgyas ragozás zavaráról van itt szó (ez ugyanis az *ajándékoz* szónak az egyetlen előfordulása a szövegben), ami szintén jellemző a fogalmazásokra általában, s ami a maga sorrendjében a bomló, elbizonytalanodó nyelvérzék eredménye és tükre. (Erről bővebben l. a következő fejezetben.)

Igen gyakoriak a fogalmazásokban a tájszavak is, alaki, jelentésbeli és tulajdonképpeni tájszavak egyaránt.

a) Alaki tájszavakra a következő típusú példákat találtam:

– A *megy* ige kijelentő mód egyes szám első és harmadik személyben csak a *men-* tő palatalizált tőváltozatában jelenik meg (*menyek, menyen*). Egyes szám harmadik személyben emellett még egy *-n* ragot is felvesz az igealak ugyanúgy, mint az *sz*-szel bővülő *v*-s tövek (*leszen*).

– A *-Vt* végű igék kijelentő módban, az egyes szám harmadik személy kivételével, a múlt idő jelét kötőhangzó nélkül veszik fel (*elfuttak*).

– A többszótagú *-ad/-ed* végű igék múlt idejű alakjai a köznyelvvel ellentétben megőrizték a kötőhangzójukat (*maradott*). Analógiásan a jelenség más igékre is átterjedt (pl. *betörött*).

– Gyakori a köznyelvinél zártabb kötőhangzó (*lakodalmokat*, sőt *lakadalmot*), ill. az *e : ö* megfelelés (a fiúk *verekedősök*).

– A birtokos személyragok a köznyelvi *-juk/-jük* helyett többes szám harmadik személyben *-ik* alakban jelennek meg (befogják a *hajikat, eszikbe* jut). Ez

a birtokos személyrag legarchaikusabb formája. Ugyanígy *ü, u : i* megfelelés van a *velik, magik* stb. típusú szavakban is (cigánykodtak *velik*, az ördög *velik* volt).

– A párhuzamos képzésű alakok közül a *segél, tervel* (*meg kell terveljem*), illetve a *vacsorál* fordul elő. A szövegekben az utóbbi két igét illetően a köznyelvi formával sehol nem találkoztam. A *segít* alak viszont több fogalmazásban is megjelenik.

– A *g* megőrzésére példa az *esmég* szó, amely többször is adatolható, s amely Erdélyben és Magyarországon egyaránt, különböző alakváltozatokban több nyelvjárásban is megtalálható.

– Az először 1696-ból adatolható 'először' jelentésű *elsőbben* a fogalmazásokban *előbe*, illetve *elsőben* alakokban fordul elő.

– Az *sz~d, sz~z, sz~v~d* változatokat tartalmazó igetövek közül csak a *d*-s változatok jelennek meg a szövegekben. Pl. a *mosakszik~mosakodik, haragszik~haragudnak* igék tartoznak ide. A két tőváltozatnak a köznyelvi ingadozása csak kijelentő módú, jelen idejű alakokra vonatkozik, hiszen csak ezeknek van *sz*-es tövük. Leíró szempontból ezeket feltehetőleg két külön igének kellene minősítenünk, annak ellenére, hogy toldalékos alakjaik keverednek egymással (vö. NyKk. I/1064).[41] Mindenesetre a nyelvjárásokban élő *d*-s változat az, amelyik régiesebbnek tűnik.

A második igepár abban különbözik az elsőtől, hogy egyes szám minden személyben és többes szám első személyben csak *sz*-es tövű lehet, ám a *haragudtok, haragudnak* alakok léteznek.

Az egyalakú *játszik* igének is van *d*-s változata a szakadáti szövegekben. A *játszodnak, játszodtam* alakok több gyereknél is előfordulnak, köznyelvi formát viszont nem találtam egyik fogalmazásban sem. A beszélt nyelvi szövegek ugyanezt tükrözik. Ugyanakkor véleményem szerint ez már nem tekinthető kifejezetten nyelvjárási jelenségnek, az erdélyi regionális köznyelvben is gyakoriak az ilyen alakok. (Még másodéves magyar szakos egyetemistákkal is sokszor előfordul, hogy a múlt idejű alakokat – és csak azokat – a *játszod-* tővel szerkesztik meg.)

Egyéb alaktani jelenségek:

– A *-t* végű tárgyas igék felszólító módjának használata kijelentő mód helyett – ezt nevezi a nyelvművelő irodalom suksükölésnek, vagy szukszükölésnek – szintén gyakori jelenség (Ő mindig *tartsa* magát nagynak. Nem *mozgassuk* a széket. Stb.).

– 'Megbetegszik' jelentésben a szövegekben a következő két alak fordul elő: *le is betegedett, meg is betegült*. Bár ezt az utóbbi alakot az *Új Magyar Tájszótár* bőven adatolja Magyarország területéről is, Márton Gyula szerint román hatásra vált elterjedtté, illetve gyakorivá. Szerinte a szó képzője a román *se* (îmbolnăveşte) reflexív jelentését adja vissza. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy igaz, hogy a visszaható igék használata igen gyakori a székely nyelvjárásterületeken is, mégis a csángóban ezek román tükörszerkezetek lehetnek (vö. Márton 94)[42]– s talán a szakadáti nyelvjárásban is.

---

[41] *Nyelvművelő Kézikönyv I–II.* Főszerk. Grétsy László–Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.

[42] Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatásról.* MNy. LII [1956], 92–110.

– Ugyanúgy, ahogy a székely és csángó nyelvjárásban, a szakadátiban is a köznyelvinél sokkal gyakrabban fordulnak elő a kicsinyítő képzők, olyan szavak mellett is, amelyek már önmagukban is kis fokot, mértéket, kicsiséget fejeznek ki. Legegyszerűbb példa erre a *kicsike*, amely a hozzá hasonló származékokkal együtt nem feltétlenül valamilyen emotív tartalom kifejezője, s így expresszivitása is meglehetősen csekély. Az ilyen származékok elterjedségében a szakadáti nyelvjárás esetében talán a román nyelvi hatásnak is szerepe lehetett, a román nyelv ugyanis – s főleg a román nyelvjárások – igen gazdag kicsinyítőképző-rendszerrel rendelkeznek.

b) A jelentésbeli tájszavak közül a következőkre találtam adatot a fogalmazásokban:

– *szerep* 'előadás' (A *szerepet* az emberek nagyon tapsolták.)

– *kapott* 'talált' (Nem még *kapták* a játékokat. Keresték, de nem *kapták*.)

– *ember* 'férfi' (A lányok *embernek* öltöztek.)

– *más* 'másik, a többi' (A gyerek elkapta a labdát és nem akart odaadni a *más* gyerekeknek. A *mások* is néztek.) A szónak a második jelentését egyik szótárban sem találtam. Horgernél is csak 'másik' jelentésben szerepel. (Horger 380)

– *vagy* 'de, bizony' (*Vagy* igen!) Vö. Horger 382: *vaj*, *vaja*, *vagy*.

A fenti tájszavak mindegyike más nyelvjárásterületeken is él, sőt például a *kap* a regionális köznyelvbe is beszármazott.

c) A tulajdonképpeni tájszavakra az alábbi példákat találtam:

– *delezek* 'ebédelek' (Iskola után *delezek*.)

– *meggratulál* (valakit) 'köszönt' (A fiatalok *meggratulálják* azokat, akiket Jánosnak hívnak.)

– *ijesztő* 'álarc, álarcot viselő, jelmezbe öltözött személy' (A gyerekek felöltöznek *ijesztőbe*.)

– *hűsítő* 'üdítő' (Ott mindig *hűsítőt* adnak a nők.) A szó Erdély-szerte ismert, regionális köznyelvi szónak számít.

– *masinál* 'cséplőgéppel csépel' Horgernél még ebben a jelentésben szerepel (vö. Horger 309) ám előfordulhat, hogy azóta a szó jelentéstágulással vonatkozhat minden géppel vagy eszközzel (pl. ekével) végzett mezőgazdasági munkára. (L. Apám kimenyen a lovával *masinálni*.)

– *pazarékos* 'pazarló' (Nem szabad *pazarékos* lenni.) A szóra egyetlen írott adatot találtam, és sem Horgernél, sem az interjúszövegekben nem fordul elő. A következő mondatban a *takarékos* szó is megjelenik, így előfordulhat, hogy a *pazarló* válik a *takarékos* hatására *pazarékos* alakúvá. A szöveg többi részéből kiderül az is, hogy a fogalmazás szerzője számára a fenti két fogalom egyikének a jelentése sem világos, így a hangzásbeli analógia nyugodtan működhet. Nyelvjárási szótárakban sem találtam ilyen alakot sehol.

– *lopós* 'tolvaj' (Jöttek a *lopósok*, hogy elvegyék mit tettünk bele.)

– *elé jelentkezik* 'megkerül, előkerül' (*Elé jelentkezik* az elveszett darab.) Az interjúszövegekben és Horgernél is szerepel az *elébeszél* szó. Horger szófejtése valószínűleg téves, ugyanis ezt írja: "*elébeszél*: elbeszél (vagy talán: össze-vissza beszél, összefecseg?) *Elébeszél mindenfélét*." (Horger 379). Sokkal valószínűbb

azonban, hogy az *elbeszél* és *előad* alakok kontaminációjáról van szó (*előbeszél* > *elébeszél*). A székely nyelvjárásban is gyakoriak ezek az alakok: (valaki/valami) *eléjön*, sőt: *jön eléfele, eléfelé, elékerül*, (valaki) *eléad, elévesz* (valamit) stb.

6.2. Kétnyelvűségi sajátosságok: a román nyelv hatása

A kétnyelvűség kutatói a kontaktusjelenségek közül a legjellemzőbbeknek a tükörfordításokat tartják, s ezen belül is elsősorban az átadó nyelv sajátos kifejezéseinek, frazémáinak, vonzatstruktúráinak tükörfordítását. Ez, ennek gyakorisága jelzi ugyanis leginkább az anyanyelv erodálódását, a nyelvromlást, a nyelvérzék meglazulását. A *veszem a vizsgát, veszek egy taxit, adok egy telefont, ne még csináld* stb. típusú kifejezések például általánosan elterjedtek a romániai magyar kisebbség körében.

A tükrözés formái közül a vizsgált anyagban alaki és grammatikai, szerkezeti tükrözés egyaránt előfordul.

a) Alaki tükrözés

Teljes alaki tükrözésre egyetlen példát találtam csupán: *telefon prizával.* (rom. *priza* 'csatlakozó, konnektor'– valószínűleg a szerkezet a kábeles/drótos telefon jelölésére szolgál.)

Részleges alaki tükrözésnek minősül a *karpetta* (rom. *carpeta* 'kis méretű szőnyeg, szőnyegecske'), és a *nézem a televizort* szerkezet.

A fenti példák valójában hibridszavak: a román (vagy román közvetítésű, román nyelvi alakban megjelenő nemzetközi) szó beilleszkedik a magyar nyelvi környezetbe, a magyar nyelv szabályainak megfelelő toldalékot kap.

Az interferenciajelenségek is az alaki tükrözés jelenségkörébe tartoznak. Kivétel nélkül mindenik gyereknél és igen gyakran előfordul a román hangjelölés átvitele a magyar szavakra. Legjellemzőbb a román *s, c, i* betűk használata a magyar *sz, k, j*-nek megfelelő hangértékben (pl. *iacok* 'játszok', *cöver* 'kövér' stb.).

b) Grammatikai és szerkezeti tükrözés

A szerkezeti tükrözés az állandósult szerkezetek szó szerinti átvételére, fordítására vonatkozik, a grammatikai tükrözés pedig két nyelv grammatikai rendszerének különbségéből adódó fordításokra. A két típusú tükrözés nem választható el élesen egymástól; sokszor elég nehéz eldönteni, hogy csak a nyelvtani szerkezet átvételéről van-e szó, vagy lexikális elemek is részei ennek a tükrözésnek.

A román hatás legerősebben a mondattan területén nyilvánul meg, s nem meglepő, hogy a legtöbb példát a szövegekben ezekre a tükrözéstípusokra találjuk, hiszen: „A kétnyelvűség gyengíti az átvevő nyelv strukturális sajátosságainak érvényesülését, s az átadó nyelv strukturális sajátságai könnyebben győzhetnek."[43] (Tamás 30)

[43] Tamás Lajos, *A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak az összefüggése a román nyelv magyar elemeiben.* In: MTA I. O.K. 23 [1966]: 27–39.

Az összetett mondatokban jelentkező román nyelvi hatás:

– A *ha, hogyha* kötőszó használata a szövegekben teljesen a román nyelvi mintát követi. Azokban a szerkezetekben jelenik meg, amelyekben a köznyelvben az *-e* kérdőszócska használatos. S bár az *Új Magyar Tájszótár* a Székelyföldről, a Partiumból és Magyarországról egyaránt adatolja a kérdőszócskát (*-i* formában is), valójában a spontán népnyelvben a használata igen ritka és szórványos. Így a román *dacă* kötőszó nagyon könnyen bekerülhetett ezekbe a szerkezetekbe. (Pl. Megkérdezte, *hogyha* mézet ad. Megkérdeztem a padtársamat, *ha* tévedésből elvette ő. Megkérdezett, *hogyha* menyek vele. Megkérdeztem, *hogyha* bírt aludni. Stb.)

– A vonatkozó névmási kötőszavaknak a kérdő névmásokkal való felcserélése hátterében az állhat, hogy a románban ugyanaz a szóalak (*când*) felel meg mindkét funkciónak. (Pl. *Mikor* adták az ajándékokat, akkor ő kapta az első díjat.) Ugyancsak román nyelvi hatást láthatunk abban, hogy 'miután' értelemben is a *mikor* jelenik meg az egyik mondatban. (*Mikor* bementem, csendben a tiszta cipőbe csomagot rakok.) Ebben a kontextusban ugyanis a 'miután' jelentés egyaránt kifejezhető a *cînd voi fi intrat* és a *după ce am intrat* szerkezettel.

Az egyszerű mondatok igei vonzataiban jelentkező román nyelvi hatás:

A nyelvérzék általános elbizonytalanodásának tulajdonítható a vonzattévesztés, vonzatelhagyás, vonzatkeverés jelensége, melynek az alábbi esteivel találkozunk a szövegekben:

– A *magára vállalni* (*a felelősséget*) román nyelvi megfelelője az *a-şi lua* (*răspunderea*), mely szó szerint azt jelenti: '*magára venni a felelősséget*'. Az egyik fogalmazás *magára tette a bajt* szerkezete viszont arra utal, hogy ez tulajdonképpen már nem is közvetlen román hatáson alapuló tükrözés, hanem a vonzat maga teljesen kiesett a nyelvi kompetenciából, s ezt a beszélő egy olyan vonzattal igyekszik pótolni, mely képileg, metaforikusan megfelel a kifejezendő tartalomnak.

– Az utalószavak gyakori elhagyása valójában a kötött bővítmények elmaradását jelenti. (Pl. Miért nem figyeltél [ti. *arra*], amit én mondtam? Marika [ti. *azt*] akarta, hogy álljon egyedül.)

– Igen gyakori a *-nak/-nek* ragos vonzatoknak a tárgyi vonzatokkal való felcserélése. Ennek okát egyrészt abban kell keresnünk, hogy ez utóbbi formák a régiesebbek, így nyelvjárási megőrzött régiségnek is minősülhetnek, másrészt viszont a konzerválásukban kétségtelenül nagy szerepet játszott az is, hogy ezekben a szerkezetekben a román igék accusativusi vonzatot kívánnak meg. A következő példák akár szintaktikai kalkoknak is tekinthetők: Az öregember *megbocsátotta őket*, és azt mondta, hogy ne még forduljon elő. *Engem* a kicsi Krampuszok *segítettek*, hogy osszam az ajándékokat a gyerekeknek. Kis béka *megsegítette a madarat*. Kell *vigyázni őket*, ők még kicsikék.

A NyKk. a következőket mondja ezekről: „A *segít vkit, vmit* (*vmiben*) kevésbé hagyományos, de immár szintén eléggé meghonosodott kifejezésmód [...]

A *segít vkit* tartósabb és általánosabb támogatást fejez ki." (NyKk. 636) A fenti példákból viszont világosan kitetszik, hogy a tárgyas vonzat a *segít* ige mellett egyáltalán nem a köznyelvi, tartós támogatást kifejező jelentés hordozója, hanem a köznyelvi *-nak/-nek* vonzatnak megfelelő jelentésben szerepel.

A *megbocsát* igéről pedig a NyKk.-ben ezt találjuk: „A *megbocsát* ige tárggyal vagy tárgyi mellékmondattal a legízesebb." (NyKk. 115) Itt azonban csak olyan példát hoznak fel a szerzők, hogy *Bocsásd meg a hibáimat!*, melyben a *megbocsát* igének két vonzata van, a *valamit* és a *valakinek*. A *megbocsát valakit* akár ebből is keletkezhetett, vonzat-összeolvadással. Ugyanez lehet a helyzet a következő mondatban is: A *szerepet* az emberek nagyon *tapsolták*. Itt a *tapsol valaminek*, és *megtapsol valamit* vonzatstruktúrák keveredhettek. Ez természetesen kapcsolatban van egy általánosabb jelenséggel: az igekötő nagyon gyakori elhagyásával is (amiről l. később).

– A hová? és hol? kérdésre felelő helyhatározók gyakori fölcserélődésének okát is a román nyelv megfelelő szerkezeteiben kell keresnünk. A románban ugyanis ugyanaz a határozószó felel a hol? és a hová? kérdésre egyaránt (*la*). Ebből nem csak a *leülünk az asztalnál*, (minden) *gyermeknél megyek* típusú egyértelmű vonzattévesztések származtathatók, hanem a *gyere nálunk*-féle szerkezetek is, amelyek ma már a regionális köznyelvbe is beszivárogtak.

– A véghatározók között is találni sajátos alakulatokat. Hiperkorrekcióra példa a (szeretnék) *tanítónéninek lenni* szerkezet, míg például a *megörültek az ajándékért* azt illusztrálja, hogy a magyar vonzat hiányzik ugyan a nyelvérzékből, de ezt megpróbálja a gyerek formailag valamilyen okjelentéssel pótolni. Mintaként nyilván itt is a megfelelő román nyelvi szerkezet szolgál (*pentru cadou*).

– Az egyes képzők hiányának, a raglekopásnak, a ragtalan vonzatoknak a kétségbeejtően nagy számában is román hatást kell látnunk, a román nyelvben ugyanis az alábbi szerkezeteknek megfelelő struktúrák nem tartalmaznak (affixum-szerű) viszonyító elemeket. Pl. Az én jegyem *nyolc* volt. A *leányok* hosszú kezük van és fülbevalóik van. Jacob *Ella* hívnak. Egy nap kecske mama *élelem* indult.

Az igei állítmánnyal kapcsolatos egyéb jelenségek:

– Az igei állítmánnyal kapcsolatban elsősorban az alanyi/általános és tárgyas/határozott ragozásról kell szólnunk, pontosabban arról, hogy az alanyi és tárgyas ragozás disztribúcióját valójában ezek a gyerekek nem ismerik. Nyilvánvaló ebben is román nyelvi hatás, ott ugyanis az ige alakja ugyanaz marad akár határozott, akár határozatlan tárgy járul hozzá. (Pl. A gyerek elkapta a labdát, és nem *akart* odaadni a más gyerekeknek. Azért jó a pénz, hogy *megvegyünk*, amire szükség van. Mi nekik egy színdarabot *készítettük*.) Horger Antal már a század elejéről adatolja azt a jelenséget, hogy: „Az állítmánynak a tárgyhoz való viszonyában feltűnő, hogy az állítmány tárgyas ragokat vesz fel, ha a mondat tárgya főnévi igenév." (Horger 311) Erre a fogalmazásokban csupán két példát találtam, de ellenpéldát is ugyanennyit. (Nem mindig *akarom* még *lefeküdni*. Pista

a gyümölcsöt nagyon *szerette enni.* – Ez utóbbi példában az is előfordulhat, hogy az igét a *gyümölcsöt* határozott tárggyal egyezteti.)

– A szakadáti nyelvjárásra, de a regionális köznyelvre is jellemző a felszólító módú igealakoknak az anyaországihoz képest sokkal gyakoribb használata. Az *el kell menjek, meg kell lássam, meg/ki kell terveljem* stb. típusú szerkezetekre nem térve ki[44], elsősorban olyan példákat kell említenünk, amelyek a román konjunktívusz hatására terjedtek el. A *să* a román konjunktívusz jellemző szócskája, s valójában ugyanolyan funkciója van, mint a magyar *-j*-nek, mely egyaránt lehet a felszólító mód és a kötőmód jelölője is. Az alábbi szerkezetekben funkciójukat tekintve nem is felszólító, hanem kötőmódban levő alakokkal találkozunk. (Pl. A kis Krampuszok is segítenek, *hogy hordjam* a zsákot. Marika akarta, *hogy álljon* egyedül. Elment, *hogy egyen* valamit. A békának nem jött, *hogy higgye.*[45]) A mellékmondatok itt tulajdonképpen főnévi igeneves szerkezetek helyett állnak, nyelvjárási szinten ugyanis az igenevek használata a köznyelv hatásának tudható be, s elég ritka. Ezeknek a típusszerkezeteknek az elterjedése tehát (nyelvjárási és regionális köznyelvi szinten egyaránt), azzal a következménnyel járt/jár, hogy a szintetikus (főnévi igenéves) szerkezetnek analitikus szerkezettel való felcserélésével tovább oldja a magyar nyelv alapvetően szintetikus jellegét (erről l. később is).

Külön szót kell ejtenünk az – ugyancsak ebbe a problémakörbe tartozó – olyan mondategészekről, amelyekben a mellékmondat szórendje látszólag ellentmond korábbi megállapításunknak, ti. annak, hogy ezek a mellékmondatok kötőmódban vannak. (Pl. Neki fogott, *hogy keresse meg.* Kiment a konyhában, *hogy gyújtsa meg* a tüzet.) Pataki a kötőmódot így definiálja: „A felszólító módban álló igealakot tartalmazó mellékmondat elől elhagyható a *hogy* kötőszó, a másik alakot tartalmazó mellékmondat viszont a *hogy* nélkül agrammatikus. Nevezzük ezt a másik alakot *kötőmódnak.*"[46] (Pataki 213)

A fenti példamondatokban az igekötő hátravetéséből arra következtethetünk, hogy az ige hangsúlyossá válik. Ez a szórend megfelel a felszólító módú igealakok szórendjének, funkcionálisan mégis különbség van ezek a szerkezetek és a függő idézetek felszólító módú mellékmondatai között. (Pl. Rászólt, hogy *gyújtsa meg* a tüzet.)[47] A fenti két mondatban is, az előtte tárgyaltakhoz hasonlóan, kötőmódú szerkezettel találkozunk tehát, az igekötő hátravetését pedig vagy nyelvjárási

[44] Ezeknek a szerkezeteknek a román nyelvből való származtatásukkal kapcsolatos vitát l. Nyr XVIII. [1889]: 469–70, 561–63, illetve Nyr. XIX. [1890]: 26–31.

[45] Ebben a mondatban a román hatás nem csak a mellékmondatban, hanem az egész szerkezetben megmutatkozik: a *nem jött, hogy higgye* a román *nu i-a venit să creadă* tükörfordítása, mely a regionális köznyelvben is él.

[46] Pataki Pál, *A francia subjonctif és a magyar kötőmód.* ÁNyT. XV [1984], 207–218.

[47] Keszler Borbála szerint, a mellékmondat csak akkor állhat felszólító módban, ha függő idézetként szerepel. Vö. Keszler Borbála, *Az összetett mondatok modalitása.* In: Fejezetek a leíró magyar nyelvtan köréből. Szerk.: Rácz Endre. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989, 283–305. 296.

jellegzetességként kell elkönyvelnünk (vö. Horger 315), vagy a nyelvérzék – egyéb típusú szórendi inverziókban, szórendi tévesztésben és szórendi zavarban megmutatkozó – megbomlásából kell eredeztetnünk. (Erről l. később is.)

A román *să*+ige szerkezet természetesen nemcsak főnévi igenévi szerkezetekkel helyettesíthető, hanem – ahogy az alábbi példák is mutatják – egyéb főnévi csoporttal is: Anyukámat segélem, *hogy mossak* [ti.'hogy mosson'– téves egyeztetés] és az ágyaknál. Előbe meg kell lássam, hogy ki fog segíteni engem, *hogy osszam el* a csomagokat. Stb. Ezekben a típuspéldákban a mellékmondat nyilván egy *-ban/-ben* ragos főnévi csoporttal váltható ki (a *mosásban*, a csomagok *elosztásában*).

Egy harmadik csoportba végül azok a mondatok tartoznak, amelyekben a *să* (+ visszaható névmás) + ige román szerkezet egyszerű (feltételes vagy kijelentő módú) ige helyett áll. Pl. Megmosakodunk, és mielőtt *leüljünk* az asztalhoz, imádkozunk. (...înainte *să ne aşezăm* la masă...)

– A passzívum hiánya a mai köznyelvből – főleg a kétnyelvűség körülményei között – újabb analitikus szerkezetek meghonosodását eredményezi. A személytelen fogalmazásmód és a passzív szerkezeteknek gyakoriságában is román nyelvi hatás érvényesül. „Ugyancsak az igeragozási rendszerrel kapcsolatban megfigyelhető még az is, hogy a *jön* és a *van* ige+határozói igenév szerkezet helyettesítheti a cselekvő igealakokat. [...] Ez a jelenség, mely egyes erdélyi magyar nyelvjárásokban is megfigyelhető, szintén román nyelvi hatásra vezethető vissza."[48] (Márton 157) Ezek a szerkezetek természetesen szoros összefüggésben állnak a többi passzív szerkezet típussal. A jelenséggel a gyerekek fogalmazásaiban is találkozunk néhányszor. (Pl. *le volt törve* a szárnya – 'letört'; az ágy *meg jön vetve* – 'megvetjük'; az édesanyja *keseredve volt* – 'elkeseredett'; stb.) A legutóbbi példa sajátos olyan szempontból is, hogy abban a *keseredve* határozói igenév felfogható akár állítmányi kiegészítőként is, szakadáti nyelvjárásban ugyanis a *-va/-ve* képzős határozói igenév a melléknévi rendeltetésű is lehet. (L. a román *a fost necăjit* alakot.) (A határozói igenév másik – leggyakoribb – funkciója, hogy állapothatározóként áll. A következő példák szintaxisukban is teljesen a román nyelvi mintát követik: meglátta a házat *leégve*, találta a játékokat *eldobálva*, megtalálta a csizmát *telerakva* stb.)

– Előfordul az is, hogy hiányzik a mondat állítmánya, elsősorban a *van* és a *vannak* állítmányok. Pl. a körmeik nagyok és festve; az asztal megterítve; délben egy kicsi tanulás, egy kicsi munka; stb. (A létigén kívül, az egyéb típusú állítmány hiányát már semmiképpen nem tarthatjuk román nyelvi hatásnak: sokkal inkább a magyar nyelvi kompetencia hiányosságának jele, ami legfennebb közvetve áll kapcsolatban a kétnyelvűséggel.)

A névszókkal és névmásokkal kapcsolatban jelentkező román nyelvi hatás:

– A személyes névmások indokolatlan használata is összefügghet a román nyelvi hatással. A magyarban ugyanis az igei személyragok utalnak a cselekvő

[48] Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Kriterion, Bukarest, 1972.

személyére és számára, ezért általában nincsen szükség arra, hogy ezt névmásokkal is hangsúlyozzuk. A románban nincs meg ez a sajátosság, s ennek is szerepe lehet abban, hogy a vizsgált szövegekre jellemző a névmások túlzott és indokolatlan használata. (Pl. *Én* péntek este jövök el a kis segítségeimmel a szarvasokon. Megkérdeztem a padtársamat, ha tévedésből elvette *ő*. *Mi* álltunk egész 10 óráig. *Ők* mindig félnek a kutyától és a gúnártól. Mikor nagy leszek *én* fogok menni a Mârşâra. *Mi* nekik egy színdarabot készítettük.) Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ezek a szövegek mind formális, iskolai (beszéd)helyzethez kötődnek, amely megköveteli a gyerekektől, hogy teljes mondatokban beszéljenek/írjanak.

– A kérdő névmás birtokjeles alakja a román nyelvtani szabályoknak megfelelően illeszkedik be a mondatba: A gyermek kérdezte, *a kié* az autó és a baba. Ezt a mondatot akár szintaktikai kalknak is tekinthetnék, hiszen minden egyes mondatelem megfeleltethető a román nyelvi példának. Még az igekötő elhagyása is ezt hangsúlyozza, az *a kié* alak pedig a román *a cui* tükrözése.

– A többes számú alakoknak a magyar köznyelvinél gyakoribb használata szintén román mintára vezethető vissza. Bakos Ferenc szerint (vö. Bakos 61) ennek oka az lehet, hogy a románban – ugyanúgy ahogy más indoeurópai nyelvekben is – a plurale tantum, a többes számú formák a gyakoribbak, s ez a kongruencia-szabályokkal is összefüggésben van. A szakadáti gyerek fogalmazásaiban – de a magyar–román kétnyelvűeknél általában, s így a regionális köznyelvben is – kimutatható hatása van, mind az egyeztetés, mind a többes számú alakok gyakorisága tekintetében. Példák: Megparancsolta Marikának, hogy ne csináljon *rosszakat*. A táborban *sok játékokat* játszodtunk. Nem akart odaadni a *más* ['a többi'] *gyerekeknek*. A leányok hosszú kezük van és *fülbevalóik van*. Rezsőt és Andit *megverték az apjuk*. Estefelé *visszajöttek Jani és Atti*. A haja fekete, a *szemei* szürke. (De: Ella nagyon szép leány, a *szemei zöldek*.)

A viszonyszók körében mutatkozó román nyelvi hatás:

– A vizsgált fogalmazásokban, ha szórványosan is csupán, de előfordul a határozott névelő elhagyása. (Pl. Marikának édesanyja elment vásárolni a boltba.) A román nyelvben a határozott névelő helyett a szóalak inflektálása teszi a névszót határozottá, s ez a minta a kétnyelvűek magyar nyelvhasználatát is befolyásolhatja. Ennek ellenkezőjére, a névelőtöbbletre is találtam egy példát: Mikor nagy leszen menyen *a* munkába. Ennek a magyarázata viszont egészen kézenfekvő: a *munkába* itt (és a regionális köznyelvben is sokszor) 'munkahelyre' jelentésben, tehát hely és nem irány jelentésben szerepel.

– A passzív szerkezetek tárgyalása során szóltunk már arról, hogy nyelvjárási (és regionális köznyelvi) szinten az analitikus szerkezetek elburjánzásában is nagy szerepe van a román nyelvi hatásnak.[49] A románban

[49] Azért kell hangsúlyoznunk azt, hogy nyelvjárási és regionális köznyelvi szinten, mert a köznyelvben (a „közmagyarban") az analitikus szerkezetek elszaporodásának okát feltehetőleg elsősorban a hivatali nyelvhasználat terpeszkedő kifejezéseinek hatásában kell keresnünk.

ugyanis esetvégződések helyett a prepozíciók gazdag készletével találkozunk. Pl. Marika megijedt, kiáltott *segítség után.*; Atti elment segítség után. (*după ajutor*). Előfordul, hogy a román prepozíciónak a magyarban sem rag, hanem névutó felel meg. Ilyenkor is gyakori azonban, hogy a román prepozíció tükörfordítása jelenik meg a szerkezetben a megfelelő magyar névutó helyett. Pl. A gyerekek elbújtak a *bokrok után* (după tufiş).

– Gyakori jelenség a nyelvjárásokban és a regionális köznyelvben is a román nyelv *mai* határozószójának lefordítása nyomósító szóként, elsősorban tagadó szerkezetekben, *ne még, nem még* alakban.[50] (Pl. De hogy *ne még* fussanak utána, odaadta. Az öregember megbocsátotta őket, és azt mondta, hogy *ne még* történjen meg. Azóta Marika *nem még* jár a tűzzel. Azóta *nem még* voltam Mikulás. Reggel azután *nem még* kapták a játékokat. Stb.) Egyetlen olyan példát találtam csupán, amelyben a román *mai* határozószónak megfelelő *még* tagadószó nélkül jelenik meg: Ők *még* segítenek [*mai ajută*], hogy a jó gyerekeknek ajándékot adjak.

– Ható ige helyett, ennek funkciójában, a fogalmazásokban nagyon gyakran a *bír* igével szerkesztett analitikus igealakok állnak. Ez a jelenség – mely kezd a köznyelvbe is beszivárogni – korábban még csángó nyelvjárási sajátosságnak minősült. Márton Gyula a következőket jegyzi meg erről: „A román nyelvi hatás következménye a *bír* és a *lehet* ige gyakori használata a *-hat/-het* képző és a *tud* ige helyett. [...] E jelenség oka az, hogy a románban a lehetőség fogalmát nem képző fejezi ki, nem is az *a şti* 'wissen' ige, hanem az *a putea* hatóige. A 'können' jelentésű *a putea* ige hatására a csángók nyelvjárásában a *bír* ige kezd hatóigévé alakulni." (Márton 1972: 157). A példák között (Megkérdeztem, hogyha *bírt* aludni. Zolya nem *bírta* megfogni a labdát. Attila meg *bírta* volna tartani a szép játékokat, de ő jószívű volt. Stb.) egy olyat is találtam, mely a nyelvérzék ingadozására utal, itt ugyanis ugyanazon szerkezeten belül fordul elő a bír „ható (segéd)ige", s az ige hatóképzős alakja: Én egyszerre nem is *bírom állhatni* a fiúkat!

– Nem ritka az igekötők elhagyása sem a szövegekben. Ez általában szórendi problémákkal is összefügg. Az alábbi estekben az igekötő nélküli igék folyamatos jelentésűvé válnak, annak ellenére, hogy – amint ez a tágabb kontextusból kiderül – nem ez a szándékolt jelentés. Pl. Húsvétkor a gyerekek mennek a szomszédokhoz. Halottak napján mennek a temetőbe, virággal, gyertyákkal. Stb.

Szórendi problémák:

– A kétnyelvűség körülményei közt tipikusnak tekinthetők a szórendi tévesztések, sőt a szórendi zavar is. A fogalmazások mondataiban a szavak szinte kivétel nélkül a román (SVO) szórendi szabályoknak megfelelően követik egymást. Tucatjával lehetne olyan (nyomatéktalan) mondatokat sorolni, ahol az ige megelőzi

[50] Horger a századelőről még csak a *ne máj* formát említi, melyben még csak részleges tükrözés érvényesül. (Vö. Horger Antal, *A szakadáti nyelvjárás-sziget*. MNy. VI [1910], 179–209, 306–15, 378–82.).

a tárgyi vagy határozói bővítményeit, sőt olykor az alanyát is. (Ez utóbbi esetben már nyilván már nem beszélhetünk román mintáról, sokkal inkább a nyelvérzék megbomlásáról.) Példák: Engem hívnak Koppándi Emesének. Halottak napján kimennek a temetőbe, és meggyújtanak gyertyát, és tesznek virágot. Jánosozáskor jönnek fiatal legények és énekelnek az ablak alatt. Karácsonykor ünnepeljük Jézus születését. Húsvétkor szoktak a fiúk öntözni. Márciusban szoktak a fiúk adni virágot. A fiúk adnak márciuskát. Megkérdeztem a padtársamat, ha tévedésből elvette ő. A fiúknak szokott lenni rövid a hajuk. Véletlenül betörte az ablakot Zolya. Mikor voltam Mikulás, elmentem szekérrel, és vittem ajándékokat. Ő mindig tartsa magát nagynak. Voltak táncok, versenyek. Én versenyeztem kétszer. A táborban tanultunk énekeket és sok minden félét. De ti ketten betörtétek az ablakot és küldtetek engem, hogy a bácsi engem szídjon meg. Az ajándék volt csoki, színes ceruza. Pista felmászott és szedett gyümölcsöt. Vasárnap megyek a templomba.

Analitikus szerkezetek:

– A kétnyelvűség másik velejárója bizonyos szintetikus szerkezeteknek analitikusokkal való felcserélése, mely a román nyelvvel szoros érintkezésben levő nyelvjárásokon kívül általánosan jellemzi a regionális köznyelvet is. A jelenség néhány aspektusáról már korábban is szóltunk. (L. a passzívum hiányából származó analitikus szerkezeteket; a *-hat/-het* hatóige képző helyett használt *bír* ható (segéd)igét; a főnévi igenévnek a mellékmondattá való feloldását; az esetvégződéseknek a román prepozíciók hatására névutókkal való kiváltását; stb.)

A fent nevezetteken kívül még egy szerkezettípust kell megemlítenünk, mégpedig a denominális igei származékoknak az analitikussá oldását. A *rosszalkodik* helyett *rosszat csinál*, a *labdázik* helyett *labdát játszik*, az *ágyaz* helyett *megcsinálja az ágyat* stb. szerkezetekkel találkozunk minduntalan, amelyekben a *csinál* és *játszik* egyfajta segédigeként működnek, jelentéstanilag üresek, és egyetlen funkciójuk a kifejezés igésítése.

Ez a jelenség azért érdemel különösen nagy figyelmet, mert ez már nemcsak a nyelv rendszerét érinti, hanem a struktúrát is, hiszen az eredeti szintetikus szerkezet helyére analitikus szerkezet kezd behatolni.[51]

c) Szemantikai átvitel

Az alaki, szerkezeti, illetve grammatikai tükrözés mellett számolnunk kell bizonyos szemantikai relációkkal, érintkezésekkel is a két nyelv között. Az alábbiakban azokat a példákat fogom ismertetni, amelyekben a szó román nyelvi megfelelőjének jelentése segítségével érthetjük meg csupán a szóban forgó mondatokat.

– A következő mondatokban például az *áll* jelentése: '*marad*'. (L. Mi *álltunk* egész 10 óráig. Marika akarta, hogy *álljon* egyedül.) A románban ugyanis az *a sta*

[51] Vö. Márton 1972: 162.

egyaránt jeleni azt is, hogy állni és azt is, hogy maradni. Ugyanakkor a 'maradni' jelentést románul elsősorban az *a rămâne* igével lehet visszaadni. A magyar *azzal a gonddal maradtunk* szerkezetnek románul az *am rămas cu grija, că...* és semmiképpen nem az *am stat cu grija, că...* fordítás feleltethető meg. Az egyik fogalmazásban viszont analógiásan ebben a mondatban is az *áll* igét használja a szerző. (Este azzal a gonddal *álltak*, hogy hol vannak a játékok.)

– Az *a vedea* ige a *trebuie să văd* szerkezetben '*látnom kell*' jelentésben szerepel. A '*meg kell néznem*' jelentést viszont a román *trebuie să mă uit* adja vissza. A két jelentés kontaminációs tükrözéséből keletkezhetett a vizsgált szövegek olyan mondata, mint az: Előbe *meg kell lássam*, hogy ki fog segíteni engem, hogy osszam el a csomagokat.

– A *tűzzel járni* szókapcsolat (l. Marika megígérte, hogy nem még *jár a tűzzel*.) szintén tekinthető a román a *umbla cu focul* tükörfordításának, mely a regionális köznyelvben és a nyelvjárásokban is általánosan élő alak, annak ellenére, hogy az ÚMTSz. egyetlen előfordulását említi csak (Ne járj vele!), s ezt Tordáról adatolja.

Amint láttuk, a fenti példák mindenike összefüggésbe hozható a szakadátiak nyelvét ért és érő állandó román nyelvi hatással. Az idézett jelenségek cseppet sem szívderítőek: ezek mind a részrendszerek felbomlását illusztrálják, a grammatikai és kommunikációs normák fellazulását. A gyerekek későbbi iskolai és társadalmi szocializációja során, a mind kizárólagosabbá váló román nyelvű mikro- és makrokörnyezet hatására, feltehetőleg ezek a jelenségek még erőteljesebben jelentkeznek majd.

III. ÖSSZEGZÉS

A bevezetőben említett tanulmány alapján tehát az etnolingvisztikai vitalitás a státus, a demográfiai tényezők és az intézményi támogatás paraméterei szerint mérhető. Vizsgálataim összegzéseképpen a következő képet látom körvonalazódni:

Csoport	Státus	Demográfia	Intézményi támogatás	Teljeskörű vitalitás
szakadáti magyarság	(alsó) közepes	alacsony	(alsó) közepes	(alsó) közepes

Az ilyen típusú minősítés, kategorizálás, bármennyire objektív vizsgálatokra alapozna is, természetesen merőben spekulatív: az, hogy a csoport tagjai maguk, szubjektíve ugyanezen az értékvonatkozások mentén fogják-e fel saját helyzetüket, az empirikus kérdés, amely további kutatásokra érdemes. Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a felvázolt modell elsősorban etnikai csoportok összehasonlítására lenne alkalmas, bár kétségtelenül a fenti adatok önmagukban is fontosak lehetnek.

FÜGGELÉK

1. táblázat

Évszám	Születések	Elhalálozás	Különbözet
1908	14–1	nincs adat	–
1909	7	nincs adat	–
1910	4	nincs adat	–
1911	12	nincs adat	–
1912	6	nincs adat	–
1913	8	nincs adat	–
1914	4	nincs adat	–
1915	7	nincs adat	–
1916	2	5	–3
1917	1	1	0
1918	2	3	–1
1919	7	3	+4
1920	6	1	+5
1921	8–1	5	+2
1922	6	5	+1
1923	5	2	+3
1924	4	5	–1
1925	6–1	1	+4
1926	8	3	+5
1927	3	6	–3
1928	8–1	4	+3
1929	4	2	+2
1930	3	3	0
1931	3	1	+2
1932	7–1	5	+1
1933	8	4	+4
1934	4	2	+2
1935	8	5	+3
1936	3	1	+2
1937	9	5	+4
1938	7	3	+4
1939	3	3	0
1940	5–1	7	–3
1941	4	1	+3
1942	4	7	–3
1943	3	3	0
1944	1	2	–1
1945	2	2	0
1946	3	1	+2
1947	6	4	+2
1948	4	3	+1
1949	5	1	+4
1950	3	2	+1
1951	4	3	+1
1952	3	0	+3
1953	1	2	–1
1954	6	2	+4
1955	6	5	+1
1956	6	3	+3
1957	3–1	2	0
1958	4	5	–1
1959	4–1	2	+1
1960	1	2	–1
1961	3–1	3	–1
1962	8–1	2	+5
1963	3	1	+2
1964	6–1	1	+4
1965	5–1	7	–3
1966	1	2	–1
1967	5–1	1	+3
1968	7–3	5	–1
1969	2–1	1	0
1970	4–3	1	0
1971	6–2	3	+1
1972	4–1	3	0
1973	4	1	+3
1974	5	0	+5
1975	7–2	2	+3
1976	6	8	–2
1977	5–2	3	0
1978	3	3	0
1979	2–1	2	–1
1980	3–1	3	–1
1981	3–1	1	+1
1982	4–1	3	0
1983	3	5	–2
1984	0	2	–2
1985	3–1	2	0
1986	2–1	2	–1
1987	4–2	1	+1
1988	7–2	2	+3
1989	8–3	4	+1
1990	3–1	1	+1
1991	2	1	+1
1992	3	1	+2
1993	4	3	+1
1994	0	2	–2
1995	3	2	+1
1996	2	2	0
1997	2	2	0
Összesen 1916–1997	**303**	**225**	**+78**

Megjegyzés: A táblázat második oszlopában számszerűen azok szerepelnek, akiket a szakadáti keresztelési anyakönyvbe bejegyeztek az adott korszakban. A bejegyzetteknek azonban nem a keresztelési, hanem a születési évét vettem figyelembe.

A születések számából levontam (és a táblázatban külön jelöltem) azokat, akiket csupán Szakadáton kereszteltek, de sem ők, sem szüleik nem szakadáti illetőségűek. (Erre vonatkozóan többé-kevésbé biztos támpontot adnak a szülők lakhelyére vonatkozó bejegyzések, ezek hiányában pedig a gyerek szakadáti konfirmálására, esetleges későbbi testvéreinek ugyanitt való bejegyzésére stb. vonatkozó információk.) A „születések"-oszlopban szerepelnek viszont azok, akik ha nem is a községben születtek, de odavalósiak, és ott is keresztelték őket.

A különbözet kiszámításakor csak a valós szaporulatot vettem alapul, azaz eltekintettem azoktól, akiket csak keresztelésük köt Oltszakadáthoz.

2. táblázat

Nemzetiségek szerint

év	össz.	román	magyar	német	egyéb[1]	zsidó	cigány	m. besz.
1900a	1181	1009	159	11	2	0	0	229
1910a	1271	1071	189	5	6	0	0	297
1920n	1262	1064	196	0	2	0	0	
1930a	1172	966	187	3	16	0	15	
1930n	1172	951	187	3	31	0	30	
1941a	–	–	–	–	–	–	–	–
1941n	1177	988	181	7	1	0	0	
1956a	961	–	–	–	–	–	–	
1956n	–	–	–	–	–	–	–	
1966a	932	754	177	0	1	0	0	
1966n	932	752	176	1	3	0	0	
1977n	853	608	173	3	69	0	69	
1992n	730	564	163	3	0	0	0	

Felekezetek szerint

év	össz.	ortod.	r. kat.	g. kat.	ref.	evang.	unit.	izr.	egyéb
1900	1181	760	250	7	5	156	3	0	0
1910	1271	786	291	9	12	170	3	0	0
1930	1172	694	289	8	12	169	0	0	0
1992	730	526	21	6	4	1158	1	0	13

Nemzetiség százalékokban

év	össz.	román	magyar	német	egyéb	zsidó	cigány	m. besz.
1900a	1181	85.4	13.5	0.9	0.2	0.0	0.0	19.4
1910a	1271	84.3	14.9	0.4	0.5	0.0	0.0	23.4
1920n	1262	84.3	15.5	0.0	0.2	0.0	0.0	
1930a	1172	82.4	16.0	0.3	1.4	0.0	1.3	
1930n	1172	81.1	16.0	0.3	2.6	0.0	2.6	
1941n	1177	83.9	15.4	0.6	0.1	0.0	0.0	
1956a	961							
1966a	932	80.9	19.0	0.0	0.1	0.0	0.0	
1966n	932	80.7	18.9	0.1	0.3	0.0	0.0	
1977n	853	71.3	20.3	0.4	8.1	0.0	8.1	
1992n	730	77.2	22.3	0.4	0.0	0.0	0.0	

Felekezetek százalékokban

év	össz.	ortod.	r. kat.	g. kat.	ref.	evang.	unit.	izr.	egyéb
1900	1181	64.4	21.2	0.6	0.4	13.2	0.3	0.0	0.0
1910	1271	61.8	22.9	0.7	0.9	13.4	0.2	0.0	0.0
1930	1172	59.2	24.7	0.7	1.0	14.4	0.0	0.0	0.0
1992	730	72.0	2.9	0.8	0.5	0.1 21.6	0.1	0.0	1.8

[1] Az "egyéb"-ből tovább: zsidó, cigány.
N = nemzetiség szerint, a = anyanyelv szerint.

3. táblázat

A magyarság életkori megoszlása – elöregedő falu

Életkor	FÉRFIAK %		NŐK %		ÖSSZESEN %	
1–7	5	7%	6	8%	11	8%
8–16	8	12%	11	15%	19	14%
17–25	8	12%	5	7%	15	9%
26–40	12	18%	11	15%	23	16%
41–60	13	19%	17	23%	30	21%
61–	21	31%	23	32%	44	31%
Összesen	**67**	100%	**73**	100%	**140**	100%

Megjegyzés: A felmérés időpontjában, 1998 márciusában, a községben 142-en vallották magukat (illetve gyermekeiket) magyarnak. Vizsgálataim céljából viszont célszerűnek látszott a község lelkészének és feleségének adatait kihagyni a statisztikai feldolgozásból, hiszen egyikük sem lévén „sem őshonos, sem végleges szakadáti" (koruk és végzettségük tekintetében is) torzítanának a képen csupán.

4. táblázat

A magyarság iskolai végzettség szerint való megoszlása

VÉGZETTSÉG	FÉRFIAK %		NŐK %		ÖSSZESEN %	
I–IV	2	4	0	0	2	2
V–VIII	24	45	33	59	57	52
szakiskola/szakközépiskola	13	25	10	18	23	21
középiskola	13	25	11	20	24	22
posztliceális képzés	1	2	1	2	2	2
főiskola/egytem	0	0	1	2	1	1
Összesen	**53**	100	**56**	100	109	100

Megjegyzés: A 4. táblázatban nem szerepelnek azoknak a fiataloknak az adatai, akik még valamilyen szintű oktatási intézményben tanultak a felmérés időpontjában. Ezeket még akkor sem számoltam bele, ha esetleg 4, vagy akár már 8 osztályt is elvégeztek.

A szakiskolát (7+2, 8+2, 7+3 osztályt) és szakközépiskolát (10+1,5 osztályt) végzetteket egybe soroltam, megoszlásuk ugyanis inkább kronológiai szempontból

lenne érdekes: az idősebb generáció még szakiskolát végzett, a fiatalabbak viszont már csak a szakközépiskola, vagy a középiskola között választhattak.

5. táblázat

Korszak	Lokálisan endogám házasságok száma	Lokálisan endogám házasságok%-os aránya	Lokálisan exogám házasságok száma	Lokálisan exogám házasságok%-os aránya
1906–1915	10	71%	2 + 2	29%
1916–1925	9	56%	6 + 1	44%
1926–1935	21	78%	5 + 1	22%
1936–1945	8	67%	2 + 2	33%
1946–1955	12	55%	2 + 8	45%
1956–1965	4	31%	4 + 5	69%
1966–1975	0	0%	11 + 7	100%
1976–1985	1	8%	8 + 3	92%
1986–1997	5	28%	9 + 4	72%
Összesen	70	46%	49 + 33	54%

6. táblázat

Korszak	Felekezetileg endogám házasságok száma	Felekezetileg endogám házasságok%-os aránya	Felekezetileg exogám házasságok száma	Felekezetileg exogám házasságok%-os aránya
1906–1915	10	71%	2 + 2	29%
1916–1925	12	75%	3 + 1	25%
1926–1935	17	63%	9 + 1	37%
1936–1945	8	67%	2 + 2	33%
1946–1955	16	73%	2 + 4	27%
1956–1965	5	38%	4 + 4	62%
1966–1975	5	28%	8 + 5	72%
1976–1985	1	8%	8 + 3	92%
1986–1997	7	39%	7 + 4	61%
Összesen	81	53%	45 + 26	47%

7. táblázat

Korszak	Etnikailag endogám házasságok száma	Etnikailag endogám házasságok%-os aránya	Etnikailag exogám házasságok száma	Etnikailag exogám házasságok%-os aránya
1906–1915	14	100%	0	0%
1916–1925	15	94%	1 + 0	6%
1926–1935	26	96%	1 + 0	4%
1936–1945	11	92%	1 + 0	8%
1946–1955	21	95%	0 + 1	5%
1956–1965	11	85%	0 + 2	15%
1966–1975	10	56%	4 + 4	44%
1976–1985	8	67%	3 + 1	33%
1986–1997	12	67%	2 + 4	33%
Összesen	128	84%	12 + 12	16%

Megjegyzés: Az exogám házasságok esetében az első szám a férfiakra, a második a nőkre vonatkozik.

VITALITATEA ETNOLINGVISICĂ ÎN SITUAȚIA DE IZOLARE (SĂCĂDATE)

(Rezumat)

Studiul își propune (folosind aria de probleme ale vitalității etnolingvistice și ale relațiilor interetnice) analizarea unei insule lingvistice și dialectale din sudul Transilvaniei, Săcădate (jud. Sibiu), în legătură cu uzul actual al limbii. Baza teoretică a discuției este lucrarea autorilor H. Giles – R. Y. Bourhis – D. H. Taylor, *Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relation* (Language, Ethnicity and Intergroup Relations. Ed. H. Giles, Academic Press, London–New York–San Francisco, 1997, p. 307–348).

Autorii discută vitalitatea etnolingvistică pe baza următorilor parametri:

Statut	**Demografie**	**Susținere instituțională**
Economic	Divizare	Formală Mass-media
Social	Teritoriu național	Învățământ
Istoric	Concentrare	Guvern
Lingvistic (extern/intern)	Proporție	Informală Industrie
	Numărul locuitorilor	Religie
	Rata absolută a natalității	Cultură
	Căsătorii mixte	
	Imigrare/emigrare	

Schema autorilor este destul de generală pentru a putea fi folosită la examinarea maghiarimii din Săcădate (și în general la cea a oricărei minorități naționale). Pe parcursul discuției nu este urmată ordinea de mai sus: câțiva dintre parametri vor fi concentrați într-unul singur, iar alții vor fi analizati din mai multe puncte de vedere în mai multe capitole.

Munca de teren s-a desfășurat în cadrul programului de reconstrucție genealogică a familiei, coordonat de Asociația Etnografică Kriza János, sub conducerea dr. Ferenc Pozsony. S-au folosit următoarele surse:

a) chestionarul privind structura familiilor, realizat de grupul de cercetare, incluzând toți locuitori maghiari ai comunității;

b) cercetări privind reconstrucția genealogică a familiei pe baza prelucrării nominale a registrelor parohiale (de naștere, de căsătorie și de deces) și pe baza amintirilor sătenilor, cu privire specială asupra caracteristicilor compoziției etnice și asupra tendințelor procesului etnic (endogamie/exogamie) al familiilor;

c) metoda interviului, folosit în primul rând pe un eșantion reprezentativ, care se referă la căsătoriile mixte și aspectele lor interetnice, vizând principiile motrice care le influențează;

d) chestionare prin care s-a cercetat pe un eșantion reprezantativ, de adulți uzul limbii, alegerea limbii, aspectele relației față de limba maternă, respectiv acele fenomene regionale ale contactului lingvistic maghiaro-român care sunt induse de bilingvismul asimetric. Au fost luate în considerare în stabilirea eșantionului cele trei variabile sociolingvistice principale: vârsta, sexul și nivelul de studii;

e) caietele de compunere ale elevilor din clasele II–IV, secția maghiară (1998). În discutarea caracteristicilor contactului lingvistic acest corpus de aproximativ 5 000 de cuvinte a fost materialul de bază al cercetării.

Schema [illegible] din Sascdale(?) în general la [illegible] ordinea de [illegible] din mai multe puncte de vedere [illegible].

Munca de teren s-a desfăşurat în cadrul [illegible] coordonat de Asociaţia Etnografică Kriza János [illegible] următoarele surse:

a) chestionarul privind structura familiei, realizat de [illegible]

b) cercetări privind reconstituirea genealogiilor [illegible] registrelor parohiale (de naştere, de căsătorie şi de deces) [illegible] specială asupra caracteristicilor compoziţiei etnice [illegible] (endogamie/exogamie) al familiilor;

c) metoda interviului, folosit în primul rând pe un eşantion [illegible] căsătoriile mixte şi aspectele lor interetnice, vizând principiile [illegible]

[illegible] s-a efectuat [illegible] aspectele relaţiei faţă de limba maternă, respectiv [illegible] fenomene [illegible] lingvistic maghiaro-român care sînt indu[illegible] stabilirea eşantionului cele trei variabile sociolingvistice principale [illegible]

e) lucrările de compunere ale elevilor din clasele II–IV, [illegible] caracteristicilor contextului lingvistic acest corpus de aproximativ [illegible] de bază al cercetării.

NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SÉTÁK A TERMÉSZET KÖNYVÉBEN
Caroline Pichler *Hasonlatosságai*nak magyar fordításáról

A garden is a beautiful book, writ by the finger of God: every flower and every leaf is a letter. You have only to learn them [...] and join them, and then go on reading and reading

William Robinson

A Honművészben 1833-ban megjelent *Tudós Magyar Asszonyok* című cikksorozatnak[1] (a magyar literátor nők összeírásának) a XVIII–XIX. századra vonatkozó részét olvasva feltűnik, mennyire más képet alakít ki a folyóirat a korabeli magyar női irodalomról, mint ahogyan a XVIII–XIX. századi magyar nőírók történetét ma megkonstruáljuk. 1833-ban azok a német nyelven író nők is a magyar tudós asszonyok közé tartoznak, akik Magyarországon élnek (pl. Artner Terézia), és férje révén bekerül a magyar asszonyok sorába Batsányi János felesége, Baumberg Gabriella is. Sőt a „magyar tudós asszonyok" között ők előkelő helyet foglalnak el. Artner Teréziáról igen hosszú (mintegy másfél oldalas) ismertetés jelenik meg, ezzel szemben a mai irodalomtörténet-írásban a korszak fontosabb magyar költőnőiként megjelenő szerzők lényegesen kevesebb helyet kapnak (Dukai Takács Juditnak pl. három sor jut).

Nem sokkal később, még a XIX. század folyamán a magyarországi német irodalom kirekesztődik a nyelvi kritérium alapján kialakított magyar irodalomból. A fent említett két német nyelven író költőnő így természetesen kimarad a mai *magyar női irodalom* kategóriánkból. Azonban arra figyelmeztet ez az 1833-as cikksorozat, hogy a korabeli női irodalmi hagyomány megismerésében akadály is lehet azóta megváltozott irodalomfogalmunk, az a nyelvi kritérium, amely a magyar női irodalmat számunkra körülhatárolja.

A XVIII–XIX. század folyamán, a szerzői státus megszerzésének folyamatában az irodalommal foglalkozó nők elődeikre és kortársaikra hivatkoznak. Igen gyakori az a stratégia is, hogy nyugat-európai írónőket emlegetve nemzeti büszkeségre apellálnak – a magyarság művelt nemzetekhez való felzárkózásának, a magyar irodalom modernségének egyik jeleként fogadtatják el a magyar írónők nyilvános fellépését. A magyar nőírók közösségkeresésében, a női irodalmi hagyomány kiépítésében nem kirekesztő, hanem befogadó tendenciák érvényesülnek. Ezért nemcsak a valamilyen szempontból magyarnak tekintett, német nyelven író költőnőkre kell jobban

[1] Honművész 1833. 263–312.

odafigyelnünk, amikor azt próbáljuk rekonstruálni, hogyan mutatkozott a magyar női irodalom a XIX. század első felében, hanem a kortárs osztrák nőírókra is, hisz nekik nemcsak a müveik voltak hozzáférhetőek a magyar nők számára, hanem a személyes kapcsolatok lehetősége is adott volt. Az írással kacérkodó magyar nők számára az osztrák írónők éppoly természetességgel mintává válhattak, mint a magyar példák (elsősorban Molnár Borbála). Egy kibontakozóban levő osztrák írónőnek, az Artner Teréziával baráti kapcsolatban álló Caroline Pichlernek a magyar női irodalomra gyakorolt hatását egy fordítás is dokumentálja. Pichler *Gleichnisse* című könyve (Bécs, 1800) a magyar Kelemen Borbálát a mű lefordítására készteti. A fordítás 1807-ben jelenik meg *Pichler Karolína Hasonlatosságai* címmel.

Visszatérve arra, milyen képet alakít ki a magyar női irodalomról az 1833-as Honművész, még egy szembetűnő különbségről kell szólnunk. Nemcsak a barokk irodalom szerzői közé kerülnek be a fordításokkal jelentkező nők, hanem a XIX. századi magyar literatúra „tudós asszonyai" között is helye van az egyetlen fordítást felmutató Kelemen Borbálának. Míg a mai irodalomtörténet-írás szerint a kora újkori női irodalom korpusza kiterjed a fordításokra, a XVIII. század utolsó évtizedei után megjelent fordításokat mintegy másodrangú művekként kezeljük, noha ezek 1833-ban még teljes jogú komponensei voltak a magyar női irodalom korpuszának. De nem csak azért kell beszélnünk *Pichler Karolina Hasonlatosságairól*, hogy a XIX. század eleji női irodalmat egy nem eredeti munkával kibővítsük.

Hogyan is sikkadt el az irodalomtörténet-írás berkeiben a *Hasonlatosságok*? Nemcsak az az oka, hogy fordításról van szó. A magyar írónők történetéből való kimaradás legalább ilyen mértékben következik abból, hogy Kelemen Borbála ismeretlen, a név mögül hiányzik az érdekfeszítő élettörténet vagy az írónővé válás története, ami beemelhette volna őt színes epizódként a nőírók történetének elbeszélésébe. A magyar női irodalom története szerzőkre koncentrált, ez abban is megfigyelhető, hogy tudásunkból könnyen kimaradnak azok a szövegek, melyeknek szerzőjéhez csak egy-két mű kapcsolható. Az ismeretlen Kelemen Borbála egyetlen fordítása így többszörös hátránnyal indult. Ha voltak is irodalomtörténészek, akik kézbe vették ezt a könyvet, valószínű nem láttak benne különösebb irodalomtörténeti értéket.

A természet könyve

A *Hasonlatosságok*kal egy évben, 1807-ben jelent meg a *Magyar Füvész Könyv*, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály első magyar botanikája, amely Fazekas nevének köszönhetően nemcsak a tudománytörténetben, hanem az irodalomtörténetben is számon tartott munka. Bár a magyar botanika megjelentetése nyelvi feladat is volt, és olyan korszakban íródott, melynek irodalomfelfogása közismerten nyelvközpontú, mégis az irodalomtörténet-írás működésének visszásságairól vall az, hogy ezt a szépirodalommal ugyancsak laza kapcsolatban álló munkát jobban ismerjük, mint a *Hasonlatosságok*at.

A kor természettudományi érdeklődését nem lehet elvitatni, de a természetkultusz más formái – például az, ami a *Hasonlatosságok*at is jellemzi – nagyobb visszhangra találtak az olvasók körében. A kor irodalmában a természet megfigyelése nem önmagában cél, nem tudományos leírásra törekszik, hanem a természet elemeinek jelentését kívánja felmutatni. Gyakori, hogy egy-egy természeti elem konvencionálisan kialakult jelentésével operálnak a szerzők. Máskor az eleve adott jelentést próbálják észrevenni a természetben (ilyen a népszerű fiziko-teológiai gondolkodásmód is, mely szerint a természet a teremtőre mutat). A természeti környezet jelentéseit keresik, olvasni akarják „a természet könyvét".

A divatos angolkert szimbólum-jellege is azt mutatja, hogy a természeti elemekhez kapcsolt jelentésekből kialakítanak egy nyelvet, amely a (kert)művészet kommunikációs médiumává válik. Nemcsak az építményeknek vagy a megtervezett szimbolikus helyeknek volt meg a szemantikájuk a kertben, hanem az egyes növényeknek (ciprus, szomorúfűz, nefelejcs, tölgy) is. Innen csak egy lépés van a kert, tágabban a természet olvasható szövegként értelmezéséig.

A kert olvasását végzi el a *Hasonlatosság*ok is. Míg az angolkert a természetet rendezi szövegszerűvé, a *Hasonlatosságok* a szöveg által rendezi el a természetet. A benne felépített „kert" elolvasásához harminc betűn kell átrágnia magát az olvasónak („ábécé"-tanulás ez?), harminc rajzolat vezet be a természet sajátos értelmezésébe. Minden rész egy-egy fiktív séta a fiktív kertben, és minden kis expedíció során a kert újabb eleme válik reflexió tárgyává. Fák, virágok, kisebb állatok tulajdonságaihoz vagy történetéhez rendel a növény- vagy állatvilágon túlra mutató jelentést, az emberi társadalomra, sorsra vonatkozó tanulságokat. A hozzárendelésre a természeti és az emberi világ között fennálló analógia teremt alapot. És ha a karcolatokból úgy tűnhet, hogy ezek csupán véletlenszerű hasonlóságok, melyeket a reflexiót végző én értelmezői önkénye teremt, az előszó olyan természetfilozófiai hátteret épít a szövegek mögé, amely törvényerejűvé emeli a felismert hasonlóságokat.

A szerzői előszó szerint az egész élővilágot átfogó életerő teszi egybetartozóvá az ember világát a növények és állatok világával, ugyanazon törvények érvényesek minden élőlény számára, „a minden Dolgok Természetiben feltalláltató Szerköztetésnek Egygyezését"[2] kell felismernünk. Itt Pichler Herder *Ideen zur Geschichte der Philosophie der Menscheit* című munkáját jelöli meg mint egyik inspiráló hatású olvasmányt (a másik a természetes ember mítosza, a jó vadember története). Az összehasonlító anatómia segítségével az ember természetes úton kap vezérfonalat önmagához, hogy eligazodjék az élő világ nagy labirintusában. „Tanulmányozd magad, nemes közbülső teremtmény, mindenben, ami körülötted él!" – így szól a herderi felszólítás, és ennek a felszólításnak tesz eleget a könyv. A természet megfigyelése által önmagát próbálja megismerni az ember.

[2] Pichler Karolina *Hasonlatosságai*. Fordította Kelemen Borbála. Ns. M. Institoris K. Bóltyában. [1807]. 5.

A Herder-hatás szövegszerűen is kimutatható a *Hasonlatosságok*ban (l. *A tavaszi virágok* vagy *A benőtt kő* részeket), de a herderi elképzeléseknek inkább csak egyes elemei kerülnek bele a könyvbe, a természetfilozófiai koncepciót nem alkalmazza következetesen. De nemcsak a magyarországi Herder-recepció történetének szempontjából lehet azonban értékelnünk a könyv természetfelfogását, hanem a természetábrázolás irodalmi megoldásainak tekintetében is.

A felvilágosodáskori magyar irodalom természetszemléletének sokszínűségét számbavevő Vörös Imre a természet irodalmi ábrázolásának nagyon széles skáláját állítja össze.[3] Hogyan illeszkedik be a *Hasonlatosságok* a természetleíró eljárások sorába? Sok eleme egészen ismerős lehetett a korabeli olvasók számára. A kerti mikrovilág bájának gyönyörködő láttatása, személyes, jelen idejű, bensőséges élményként megjelenítése, valamint az, hogy nem egy statikus látványt, hanem egy fényjátékkal és színkontrasztokkal is elevenebbé tett mozgalmas képet kapunk, Fazekas verseit idézi, de akár a *Fanni hagyományai* közismert kezdőképe is eszünkbe juthat mint analóg prózai szövegrész. A *Hasonlatosságok* néhol olyan állat- és virágjelképeket használ, amelyek irodalmi toposzokként működtek a kor magyar irodalmában: a lepke, nefelejcs elhasznált motívumok, bár épp ezek esetében feltűnő, hogy a konvencionális jelentéshez közel álló, de mégsem közhelyes a szemlélésükből levont tanulság.

A *Hasonlatosságok* természetláttatása leginkább az érzékeny prózához közelít, annak erősebben moralizáló vonulatát képviseli. Nemcsak a *Fanni hagyományai*t idézi fel, hanem az sem véletlen, hogy a *Bácsmegyei*ben találhatni a *Hasonlatosságok*kal legtöbb analógiát mutató eljárást, ahogy a természeti kép az őt szemlélő ember sorsának ábrázolásává válik. „Az emberi sors képe mindenben és mindenhol, kedves leány!"[4] – olvassuk Bácsmegyei második levelében, a patakparti nyárfa látványa által elindított gondolatsor befejezéseként. A fák ruházhatók fel legkönnyebben az emberéhez hasonló individuális léttel, nem csoda, ha a *Hasonlatosságok* esetében is leggyakrabban a fák válnak az emberi sors jelképévé. Csakhogy a természeti kép a *Bácsmegyei*ben, akárcsak a *Fanni* esetében, csupán egy beépített epizód, míg a *Hasonlatosságok* ilyen epizódok sorozata.

Az érzékeny napló- és levélregények, ezek a részletekből építkező szentimentális regényformák ismerik azt az elmélkedő–moralizáló–érzelmes betétet, amelynem tartalmaz cselekményelemeket, nem viszi előbbre a történetet, hanem reflektál az egész történetre, vagy épp előrevetíti a végkifejletet. A *Hasonlatosságok* mintha ezeket a regénybetéteket kerekítené le és önállósítaná. A szintén állat- és növényallegóriákat használó erkölcsi tanítómesék verses és prózai formáihoz is közel áll a *Hasonlatosságok*, az élővilágból vett allegóriák erkölcsi nevelő célzatú kihasználása rokonítja őket.

---

[3] Vörös Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodáskori magyar irodalomban.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991.

[4] Kazinczy Ferenc, *Bácsmegyeinek gyötrelmei.* 1814.

A moráliák hosszabb-rövidebb, csak elmélkedő vagy valamilyen mértékben cselekményes prózai változatainak sorában elvész ez a mű, pedig a benne foglalt elmélkedések formai zártsága nagyobb szépprózai értéket ad a *Hasonlatosságok*nak, mint amit az erkölcsi irodalomhoz rendelni szoktunk. Moralizálása nem zavaróan kategorikus, inkább érzelmes, a személyes jelleg hangsúlyozása által inkább a részvét felkeltését célozza meg, mint az erkölcsi kioktatást.

A *Hasonlatosságok* rajzolatainak jellemző retorikai megoldása, hogy figyelemfelkeltő, a személyes jelleget megteremtő felszólítással indít („barátném, kövess engemet"; „jer velem, kedvesem"; „nézd, lányka"), ezt a rajzolat első szerkezeti egységét képező természeti kép leírása követi. A leírás egyszerre kapcsolódik a természettudományos érdeklődéshez és a természet miniatűr csodáinak misztikus dicséretéhez, de az erkölcsi tartalom is érzékelhetővé válik már a leíró részben. Nem olyan mértékben, hogy a természetleírást követő magyarázó rész túlbeszéltté tegye a hasonlóságot, hanem csak annyira, hogy a reflexió szervesen kapcsolódjék a leíró részhez, és valamiképpen áthidalja azt a törést, amit a két rész következetes elhatárolása okozhatna. A leíró rész azáltal lesz több, mint a reflexiót elindító tárgy bemutatása, azáltal válik önmagában is élvezetes olvasmánnyá, hogy az olvasó belefeledkezik a gyöngéd gyönyörködésbe, amit az élő látványszerűség lehetővé tesz, és közben a költői nyelvhasználat ízeit is élvezheti.

A második szerkezeti egység is elsősorban a személyesség és az érzékeny irodalomra jellemző sejtelmes szomorúság által veszti el a moralizáló élt, és válik többé, mint a felvezetést lezáró egyfajta naiv következtetés. Talán azok a legmegkapóbb részek, ahol a természetrajzot lélekrajz követi. A reggeli ködök a lélek mélyén meghúzódó örök ködöket asszociálják, a tudatalattinak homályos képzetét, amit a tudat legyőz ugyan, de meg nem szüntet. *A beoltott fák* c. rész tanulságát pedig ma így mondanánk el: a társadalmi környezetbe illeszkedés az azzal való azonosulást is magával hozza, nehéz megőriznünk identitásunkat.

A részek zártsága azonban nem jelenti azt, hogy azok csak külön-külön olvasandók. A rajzolatok összessége kerek egésszé épül. A kerti séták időben történnek. Az idő múlását egészen konvencionális módon az évszakváltások jelzik. ennek az emberi élet korszakaival való analógiája is nyilvánvaló. Tavasztól télig sétálunk, az ifjú reményektől az öregkor halálélményéig, melyben azonban, mint a télben a tavasz reménye, ott van a halálon túli élet bizonyossága is. Azt is mondhatnánk, egy élettörténet sejlik fel a rajzolatokban, akárcsak a levélregényekben, csak itt az életút egy-egy stációjához kapcsolódó elmélkedésekké fragmentálódik a történet. A történet pedig egy nő története.

A nők könyve

Nemcsak abban az értelemben nők könyve, hogy nő a szerző, nő a fordító, hanem nőkről és nőknek szól (csak a „férjemnek", „bátyámnak" alcímű részek esetében szólít meg férfiakat). Beszélő és címzett egyaránt nő. A séták legtöbbször egy barátnő társaságában történnek (a barátnőnek néha neve is van: Emília, Philinde), nem a női olvasó a direkt címzett, hanem a fiktív sétatárs.

A *Hasonlatosságok* kifejezetten női olvasmánynak készült, ez Caroline Pichler és Kelemen Borbála elő-, illetőleg utószavából is kiderül. Caroline Pichler előszavának nagy része a *Hasonlatosságok*ban elsősorban a természet könyvét mutatja fel, amelyből egy nő számára bizonyos tanulságok olvashatók ki. És mivel a természet törvényeit egy nő olvassa, az olvasat, az emberi–erkölcsi világra vonatkozó tanulság is speciálisan női. „Hogy ezen Tanúságok többnyire Nememet illetik, olly egyoldalról való szemlélődés, mellyet nekem minden meg fog engedni, ha meggondolllya, hogy én a Természetet aszszonyi Szemekkel, és a magam Tanúságára szemléltem. Ha ezen Hasonlatosságok azt eszközölhetnék, hogy valahol egy, igazán vizsgáló asszonyi lelket azon útra vezetnének, mellyen ... neki Vigasztalást s Nyugtatást adnának, ... Szándékomat .... tökélletesen elérem"[5].

Kelemen Borbála utószava azonban más jelentéseit emeli ki a könyvnek, a magyar női olvasmányfajták gazdagításának kísérletét látja benne, számára ezért volt tétje a magyar fordítás megjelentetésének. „Sok könyv előtt olvassa az ember: a Szép Nem Kedvéért; de azok többnyire ollyanok, a mellyekben az Irók, tsak holmi szerelmes Történetekkel, Búsongásokkal s más e félékkel kivánnyák Képzelődésünket ingerelni. Talám azért, hogy egyéb Gyönyörűségek Érzésére alkalmatlanoknak tartanak bennünket. – Vagynak a mi számunkra más Kellemek is; egy azok közzül a Természet Szemléllése. Egynehány abból vett Rajzolatott adok én itt által anya Nyelvünkön Nememnek..."[6]. Az a szándék érződik ki ezekből a sorokból, hogy a nők vegyék át a nőknek szánt irodalom termelését, hiszen az a kép, amit a férfiírók a női olvasóközönség igényeiről kialakítanak, nem egyezik a nők önszemléletével.

A magánélet szférájába rendelt nő és a neki szánt irodalom ellenében íródott (vagy legalábbis fordítódott) könyvnek is olvashatjuk a *Hasonlatosságokat*. Annak bizonyítékaként, hogy a nő érdeklődési köre messze túlterjed azokon a határokon, amelyeket a kialakuló femininitás-képzet kiszab számára. A kert női élettérként megjelentetése nem újszerű, de az, hogy a nő természeti környezetének tanulmányozására is vágyik, sőt, a természet- és történelemfilozófia iránt is fogékony, nem konvencionális női magatartásról árulkodik. De míg a korabeli olvasó számára meglepő, hogy egy nőt olyan kérdések is érdekelhetnek, hogy milyen szerepe lehet az egyénnek a társadalomban vagy milyen törvényszerűségek mozgatják az emberiség sorsát, a speciális női sorsról szóló elmélkedések nem tartogatnak meglepetéseket, új koncepciót. Az anyai ösztönt, a csendes női önfeláldozást, a nőnek a családi közösségbe határoltságát valamint a keleti asszonyok sorsát témául választó részekben ilyen mondatokat olvashatunk: „az Asszonynak legszebb Kirendeltsége Házastársá s Anyává lenni", illetőleg „Lásd itt, oh Lyányka, egy Képét az igaz Szeretetnek s Gyöngédségnek, a millyen tulajdonképpen illik a te Nemedhez". Az ehhez hasonló, a női hivatásra, valamint a feminin magatartásjegyekre és tulajdonságokra vonatkozó állítások egyaránt beilleszkednek a kor nőkérdésről szóló irodalmába.

[5] Pichler *i. m.* 7–8.
[6] Pichler *i. m.* 135.

A *Hasonlatosságok* hagyományos és újszerű elemeket ötvöz a természetszemlélet és természetábrázolás, a formai megoldások és a nőknek szóló olvasmányok tekintetében is, megteremtve annak esélyét, hogy a magyar olvasóközönség tetszéssel fogadja. Korabeli visszhangjáról egyetlen adat ismert, egy német nyelvű ismertetés született róla.[7] E fordítás későbbi irodalomtörténeti mellőzöttségét pedig ezúttal szeretnénk megszüntetni.

NAGY ZSÓFIA BORBÁLA

INCURSIUNE ÎN CARTEA NATURII

Traducerea în maghiară a volumului *Gleichnisse* de Caroline Pichler

(Rezumat)

Femeile cu aspiraţii literare din Ungaria secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, dornice să-şi asigure statutul de scriitor, au căutat puncte comune cu scriitoarele care s-au făcut deja cunoscute în alte ţări. Astfel, influenţa scriitoarelor contemporane din Austria asupra literaturii scrise de femei maghiare trebuie luată în considerare. Unul dintre semnele acestei legături este traducerea în limba maghiară a cărţii intitulate *Gleichnisse* a scriitoarei austriece Caroline Pichler, aflată atunci la începutul carierei sale (traducere apărută în 1807, şapte ani după apariţia originalului). Deoarece nu se cunosc datele biografice ale traducătoarei, Borbála Kelemen, şi nu sunt alte informaţii despre activitatea sa literară, lucrările de istoria literaturii maghiare scrise de femei nu pomenesc de această traducere.

Dacă privim *Gleichnisse* ca pe o manifestare literară a cultului naturii, trebuie să subliniem că această operă se bazează pe înţelesul dat unora dintre elementele mediului natural, la fel cum grădinarii englezi foloseau un limbaj născut din semantica plantelor. Conform ideilor lui Herder evocate în prefaţă, prin observarea atentă a naturii, se caută cunoaşterea profundă a omului. Pe baza analogiei dintre natură şi societate, în cele treizeci de părţi ale cărţii, subtilele tablouri de natură sunt urmate de concluzii morale legate de viaţa omului. În romanele sentimentale în formă epistolară sau de jurnal, deseori întâlnim reflecţii care au o structură asemănătoare. *Gleichnisse* transformă aceste părţi ale romanelor contemporane într-un gen de proză scurtă. Dar cartea poate fi citită nu numai ca un şir de reflecţii autonome cu o microstructură bine definită, ci şi ca un roman fragmentat în reflecţii, deoarece, dacă citim părţile în ordinea dată, se poate sesiza o unitate temporală şi se formează o biografie.

Gleichnisse este o carte scrisă despre şi pentru femei. În prefaţă, autoarea ne atrage atenţia asupra faptului că interpretarea elementelor naturii va fi, în acest caz, o interpretare specific feminină, care apropie învăţăturile naturii de destinul feminin. În postfaţă, Borbála Kelemen consideră că traducerea sa este o încercare de îmbogăţire a genurilor literare puse la dispoziţia cititoarelor maghiare. Ea consideră că această carte trebuie să ajungă la cititoarele din Ungaria, deoarece este cu totul altceva decât romanele de dragoste scrise pentru femeia al cărei rol era limitat la sfera vieţii private şi demonstrează că sunt unele aspecte care, deşi nu par adecvate conceptului de femininitate al timpului, totuşi prezintă interes deosebit pentru femeile din acele vremuri.

[7] I. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. V. kötet, Budapest, 1897. 360.

NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000 1–2. szám

A *-DOGÁL/-DEGÉL/-DÖGÉL* DEVERBÁLIS IGEKÉPZŐ A XVI–XVIII. SZÁZADBAN

Ez a tanulmány egy nagyobb terjedelmű munka része. A nagyobb dolgozatban a XVI–XVIII. századi deverbális igeképzés rendszeres vizsgálatát tűztem ki célul, erdélyi forrásanyagra támaszkodva. A korszak gyakoritó igeképző állománya meglehetősen gazdag. A vizsgált adatanyagban a következő gyakorító képzők, illetve képzőbokrok fordulnak elő: *-cangol, -cikál, -col, -cong, -csol/-csel/-csöl, -(i)cskál, -od,-ed/-öd, -ad, -dácsol/-décsel, -dal/-del, -dál/-dél, -dogál/-degél/-dögél, -dok/-dek/-dök, -dokol/-dekel/-dököl, -dos/-des/-dös, -doz/ -dez/-döz, -og/-eg/-ög, -igál, -gál/-gél, -gol/-göl, -gat/-get, -kál/-kél, -kol/-kel/-köl, -kod/-ked/-köd, -kos, -al/-el, -lal/-lel, -logat, -ong/-eng/-öng, -os, -sékel, -sz, -tol, -oz/-ez/-öz.* Ebben a rövid tanulmányban a *–dogál/-degél/-dögél* igeképzőt kívá-nom megvizsgálni a következő szempontok szerint: 1. a képző funkciója, 2. a képző hangalakja, 3. produktivitása, valamint gyakorisága. A tanulmány végén kap helyet az Adattár, amelyből a példák származnak. (Az Adattár legnagyobb részét az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*ból merítettem, így értelemszerűen az előforduló rövidítések feloldása a SzT V. kötetének elején megtalálható).

E résztanulmány megírásakor a választásom azért esett a *–dogál/-degél/ -dögél* gyakorító képzőbokorra, mert a XVI. században jelenik meg a nyelvemlékekben (D. Bartha 1958: 29). Fénykorát a vizsgált korszakban éli, bár máig eleven képző.

1. A képző funkciója

A szakirodalom álláspontja hasonló, de nem egészen egyöntetű a gyakorítást kifejező képzők funkciói ügyében. Szabó (1960: 78) szerint „a gyakorító igeképzők legáltalánosabb jelentése az igék történéstartamára (többszöriség, illetve tartósság) vonatkozik". Ruzsiczky szerint (1961: 345) a gyakorító igék képzői „egyfelől elaprózott, ismétlődő (frekventatív, iteratív) cselekvésű, valódi gyakorító igéket, másfelől tartós, huzamos (duratív) cselekvést kifejező igéket képezhetnek". D. Bartha álláspontja a Ruzsiczkyéval azonos (1991: 85). Kiefer (1989: 255–6) a gyakorítást és a kicsinyítést állapítja meg a gyakorító képző szemantikai funkciójaként: „A gyakorítás és a kicsinyítés természetesen nem független egymástól: a gyakori, megismételt cselekvés általában csökkenti a cselekvés intenzitását."

Általánosan elfogadott nézet, hogy gyakorító jelentésű ige akkor képezhető, ha vagy az alapige fejez ki egyszeri, pillanatnyi cselekvést, vagy az alapigének van olyan igekötős származéka, amely ezt a jelentést hordozza.

Fabó (1989: 32) e képzőcsoporttal alkotott igéket a „gyakorító nevű konglomerátumnak" nevezi, amely „már hagyományos nyelvtanokban is több

különböző igecsoport pontatlan gyűjtőneve, az ide sorolt igék parafrázislehetőségei alapján pontosabban is felosztható" .

A Fabó által felállított kategóriákat kisebb eltérésekkel a XVI–XVIII. századi adatanyagra is sikerrel alkalmazhatjuk, beleértve természetesen a *-dogál/ -degél/-dögél* igeképzőt is.

(1) Többszöriséget, ismétlődő cselekvést fejez ki:

addogál 'eladogat': 1765: Mind ezen szemelyekről tudjuk, hogy tsak nem éhel halásra jutott emberek voltak, de addig tserélték, *addagálták*, majd egy, majd más szőrü Lovaikat, hogy már tsak alkalmasint táplálodnak [Fintoág H; Ks 113 Vegyes ir.]. *Nézdegél* 'meg-megnéz': 1640: Az többi között ezt tudom mondani, hogy e télben az én fiam, Gyurkó igen fertelmes rútul megszidogatta vala ezt a Kállainét – s nem ére harmadnapot, úgy megtörzsölék az boszorkányok, hogy egy nyomra sem mehetett s túl *nézdegélte* Kállainé s mondá egyszer, hogy „bizony meghidd, György uram nem sokat cicázol azon a lovon" [Mv; MvLt 291. 189a átírásban]. *Nyomdogál*(ja vkinek a fejét) 'bogarat ültet a fülébe': 1600: wgia(n) ott az meniekezobe(n) hozzam ieöwe Jakoch Andras, s mo(n)da azzonio(m) wid el onnat az gyermeketh ahol wl, mert meegh ma Ferencz Janos mi(n)d *niomdogala* az feiemet, de lenni kell rola [UszT 15/64 Bodo Benedekne, Ersebet azzony Zent Egyhazas Olahfalwy vall.].

(2) Gyakran – csoport (habituális igék):

Az idetartozó igék szokáscselekvéseket fejeznek ki. Ezért gyakran + ige vagy a szokott + infinitívusz szerkezetekkel írhatók körül.

áruldogál 'szokott árulni' 1722: Az Szász Pap (: a kirül Tavalyis panaszlék:) csak *áruldogal* titkon, korcsomarosom rajta érte a' ki onnat bort vit [Fog.; KJMiss. Rétyi Péter lev.].

(3) Ide-oda, le-föl jelentéscsoport:

Az ide tartozó igepárok tagjai között az a különbség, hogy az alapszó egyirányú mozgást jelentő ige, a képzett szó pedig többirányút.

járdogál 'járkál': 1566: És egy varjút láta ott, hogy egy igen szép disznónak a hátára ült volna és ott téregetné magát és a disznó nagy csendesen *járdogálna* alatta [H.G. 172]. 1584: (Az asszony) A hold vilagon ky leowe hazabol, es az kapunal innet leweo hid ala Mene, onnet ky leowe, Esmegh Az eó Aytaia(n) br Mene, vizontagh A hid ala Mene, es esmeg Az eó Aytaia(n) be Mene, vizontagh A hid ala Mene, es esmeg ky leowe, de Ne(m) tudom mit *Iardogalt* vgy [Kv; TJk IV/l. 274 Chiob Georgy vall.].

(4) Intenzitáscsökkentő-csoport. Több alcsoportját tarthatjuk számon:

(4.1) Lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező csoport:

fondogál 'fonogat': 1769/1778: minden Őszön Lent, vagy Kendert, bizonyos számu fontokat vetvén Aszszony Népeinkre, mig azt *fondogallyak*, addigis minket, mikor kivántatik hajtanak az Vraság Szólgálattyára [Kárásztelke Sz; BfN DDD/4]. *Lépdegél* 'lépeget': 1719: az idö miat még örömest el járná, vagy *el lépdegélné* [Mikes, 24. lev.].

(4.2) Kevésbé erősen végzett cselekvést, illetve történést, állapotot fejez ki:

csepegdegél 'lassan-lassan csepeg': 1716: Istennek hálá ugj teczik könnyebben vagjok, *csepegdegel* Ugjan megh az vizelletem [Nagyida K; Told. 22]. *Folydogál* 'kevésbé erősen folyik': 1597: Anna azzony Zok peterne ... wallia ... latam hogi az leankanak az labarol az keoteo le súhat vala s az ver *foldogal* wala ala az zara(n) [Kv; TJk VI/1. 94].

(4.3) Céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést, illetve történést jelöl:

folydogál 'lassanként, céltalanul telik (az idő)': 1782: ritkán esett meg az is, ... hogj hetességre kukurucza kapálni, vagj szedni, vagy széna tsinálni kimentenek az aprobb tselédek, a Bányász Mesterség folytatásától a' mieinket el nem fogták, igy *folydogalt* ez sokáig, s ha talám valamivel terhesedettis tsak szenvedhető volt [Torockó; Thor. XX/5].

(4.4) Lassan, apránként végzett cselekvést kifejező csoport:

gyűldögél 'lassan gyűlöget': 1754: ezek (t.i. a pénzek) tsak nem régen az Ecclesia industriája al(tal) *gyűldőgelvén* romladozásban levvő Templomunkra minden orán erogalodik (így!) [Dési ref. egyhm. conscr.].

(4.5) Kis intenzitással, nem szívesen végzett cselekvéseket jelölő csoport:

kaszáldogál 1722: Már ezentul *kaszàldogalnán*k [KJ. Rétyi Péter lev. Fog.-ból].

A *-dogál/-degél/-dögél* képzővel létrejött származékok különböző szemantikai kategóriákba sorolhatók. Mivel az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* adatai javarészt több jelentéssel bírnak, nem ritka ugyanannak a származéknak (különböző jelentések alatti) besorolása más-más csoportba. Természetesen ennek a kontextus is oka, hiszen egy jel jelentését a szövegkörnyezet is befolyásolja. Szövegkörnyezet nélkül nem minden esetben tűnik indokoltnak a származékok ilyenfajta felaprózott elkülönítése. Következésképpen, mivel a származékok önmagukban nem mindig motiválják a gyakorító képző fenti szemantikai alapon történő funkcióbeli elkülönítését, a gyakorító igék képzőinek csoportját továbbra is egységesen kell kezelni. (Nem érthetünk egyet Fabó azon állításával, hogy e képzőcsoport számos tagja között semmilyen közös vonás sincs). A többszöri, ismétlődő cselekvés kifejezése mint szemantikai tartalom valamilyen formában jelen van a származékokban. Ez az, ami e képzőcsoport egységét biztosítja.

A képzők stilisztikai funkciója, hangulati színező szerepe, elválaszthatatlan a jelentésmódosító–jelentésárnyaló funkciójától. E kettőnek az egymásra utaltságából, összefüggéséből következik, hogy a képzők stilisztikai és a jelentésárnyaló funkciója szerint való csoportosítása lényegében megegyezik. A *-dogál/-degél/-dögél* képzőbokor divatozása a stilisztikailag is minősíthető hosszabb hangteste révén a barokk szószerkezetek terjedelmességét biztosította, méginkább kiemelte (Szabó 1998: 72). (Pl.: *érezdegel:* 1682: *érezdegelnys* [Kv; RDL I. 160]. *Lakdogál:* 1781: *lakdogáltak* [RettE 413]. *Maraddogál:* 1710k.: *maraddogalt* [CsV]. *Nyomdogál:* 1600: *niomdogala* [UszT 15/64 Bodo Benedekne, Ersebet azzony Zent Egyhazas Olahfawy vall.]).

2. A képző hangalakja

A *-dogál/-degél/-dögél* a mássalhangzóval kezdődő kétszótagú képzőbok-rok csoportjába sorolható, képlete: CVCVC: *addogál:* 1765: *addagálták* [Fintoág H; Ks 113 Vegyes ir.]. *Nyugdogál:* 1671: *nyugdogalik* [KJ].

A képző és tő viszonyát, valamint a kapcsolódás alaki vonatkozásait tekintve megállapíthatjuk, hogy e képzőbokor csonka tőhöz járul (pl.: *folydolgál:* 1772: *fojdogal* [Ádámos KK; JHb XX/39]. *Nődegél:* 1774: *nődegell* [Polyán TA; JHb XVI/15]. *Nyugdogal* 'nyugszik, pihenget': 1687: *nyugdogalnak* [ApLt 6 Kálnoki Sámuel lev. feleségéhez, Lázár Erzsébethez]). A *-dogál/-degél/-dögél* igeképző labiálisan és illabiálisan is illeszkedik: *érezdegél:* 1682: *érezdegelnys* [Kv; RDL I. 160]; *jődögél:* 1590: *Jeodeogeltek* [UszT]; *maraddogál:* 1710k.: *maraddogalt* [CsV].

3. A képző produktivitása és gyakorisága

D. Bartha (1992: 83) megállapította, hogy az igeképzők a produktivitás különböző mértéke és jellemzői alapján más-más típusokba sorolhatók. A XVI–XVIII. századi deverbális igeképzők produktivitási fokának pontos, számszerű fölmérése nem lehetséges, azonban viszonyítható a működési körük nagysága.

A virulens produktivitástól a teljes improduktivitásig hosszú út vezet a képzők életében. Sőt, a mozgás nem teljesen egyirányú, nem mindig egyenes a produktivitástól a teljes terméketlenségig. Néha egy-egy képző felelevenedik, divatba jön. Az improduktivitásnak is vannak különböző fokozatai (D. Bartha 1992: 87), a két szélső stádium között mutatkozó fokozatbeli eltérések azonban nehezen értékelhetők.

A képzőbokrok esetében általában kiiktatható az improduktivitást előidéző tényezők sorából az életkorral járó kifáradás, alaki és funkcionális elhalványulás, s nagyobb súllyal nem jöhet számításba a származékok elhomályosulása sem. Jelentős eltérés a primer képzőkkel kapcsolatos körülményektől az a tény, hogy a képzőbokrok nagy része keletkezése pillanatától olyan csekély számú származék képzésére szolgál, produktivitásának hatóköre – főleg szinonim képzőtársai térfoglalása következtében – oly szűkre korlátozott, hogy az fölér egy előrehaladott improduktivitással.

Több ilyen, gyakorító képzőbokrunk van (pl.: *-cangol, -cikál, -col, -csel/ -csöl, -dácsol/-décsel, -dokol/-dekel/-dököl, -icskál, -lal/-lel*).

A *-dogál/-degél/-dögél* képzőbokor a XVI–XVIII. században produktív képző lehetett, viszonylag sok származékot hozott létre. Bár máig is eleven képzőnk, produktivitását kezdettől fogva korlátozta a számos, szinonimaként működő képzőbokor jelenléte.

A képzők gyakoriságának elemzése egyetlen, jól meghatározott korpuszon belül képzelhető el. A korszakban a *-dogál/-degél/-dögél* képzőbokor megterheltségi foka eléggé nagy, a vizsgált adatanyagban az e képzővel létrehozott származékok száma 60, ami a teljes anyag 7,20%-a.

A gyakorító képzőállományt áttekintve, megállapítható, hogy a vizsgált korpuszban leggyakoribb a *-gat/-get* (345 adat, 41,66%), amely szinte minden funkcióban képez származékokat. Ezt követi a *-dogál/-degél/-dögél*, valamint a *-dos/-des/-dös* (155 adat 18,70%). Ritkán fordulnak elő az egyelemű képzők (*-al/-el, -os, -og/-eg/-ög* stb.) és ugyancsak gyenge megterheltségi fokot mutat számos képzőbokor (*-icskál, -cangol, -csol/-csel/-csöl*).

4. Adattár

Addogál '(el)adogat': 1765: *addagálták* [Fintoág H; Ks 113 Vegyes ir.]. **Álldogál** '(meg)van': 1673: *aldogal* [A.jára Ta; Berz. 7. LXV/32]. **Áruldogál** 'árulgat': 1722: *áruldogal* [Fog.; KJ Miss. Rétyi Péter lev.]. **Bírdogál** 'birtokolgat': 1678/1683: *birdogalvan* [Ks Kornis Gáspár kezével]. 1688: *birdogalta* [Szentgerice MT; Sár]. 1755: *birdogalták* [Havadtő MT; LLt 72/6]. **Cammogdogál:** 1772: *Czammogdogal* [Ádámos KK; JHb XX/27. 18]. **Csepegdegel** '(cseppenként) folydogál': 1716: *csepegdegel* [Nagyida K; Told. 22]. **Érezdegél** 'érezget': 1682: *érezdegelnys* [Kv; RDL I. 160]. 1754: *erezdegelni* [NSz; Ks 96 Haller János lev.]. **Fájdogál** 'enyhén, mindegyre fáj': 1752: *fajdágal* [Szentdemeter U; Ks 83 Borbándi Szabó György lev.]. **Folydogál 1.** 'lassacskán folyik': 1772: *foljdogal* [Ádámos KK; JHb XX/39]. **2.**'csordogál': 1597: *foldogal wala* [Kv; TJk VI/1. 94]. **3.** 'teldegél, lassacskán telik': 1782: *folydogalt* [Torockó: Thor. XX/5]. 1784: *fajdagal* [Dés; Hr 5/40]. **Fondogál** 'fonogat': 1769/1778: *fondogallyák* [Kárásztelke Sz; BfN DDD/4]. **Gyűldögél** 'gyűlöget': 1754: *gyűldőgelvén* [Dési ref. egyhm. conscr.]. **Hajdogal** 'hajtogat': 1747: *hajdogaltanak* [A.várca Sz; Ks 27/XVII]. **Iddogál** 'iszogat, italozgat': 1584: *Jdogaltanak* [Kv: TJk IV/1. 213]. 1638: *iddogalt* [Mv, Mvlt 291. 170a]. 1744: *iddagoltunk* volna [Székásbesenyõ AF;Told. 3]. 1796: *iddogalni* [Mv; Born. XXXIX. 53 Fr. Szathmári jun. (23) vall.]. **Járdogál 1.**'járkál': 1566: És egy varjút láta ott, hogy egy igen szép disznónak a hátára ült volna és ott téregetné magát és a disznó nagy csendesen *járdogálna* alatta [H.G. 66. f. 172.]. 1584: *Iardogalt* [Kv; TJk IV/1. 274 Chieob Georgy vall.]. 1592/1593: *iardogalt* [Szászny íres SzD; Ks 35. V/12]. 1785k.: *Járdogálnék* [EM XX, 500 Balás kódex]. **2.** 'jármozgat': 1748: *járdogálom* [Somlyó Cs; ApLt 5 Bőjte Lőrinc lev. Apor Péterhez]. **3.** 'eső eseget': 1729: *járdogal vala* [Darlac KK; ApLt 1 gr. Haller Jánod lev. Apor Péterhez]. **Jődögél 1.** 'jövöget': 1590: *Jeodeogeltek* [UszT]. 1755: *jődögeltünk* [Faragó K; Told. 36]. 1762: *jödegeltem* [Hagymásbodon MT; Told. 48]. 1766: *jödögeltünk* [Kp I. 231 Nic. Györbiro (49) miles equ vall.]. 1770: *jödegelven* [Nagyercse MT; Told. 3a]. 1774: *jődegelvén* [Vaja MT; Told. 46/14]. 1787: *jődögeltem* [Tasdnád Sz; KLev.]. **2.** '(had/haddal) vonul': 1604: *Jodögelnek,* [Rava U; UszT 18/139 marossj Janos Rauay lib. vall.]. 1678/1683: *iődegelűnk vala* [Ks Kornis Gáspár kezével]. 1703: *jödögélvén* [Kv; KvE 279 SzF]. **3.** 'közeleg': 1653: 1622 *jődögelni* [ETA I, 139. NSz]. **Kaszáldogal** 'kaszálgat': 1772: *kaszàldogalnánk* [KJ. Rétyi Péter lev. Fogból]. **Keldegel**: 'áru fogyogat, elkeleget': 1722: *keldegel* [Ks 96 Bornemisza Imre

lev. Nsz-ből]. **Kerüldegel** 'kerülget': 1634: *kerűldegeli* [Mv; MvLt 291. 20b]. **Készüldegel** 'készülget': 1708: *keszüldegel(ne)k* [Fog.; KJ Fogarasi János lev.]. 1783: *készüldegelvén* [Kissáros KK; JHb XX/8. 7]. **Lakdogál** gyak 'lakik, lakozik': 1781: *lakdogáltak* [RettE 413]. **Lesdegél** 'leselkedik, leskődik': 1640: *lesdegélte* [Mv; MvLt 291. 212-5 átírásban!]. **Lépdegél:** 1719: az idö miat még örömest el járná, vagy *el lépdegelné* [Mikes, 24. lev.]. **Maraddogal** 'meg-megmarad': 1710k.: *maraddogalt* [CsV]. **Mendegél 1.** 'ballag, (lassan/kényelmesen) megy': 1662: *mendegélvén* [SKr 268]. 1744: *mendegelvén* [Bölön Hsz. INyR Damokos Andrásné Farkas Kata vall.]. 1761: *mendegelnek vala* [Koronka MT; Told. 26]. 1762: *mendegeltem* [Hagymásbodon MT; Told. 48]. 1767: *mendegelvén* [Mezökapus TA; Berz. 4. 17. K. 2]. 1775: *mendegelvén* [Tarcsfva U; Pf]. **2.** 'menetel': 1662: *mendegélnek vala* [SKr 267]. **3.** 'elmúlóban/távozóban van': 1662: *mendegél* [SKr 138]. **Nézdegél** 'meg-megnéz' 1640: *nézdegélte* [Mv; MvLt 291. 189a átírásban !]. **Nődegel** 'növöget': 1774: *nődegell* [Polyán TA; JHb XVI/15]. **Nyomdogál**: 1600: *niomdogala* [UszT 15/64 Bodo Benedekne, Ersebet azzony Zent Egyhazas Olahfalwy vall.]. **Nyugdogal** 'nyugszik, pihenget': 1671: *nyugdogalik* [KJ]. 1687: *nyugdogalnak* [ApLt 6 Kálnoki Sámuel lev. feleségéhez, Lázár Erzsébethez].

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA

IRODALOM

D. Bartha Katalin, *A magyar szóképzés története.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1958.

Uö., *Az igeképzés.* In: Benkö Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet és Rácz Endre (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana – A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991, 60–103.

Uö., *Az igeképzés.* In: Benkö Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana – A kései ómagyar kor – Morfematika. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992, 55–118.

Fabó Kinga, *Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben.* MNy. LXXIV, 453–64.

Uö., *A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája.* ÁNyT. 17: 31–48.

Kiefer Ferenc, *Alaktan.* In: Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin és Siptár Péter (szerk.): Új magyar nyelvtan. Osiris, Budapest, 1998.

Kiss Jenő, *A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról.* MNy. LXVI, 210–3.

Ruzsiczky Éva, *A szóképzés.* In: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere. I. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1961, 333–420.

Szabó Zoltán, *Az igeképzők jelentése és az igék történéstartama.* Nyr. LXXXIV, 78–80.

Uö., *A szóképzés stilisztikai minősítéséhez.* Nyr. LXXXV, 284–99.

Uö., *A régi nyelv igeképzőinek vizsgálódási szempontjairól.* Studia 47–53.

Uö., *A képzők leíró vizsgálatának néhány lehetőségéről.* NyIrK. XI, 5–10.

Uö., *A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről.* MNy. LXV, 39–45.

Uö., *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai.* Dacia. Kolozsvár, 1977.

Uö., *A szóképzés stiláris lehetőségeiről.* (Előadás az Egerben tartott Magyar Nyelvészeti Kongresszuson. Kézirat).

Uö., *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai.* Corvina. Budapest, 1998.

Uő., *A stilisztika mint a szövegtan társtudománya.* In: Békési Imre, Petőfi S. János, Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. JGYF Kiadó, Szeged. 1999. 48–63.
Zsirai Miklós, *Alapszó-besugárzás a szóképzésben.* MNy. XLI, 1–11.

SUFIXUL DEVERBAL-VERBAL *-DOGÁL/-DEGÉL/-DÖGÉL* ÎN SECOLELE AL XVI-LEA – AL XVIII-LEA

(Rezumat)

În acest studiu autorul şi-a propus să prezinte şi să analizeze sufixul deverbal-verbal *-dogál/-degél/-dögél* din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea având la bază materialul lingvistic din *Dicţionarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania.* Criteriile analizei sunt: structura fonetică, funcţia, productivitatea şi frecvenţa sufixului. Sufixul *-dogál/-degél/-dögél* este unul dintre cele mai importante sufixe ale limbii maghiare din secolul al XVI-lea – al XVIII-lea. Ca sufix frecventativ, *-dogál/-degél/-dögél* are multe nuanţe semantice. În ceea ce priveşte productivitatea, putem constata că în această perioadă este cel mai productiv, având totodată o frecvenţă destul de mare (7,2 %) în materialul analizat.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

AZ ÖSSZEFOGLALÓ FOGALMAK MEGNEVEZÉSEINEK HIÁNYA A MOLDVAI CSÁNGÓ NYELVJÁRÁSBAN

Köztudomású, hogy egy-egy tájegység – divatos szóval régió – szókincse sok tekintetben eltér egymástól. Eltér nemcsak abban, hogy bizonyos fogalmakat a közösség más-más tájszóval nevez meg, hanem abban a vonatkozásban is, hogy egy-egy tájegység szókincsének az összehasonlításakor az egyik tájegységben bizonyos fogalmakra találunk megnevezést, a másik tájegységben viszont nem. Eképpen nemcsak a köznyelvhez való viszonyításban beszélhetünk *többlet*ről, illetőleg *hiány*ról, hanem az egyes tájegységek viszonyában is. Bizonyos szókincsréteg meglétén, illetőleg hiányán alapszik a hiányszótár szükségességének szorgalmazása (lásd Hegedűs Attila, *Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár.* Bp., 1996).

Bizonyos keretek között erre talán legalkalmasabbak lennének a *nyelvatlaszok*, de a szókincs hatalmas mennyiségéhez mérten – a hiányszótárakkal szemben – a nyelvatlaszok többsége a szókincsnek igen szűk rétegét öleli fel – mindössze 800–1500 címszót –, mely szókincsmennyiség többnyire elégtelen ilyenirányú vizsgálatokra. Némileg kedvezőbb körülményeket nyújt erre a *Romániai magyar nyelvjárások atlasza*, hiszen lapjain 3400 címszó található, s ennek több mint kétharmada a szókincsre vonatkozik. A térképlapokon feltűnnek azok a kutatópontok, amelyen a gyűjtő nem kapott választ a feltett kérdésre, és csak a fogalomnak megfelelő szó, kifejezés hiányát jelezhette.

Egy-egy megnevezés, szó hiányának többféle oka lehet. Ezek az okok elsősorban néprajzi, társadalmi, életvitelbeli különbségekben keresendők. Csak szemléletésként említek néhány példát. A csíki és a háromszéki szekereken még szénahordáskor sincs *vendégoldal*, természetszerűleg hiányzik a rávonatkozó szó. A Királyhágótól keletre a kaszanyélen csak egy *mankó* van, elesik a *kismankó/nagymankó* megkülönböztetés. A moldvai csángóknál nem termesztik a *karfiolt* meg a *kelkáposztát*, nem is találunk rájuk vonatkozó szót. A székelységben a hideg éghajlat miatt nincs szőlőművelés, ennek szókincse jórészt ismeretlen. A mármarosi két kutatóponton, Rónaszéken és Aknasugatagon nem tudják megnevezni pl. az eke részeit, annak következtében, hogy egy évszázaddal ezelőtt még sóbányászatból élt a lakosság, s bár a sóbányászat megszűnt, intenzívebb földművelés nem alakult ki, márcsak a terepviszonyok következtében sem, a rideg állattartás mellett ásóval, kapával művelik meg a ház melletti kertjeiket. Ezek az okok közismertek, szükségtelen is részletezni. Inkább egy feltűnő jelenségre térnék ki – s ez tulajdonképpeni mondanivalóm tárgya – több hasonló, egy fogalomkörbe tartozó tárgy, dolog összefoglaló nevének hiánya egyik tájegységben.

Gyűjtés közben számomra fel sem tűnt, csak az atlasz kéziratának előkészítése közben figyeltem fel rá, hogy a moldvai csángó nyelvjárás északi és déli alegységében ezek az összefoglaló nevek hiányoznak. Ismeretes a moldvai nyelvjárási régió tagolódása. Fontosabb nyelvjáráscsoportjai a következők: északi

csángó (Románvásár környéke), déli csángó (Bákó környéke), moldvai székely vagy székelyes csángó (a Tázló és a Tatros menti települések, de a Szeret vidékén is, a déli csángókat mintegy körülölelve).

S most nézzük, a kérdőfüzetben található összefoglaló megnevezések csoportját: *takarmány*. A kérdés az volt, hogy: Mi a neve a szénának, sarjúnak, lucernának, herének egy szóval? A Királyhágótól nyugatra mindenütt *takarmány*, a Királyhágótól keletre (a mezőségi és a székely nyelvjárásban) a *takarmány* váltakozik a *kóst* megnevezéssel, az északi csángó kutatóponton (Szabófalván) és a déli csángó kutatóponton (Bogdánfalván) nincs szó, nincs megnevezés a fogalomra, csak az összefoglaló fogalom egyedeit ismerik. *Baromfi*: Kérdés: Mi a közös neve a tyúknak, kacsának, libának, pulykának? A *baromfi* szó csak a Bánságban fordul elő, Biharban: *aprómarha, aprójószág*; ettől keletre átveszi a helyét a *majorság*, illetőleg ennek alakváltozatai (*majóság, majósság, majasság*), az északi és déli csángóban nincs erre szó. Van természetesen: *riéce, pipeszke, ganci, ginár, lud* vagy *giszka, kakasz, piszlen, csuk~tyuk* stb., de összefoglaló megnevezés nincs. *Szerszám*: Egy szóval, hogy nevezik azt, amivel a kerekes, az asztalos, a kovács dolgozik? A válaszok mindenütt *szerszám*, de az északi és a déli csángóban nincs erre megnevezés. A vásárból származó ajándéktárgyak neve a *vásárfia*, az északi és a déli csángóban nem él a fogalom, a neve sem. *Agynemű*, a párna, lepedő, takaró, paplan közös neve. Erre sincs szó a csángó nyelvjárás egészében, nemcsak a déli és az északi részlegben, a moldvai székelyben sem. Ugyanez vonaktkozik a *fűszer* szavunkra is, a csángóság egészében nincs erre a fogalomra megnevezés. A *lábbeli* a cipő, a szandál, saru, bakancs, csizma összefoglaló neve. Erdélyben minden nyelvjárási egységben él a szó, még a moldvai székelyben is, csak az északi és déli csángóban nem, csak az egyedek megnevezése külön-külön. Talán legmeglepőbb ugyanitt a *szülő* szó hiánya. A gyereknek van *apja, anyja, mámája, tátája*, de összefogalóan *szülei* nincsenek. Nem él a *kincs* szó az északi és a déli csángóban. Amit az ősök elrejtettek, s az utódok megkaptak az vagy *para* 'pénz' vagy *arany*. A *szállás* szó megfelelője az erdélyi nyelvjárásokban többnyire *kovártély, kovárté*, az északi és déli csángóban nincs szó a fogalomra, bár *beprimilik* 'befogadják' az idegent a házba. A *szarufa* neve *'këprior'*, a románból átvett jövevényszó, de már a szarúfák, kakasülő, koszorúgerenda összességére, a *szarvazat*ra nincs szó.

Feltűnik olykor ezekkel az összefoglaló megnevezésekkel kapcsolatban, hogy némi különbséget tapasztalhatunk az északi és a déli csángó nyelvjárás között. Az északi csángóban nem él a gyümölcsfajták összefoglaló neveként maga a *gyümölcs* szó, de a déli csángóban már feltűnik: *gyümös*. Az északi csángóban nem kaptam feleletet magára az *étel* szóra sem, de a déli csángóban már igen: *'étel*. A szék, az asztal, pad, ágy, szekrény összességére, a *bútor* szóra a déli csángóban, Bogdánfalván nem kaptam választ, az északi csángóban a románból átvett jövevényszót: *móbil*. Akik résztvesznek az esküvőn, azok összessége: *násznép*. A déli csángóban nincs megnevezés a fogalomra. Az északi csángóban, az esküvő *menekezü*, akik ezen résztvesznek, azok a *menekezüsszek*. Amit a házasságkötéskor a

menyasszony kap, együttes szóval, az a *hozomány*. Mind az északi, mind a déli csángóban nem magyar, hanem román eredetű szóval fejezik ki a fogalmat: *ëszire, ziészire*. A szülők, nagyszülők, gyermekek neve együttesen: *család*. A déli csángóban él erre össznépi szó: *család*, az északi csángóban már román eredetű szó fedi a fogalmat: *familye*. A vérségi kapcsolatban állók összessége: *rokon*. Az északi csángóban ezt is román átvételű szó jelöli: *nyám*. A déli csángóban, Bogdánfalván nem kaptam a kérdésre feleletet. Az ember testét fedő textilanyag a *ruha*. Így, ragtalanul nem szerepel a kérdőfüzetben, csak a tárgyragos alakja: Mielőtt este lefeküdne az ember, leveti a ... A válasz vagy *ruháját* vagy *gúnyáját*. A *gunyáját* ragos szó megtalálható a déli csángóban, az északi csángóban még tágabb jelentésű szó fejezi ki a fogalmat: *ronygyajit*. Egyetlen egy hagyományos összefoglaló név van mind az északi, mind a déli csángóban, ez a búza, az árpa, zab közös neve, a *gabana*.

A kérdés természetesen az, hogy mi a jelenség oka? Tudvalevő, hogy már a korai századokban a Szeret menti csángóság elszigetelődött a magyarság tömbjétől. S talán a *gabona* meg a *gyümölcs* esetleg *ruha, család* szó kivételével, a felsorakoztatott szavak még meg sem voltak az összmagyarság és a kitelepülő határvédő népréteg nyelvében. Ha az történeti–etimológiai szótár megfelelő címszavait vizsgáljuk, az itt felsorakoztatott szavak mind-mind belső alkotások, melyek a magyarság, a nyelvfejlődés későbbi századaiban, a XIV–XVI. században keletkeztek, ezek a belső keletkezésű szavak nem váltak egyben a csángómagyarság szókincsének tagjává. A csángó nyelvjárás megrekedt a nyelvfejlődés bizonyos fokán, az elvontabb gondolkodás hiányában nem fejleszthetett ki az öszefoglaló fogalmak megjelölésére belső keletkezésű szavakat, ha pedig ennek szükségét érezte – a románból való kölcsönelemekkel pótolta.

MURÁDIN LÁSZLÓ

LIPSA SUBSTANTIVELOR COLECTIVE ÎN GRAIUL CEANGĂILOR DIN MOLDOVA

(Rezumat)

Autorul a efectuat culegerea materialului pe baza unui chestionar cu 3 400 de cuvinte-titlu în localităţile Săbăoani, lângă Roman, şi Valea Seacă, în apropiere de Bacău. În timpul prelucrării materialului a constatat că informatorii nu au, în grai, cuvinte pentru denumirea conceptelor colective. Unitatea este denumită, dar totalitatea nu. A observat lipsa denumirii următoarelor noţiuni colective: „recoltă", „păsări de curte"/ „orătănii", „unelte", „condimente", „încălţăminte", „părinţi", „comoară", „sălaş"/„adăpost" etc. Cele câteva cuvinte existente pentru astfel de noţiuni sunt preluate din limba română: *fámilye, móbil, nyám*. Autorul găseşte o motivaţie în faptul că aceste cuvinte au apărut în limba maghiară în perioada în care ceangăii erau deja aşezaţi pe teritoriul lor de acum şi pierduseră contactul cu limba maghiară, iar pentru astfel de noţiuni nu şi-au format denumiri proprii.

NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

TALÁLÓS KÉRDÉSEK A GOMBÁVAL

A magyar népi találós kérdések számát 5–10 ezer körülire szokás becsülni (Mándoki 1988:240), s közülük legalább egy tucat a gomba kitalálását célozza. A magyarban, miként a világ népeinél általában, a gomba kitalálására vonatkozó találós kérdésekben a tipikus gomba – tehát nem a tapló, szarvasgomba, korallgomba vagy pöfeteg stb. – azon tulajdonsága fejeződik ki, hogy – szemlélettől függően – egy vagy fél lábon áll és kalapja (kucsmája stb.) van. (pl. Serzanina&Jaskin 1986:208). Egyébként szerte Európában a legtipikusabb gomba a bódító légyölő galóca, míg a legtipikusabb ehető gomba a (termesztett) csiperke. Az idáig ismeretes magyar találós kérdések döntő többségét Erdélyben gyűjtötték, s bizonyos szempontból sajátos – valószínűleg a környező népek folklórjából is kimutatható – szemléletet tükröznek. A magyar találósokhoz szemléletében közel áll a baskír találós kérdés, mely szerint „Egy apró gyerek óriási kucsmát vett" (Mándoki 1985: 49), míg egészen másféle – a magyarból és tudomásom szerint egyelőre más európai folklórgyűjtésből sem regisztrált – szemléletű az ujgur „Ezerlapos könyvet kaptam" (Mándoki 1985: 78).

A magyarból talán legismertebb a már Kriza János háromszéki gyűjtésében is szereplő *Fejér egyház fél lábon áll* (1975: 275; Magyarózd, Horváth 1980: 354, *fehér* variánssal Árpád, Érbogyoszló, Gyanta, Szalács, Tenke, Fábián 1994: 90), további variánsai: *Fehér ház fél lábon áll. Mi az?* (Kisiratos, Kovács é.n. 224; Kibéd, Ráduly 1990: 107; Sóvidék, Gub 1996: 88); *Fejér egyház egy lábon áll* (Gyergyó, Molnár 1902: 532); *Hófehér vár, /Egy lábon áll* (Biharpüspöki, Fábián 1994: 90) *Fehér ember fél lábon áll* (Kibéd, Ráduly 1990: 107); *Fehér ember féllábú* (Sóvidék, Gub 1996: 88). Ezzel a típussal rokon a *Feje egy,/ Lába egy./ Az erdőn is megterem* (Cséhtelek, Fábián 1994: 90). Ennek a szemléletmódnak az elterjedtségét mutatja, hogy a mintegy féltucat gombára vonatkozó karél találós kérdés közül valamennyi a fél lábbal kapcsolatos (Lavonen 1982: 50, 102). Egy lengyel találós kérdés így szól: „Az erdőben egy lábon áll,/ Hazafelé kosárban jár" (Mándoki 1998).

A magyarban, legalábbis a népi szemléletben a gomba a növények közé sorolódik, igaz, a legperiferiálisabb – legkevésbé tipikus – növények közé. Erre épít egy kömlődi (Komárom megye) találós kérdés: *Nem virágzik, mégis terem* (Gősy 1911). A gombának ugyancsak ehhez a tulajdonságához kapcsolódik egy következő, igen népszerű típusa a találós kérdéseknek: *Levele nincs, virága nincs,/ Erdőn-mezőn fél lábon áll,/ Feje fölött nagy ernyője,/ A napsugár meg ne süsse. Mi az?* (Kisiratos, Kovács é. n. 224; *fölött* helyett *felett* variánssal Sóvidék, Gub 1996: 88); variánsa: *Levele nincs, virága sincs,/ Erdőn, mezőn fél lábon áll./ Feje felett nagy ernyője,/ Hogy a napfény meg ne süsse* (Érbogyoszló, Gyanta, Nagyszalonta, Fábián 1994: 91). A gomba itt említett tulajdonságait emeli ki a *Nem virágzik,*

mégis terem (Kibéd, Ráduly 1990:108; Albis, Cséhtelek, Nagyszalonta, Fábián 1994:91; Sóvidék, Gub 1996: 88), variánsa: *nincs virágja, mégis terem* (Kibéd, Ráduly 1990: 108) továbbá a *Növény vagyok, nincs levelem, és mégis az emberek eledele vagyok, mi az?* (Magyarózd, Horváth 1980: 356), illetve a *Se levele, se gyökere, se magja, se virágja* (Kibéd, Ráduly 1990: 108), aminek ellentmond az ugyanitt gyűjtött *Mi nélkül nem él meg a gomba? – Gyökér nélkül* (Kibéd, Ráduly 1990: 108).

Ugyanannak a típusnak a variánsait képviselik a következő gyűjtések: *Kicsi törpe mennybe néz* (Kibéd, Ráduly 1990: 107); *Kicsi törpe mennybe lát* (Sóvidék, Gib 1996: 88); *Törpe zsidó mennybe lát* (Kibéd, Ráduly 1990: 108); *Törpe zsidó mennybe néz* (Sóvidék, Gub 1996: 88).

A tipikus gomba legfeltűnőbb része a kalapja, s erre épülnek a következő találósok: *Kicsi ember, nagy kalap,/ Kuporog a fa alatt* (Bélfenyér, Éradony, Kiskereki, Mezőtelki, Szalacs, Fábián 1994: 90); *Kicsi fején nagy kalap,/ Kuporog a fa alatt* (Kibéd, Ráduly 1990: 107); Köbölkút, Fábián 1994: 90); Sóvidék, Gub 1996: 88); *Kicis csupor, nagy kalap,/ Kuporog a fa alatt* (Szentjobb, Fábián 1994:90); *Feje felett nagy kalap,/ Kuporog a fa alatt* (Szalacs, Fábián 1994:90); *Napokig is ott van rajta,/ Kicsi fején nagy kalapja* (Sepsikőröspatak, Zsigmond 1994: 34). További típust képvisel az *Egy kalap alá ezren férnek. Mi az? – Gomba és a fűszálak* (Beck 1965: 92).

Végezetül két különlegesebb találós kérdés. A *Kicsike tatár,/ Pogácsát kínál* Mándoki László bulgáriai gagauz gyűjtése (1985: 9), utóbb azonban a magyar folklórban is megjelent (Köröstarján, Fábián 1994: 90). Szellemes rejtvény a következő: *Egy kislányt megkérdeztem: hova megy, hogy hívják, mit visz a kosárban? Egy szóval felel. Mi az? – Esztergomba* (Beck 1965: 90).

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

IRODALOM

Beck Zoltán, *Néphagyományok Orosházáról és környékéről.* A Békés Megyei Múzeumi Szervezet Kiadványai I. 1965.

Fábián Imre, *Bihari találós kérdések, mesetalányok.* Literator, Nagyvárad, 1994.

Gősy Géza, „*Találós mesék.*" Nyr. XL, 191.

Gub Jenő, *Erdő-mező növényei a Sóvidéken.* Firtos Művelődési Egylet 1, Korond.

Horváth István, *Magyarózdi toronyalja. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról.* Dacia, Kolozsvár, 1970.

Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983.

Kovács Ferenc, *Iratosi kertek alatt.* Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Bukarest, é.n.

Kriza János, *Vadrózsák.* Székely népköltési gyűjtemény. Stein János, Kolozsvár, 1863.

Lavonen, N. A., *Karel'skije narodnyje zagadki.* – Karjalaisia arvotuksia. Petrozavodsk, Karelija 1982.

Mándoki László, *Ház tetején nyeles edény.* Török népek találós kérdései. Móra Ferenc, Budapest, 1985.

Molnár Antónia, *Találós mesék.* Nyr. IX, 532–4.

Ráduly János, *Hold elejti, Nap fölkapja.* (Kibédi találós kérdések). Kriterion. Bukarest, 1990.

Serzanina, G. I. & I. Ja. Jaskin, *Griby*. Nauka i Texnika. Minsk, 1986.
Zsigmond Győző, *A gomba helye népi kultúránkban*. Egy falu (Sepsiköröspatak) etnomikológiai vizsgálata. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2. Kolozsvár, 1994: 22–58.
∴ *„Szóbeli rejtvények"*. In Vargyas Lajos, szerk., Magyar népköltészet. (Magyar néprajz 5. Folklór 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988: 238–50.
∴ *„Lengyel találós kérdések"* Hetedhéthatár. Dél-dunántúli Közérdekű Magazin 2 (1988). 5:25.

GHICITORI DESPRE CIUPERCĂ

(Rezumat)

Numărul ghicitorilor din limba maghiară care se referă la ciupercă este estimat, în general, la aproximativ o duzină.

În maghiară – ca, în general, la toate popoarele lumii –, în ghicitorile despre ciupercă se are în vedere trăsătura ciupercii de a sta într-un picior şi de a avea pălărie. Autorul, pe baza unui bogat material folcloric, explică ghicitorile despre ciupercă, precum şi variantele lor lingvistice.

NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

ADATTÁR

MOZZANATOK A SEPSISZENTGYÖRGYI SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETÉBŐL

Amint ismeretes, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum menekített anyaga 1945. március 29-én porrá égett a zalaegerszegi pályaudvaron.[1] Igen sok régiség, muzeális értékű tárgy pusztult a tűzben. A zalaegerszegi infernóban izzott szénné az összesítő lista is. Ennek ellenére pontosan ismerjük az elhamvadt dolgokat, mert a múzeumból elszállítottakról több példányú lista készült, s ezekből megmaradt egy példány.[2] Ezek szerint a gyújtóbombák áldozata lett: 23805 levéltári, 1487 néprajzi, 3072 régészeti, 1723 darab képzőművészeti anyag, 2050 kötet könyv és az új fotólaboratórium műszerei. Az égést csak a vasnemű tárgyak egy kicsi része kerülte el, amelyek később hivatalos úton vissza is kerültek a sepsiszentgyörgyi múzeumba. Az elpusztult kultúrkincsek fő tragédiája elsősorban nem az anyagi értékben rejlik. Pótolhatatlanok a székelység identitástudatának megőrzése, erősítése érdekében, és egyúttal örökre megsemmisültek a tudományos kutatás számára.

Ezek után évekig nem történt más, mint a felelősség keresése. A felettes szervek, a tudományos körök képviselői hiába mentették fel Herepei Jánost, a múzeum volt igazgatóját. Sepsiszentgyörgyön elsősorban őt tekintették nemcsak felelősnek, hanem bűnösnek is. Első adandó alkalommal menesztették.[3] Egy külön tanulmány célja a menekítés körülményeinek, majd utózöngéseinek vizsgálata és feldolgozása, különös tekintettel a témájukban igen fontos, publikálatlan dokumentumokból összeállítandó adattárra.[4] Ezért most nem térünk ki a felelősség sokat emlegetett, de tudományos alapossággal nem vizsgált kérdésére. A ki a felelős dilemmájának súlyos felelősséget hordozó válaszára talán Bethlen Béla, az egykori észak-erdélyi kormánybiztos tapintott rá a legtalálóbban. „Mi a magunkét megtettük, a súlyos és pótolhatatlan értékek pusztulásáért mások, olyanok a felelősök, akik a pesti hatóságok előtt »jó fiúk« akartak lenni."[5] A legnagyobb büntetést Herepei János mérte önmagára. Egész hátralevő életében az önvád kínozta, mind csak a mi lett volna ha? történelmietlen, de emberileg teljesen megérthető kérdésével gyötörte önmagát.

Az egykori döntéseket elindító döntés megszületésébe azért pillantsunk bele. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1944 augusztusának végén elrendelte a keleti országrészek

---

[1] A pusztulásról hírt adott az Erdélyi Múzeum (1945. 3–4. füzet. 320), részletesen beszámol Herepei János (Keszthely, 1945. június 30.) MOL Jelenkori Gyűjteménye és MTAKK Ms 5558/38 alatt is. A korabeli jelentésből, figyelemfelhívásból több részlet is megjelent Vincze Gábor, *A Székely Nemzeti Múzeum anyagának részleges elszállítása és pusztulása 1944–45-ben.* Acta 1995. Sepsiszentgyörgy, 1996. 229–46.

[2] Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum irattára. (Továbbiakban SzNM Lt.).

[3] „Az ügyvezető tanács [...] a román kultuszminisztériumon és magyar külügyminisztériumon keresztül értesíti a magyar kultuszminisztériumot, hogy Herepei János megszűnt a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója lenni." Az ügyvezető tanács ülésének jegyzőkönyve (1945. október 20. du. 5 óra) SznM Lt. A döntésről Herepei Jánost is értesítették. „... kaptam egy goromba levelet Sepsiszentgyörgyről, amelyben többek között azt is megtudtam, hogy 1945 októberében hivtalosan is megfosztottak igazgatói állásomtól". Herepei Roska Mártonnak (Keszthely, 1947. március 31.) MTAKK Ms 5122/355.

[4] Az előzetes elképzelések szerint ez a kimerítő és alaposan dokumentált tanulmány az Erdélyi Múzeum-Egyesület Tudományos Füzetek sorozatában jelenne meg.

[5] Bethlen Béla, *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Budapest, 1989. 183.

közgyűjteményeinek magyar művelődés szempontjából kiemelkedő fontosságú anyagainak a belső országrészbe való szállításait, menekítését.[6] Herepei János a múzeum elérhető tagjaival való megbeszélés után döntött úgy, hogy végrehajtja a rendelkezést. Elhatározásában egyéb, igen méltánylandó szempontok is közreműködtek. Döntését Sepsiszentgyörgy stratégiai helyzete és épületeinek hadi célpontként való számbavétele is befolyásolta. A német hadvezetőség a város védelmét határozta el, és a múzeum csillogó mázas cserepű tornyával ideális célpontnak tűnhetett.[7] Az alapvető, talán legfontosabb késztetést kiadatlan emlékiratából ismerhetjük meg. „1916-ban Erdélynek a román hadseregtől történt megtámadása alkalmával a Székely Nemzeti Múzeumnak akkori mindkét igazgató-őre: László Ferenc és Csutak Vilmos is elmenekült. Távozásukkor – nagyon kevés idő állván rendelkezésükre – csupán a múzeum legnagyobb értékeit, illetőleg könnyen mozgatható értékes tárgyait, továbbá pénztárkészletét vitték magukkal. Ők ezt felsőbb rendelet nélkül, saját elhatározásukból cselekedték. [...] Az én kezemben felsőbb rendeletek, igazgató-választmányi tagok elhatározása, egyéb közintézmények példái voltak, s akkor, amikor az általános fejetlenség közepette magamat a rendeletek, az elhatározások és példák követésére határozam el, mintaképül László és Csutak mindenkitől igazolt eljárását választottam."[8]

Az emlékiratban szereplő, példaértékűnek tekintett múzeumi anyagmenekítés valóban történelmi hitelességű esemény volt. Ennek igazolásául korabeli dokumentumok szolgálnak.[9]

1916. augusztus 27-én az „Ipoteza Z" fedőnevű haditerv végrehajtására 440 000 román katona lépte át a történelmi Erdély határát.[10] A váratlan támadás hatalmas pánikot idézett elő a szinte teljesen védtelen területen élők között. A román előnyomulás irányába eső városokból – Brassó, Gyergyószentmiklós, Csíkszereda, Fogaras – fejvesztve menekültek az emberek. Rövid idő alatt 200 000 menekült árasztotta el Erdély középső és nyugati részét.

Sepsiszentgyörgyön is tartottak a betörés következményeitől. A kialakult katonai helyzet miatt a feltétlenül megmentendő, 36 ládányi múzeumi anyagot nagy hirtelenséggel, előzetes válogatás nélkül szedték össze. Erre utal, hogy megfelelő és értékes érem-, betétes néprajzi-, vasalt szekér-, utazóláda csomagolóanyagként való felhasználása mellett ócska gyalulatlan fásládákat is alkalmaztak.[11] Ez pedig a sietségre, a kapkodásra utal.

Az első világháború időszakában is kellett léteznie egy központi menekítési elvnek, illetve az ezt tükröző rendeletnek. Ezt alátámasztja, hogy a jelentősebb erdélyi múzeumok gyűjteményeinek féltett kincsei rendre a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. Így például a kézdivásárhelyi Balázs Márton-féle gyűjtemény darabjai.[12] A budapesti Múzeum valóságos menedékhelye lett a háború viszontagságait elkerülni vágyó pótolhatatlan értékeknek. Paradox módon ekkor és ilyen körülmények között vált – ha időszakosan is – a Magyar Nemzet Múzeumává. (Természetesen a

---

[6] VKM 66.492/1944 és 3265/1944 - XV. számú rendelet. MOL Jelenkori Gyűjtemény.

[7] Erről Kelemen Lajosnak is beszámolt. „... 944 augusztus 30-án kérdésünkre azt mondotta a német parancsnok, hogy Szentgyörgyöt védeni fogják, s egynéhány ágyút valóban már fel is állítottak a dohánygyár és a szövőgyár mögött". (Kajdacs, 1954, április 26.) MTAKK Ms 5122/205.

[8] Lehullott levelek (Magántermészetű, nem hivatalos sorok). Bonyhád, 1950. Kézirat. Bedő Árpádné Herepei Judit tulajdonában.

[9] A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumból biztonságba helyezés céljából a Magyar Nemzeti Múzeumba Budapestre szállított értékek és iratok jegyzéke (1916), Biztonságba helyezett tárgyak leltári jegyzéke (1918), A Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatósága átvételi elismervénye (1918). SzNM Lt.

[10] Eördögh István, *Erdély román megszállása* (1916–1920). Olasz és vatikáni levéltári források alapján. Szeged, 2000. 14.

[11] Lásd *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumból biztonságba helyezés céljából a Magyar Nemzeti Múzeumba Budapestre szállított értékek és iratok jegyzéke* (1916) SzNM Lt.

[12] Incze László, *A kézdivásárhelyi Múzeum rövid története* 14. In: Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára. Sepsiszentgyörgy, 1997.

megőrzési letétként elhelyezett becses tárgyak soha nem kerülhettek a nagyközönség elé, azok lezárt, lepecsételt ládáit nem nyithatták fel.)

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum a szerencsések közé tartozott, hiszen minden értéke visszakerült. Utólagosan megállapítható, hogy szerencsés megoldás volt a menekítés. Mindenesetre sokkal szerencsésebb, mint a muzeális anyagok szakszerűtlen elrejtése, nota bene elásása. Például a már említett kézdivásárhelyi Balázs Márton-féle gyűjtemény ládában elásott 70 varrottasából csak 14 maradt meg, a többi szétmállott. Ez lett a sorsa az elföldelt bokályok javarészének is.[13]

Az elszállított holmik visszaszállításának ügyében elindult román–magyar tárgyalások a végkifejlet eléréséig – múzeumi tárgyak teljes körű visszaszolgáltatásáig – elég sokáig húzódtak.[14] A trianoni békeszerződés megkötéséig 26 ládát kapott vissza a sepsiszentgyörgyi múzeum, amelyet hivtalosan vissza is igazolt.[15] A fennmaradó tíz láda már csak a román hatalomváltozás után. Az Erdélyi Múzeumok Általános Főfelügyelősé-gének megbízottjaként kinevezett Tzigara Samurcaş múzeumi főfelügyelő védnöksége alatt került vissza. A ládák visszakerüléséről hivatalos értesi-tést küldött Csutak Vilmos múzeumőr.[16]

Így fejeződött be a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzum 1916-ban menekített anyagának kalandos története. Rövid pihenés után, 1944-ben kezdetét vette az igazi kálvária.

1.

Ad 5-1916. m. sz.

A SEPSISZENTGYÖRGYI SZÉKELY NEMZETI MUZEUMBÓL BIZTONSÁGBA HELYEZÉS CÉLJÁBÓL A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBA BUDAPESTRE SZÁLLÍTOTT ÉRTÉKEK ÉS IRATOK JEGYZÉKE

I. A 2207. sz. udvarhelymegyei festett ládában néprajzi tárgyak

1. 26 db puskaportartó szarvasagancsból
2. Puskaportartó, korong alakú 298-80.
3. 2 db csempe Uzonból
4. Díszített cirkalom
5. 3 db díszített mogyorótörő fából
6. 6 db rovásos díszítésű borotvatok fából
7. 16 db festett és rovásos díszű faragott sulyok fából
8. Mángorló 1805-ből, rovásos díszítésű, sz. 1240.
9. 33 db rovásos és festett díszítésű porong
10. 7 db faragott kanál
11. 10 db nyírfakéreg sótartó
12. 5 db rovásos díszítésű bot
13. 9 db varrottas
14. 2 db rovásos díszítésű sikattyú
15. 4 db faragott és rovásos díszítésű csikó (nyüsttartó)
16. Festett vetölő
17. Dombormüves díszítésű faragott székhát 1716-ból
18. 7 db kalácssütő minta
19. 8 db festett, csíki gyapjúszőnyeg.

II. Fásládában az erősdi ásatás anyagából

[13] Incze László *i.m.* 14.
[14] Coriolan Petran, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*. Cluj. 1922. 225–6.
[15] Az erről szóló felterjesztés 1918. augusztus 3-án kelt. SzNM It.
[16] A jelentés 1922. október 10-én kelteződött. SzNM It.

Leltári jegyzékek, rajzok, fényképes jegyzetek. Rézgyöngyök, réz spirális, szarvas szemfogak, csontékszerek katalógus szerint.

III. Fegyverek gyalulatlan deszkaládában

1. 16–84. sz. bronzkard
2. 6176. sz. kard
3. 144–1880. sz. aldobolyi vaskard
4. 4744. sz. kard
5. 2135. sz. kard
6. A 983. sz. kard
7. 77 h. – 89. sz. kard
8. 122-85 257 II. sz. kard
9. Udvarhelyi pallos, sz. 97.
10. Kétélű kard
11. 18-888. XVII. sz. végéről gravírozott kard
12. Gravírozott kard, sz. 443/5.
13. Gravírozott kard, sz. 6128.
14. Tollas buzogány, sz. 267/2.
15. Tollas buzogány, sz. 264/2.
16. Tollas buzogány, sz. 265/2.
17. Tollas buzogány, sz. 262/2.
18. Gömb buzogány nyéllel
19. Gömb buzogány, sz. 2182.
20. Tollas buzogány, sz. 263.
21. Láncos buzogány, sz. 261/2.
22. Láncos buzogány, 24.
23. Láncos buzogány, A 354.
24. Láncos buzogány, 99.
25. Karabély 1848-ból
26. Puska 1848-ból, 879.
27. Ezüst-, réz- és csontbetétű nehéz puska
28. Rézveretű puska 5457.
29. Kettőscsövű kováskarabin, sz. 419.
30. Nehéz puska, 5458.
31. 3 db pisztoly, sz. 5494, 5493, 5493. [!]
32. 5 db kovás pisztoly, 5196 I. A, 2754b, 2860, 2766.
33. Gábor Áron ágyúja modell, 1849.
34. U. s. Rapolti Mózestől Uzonból
35. Vadászkés aranyozott toledói pengével, 5461.
36. Tőr, nubiai, 1585.
37. Szablya csontszéllel
38. 3 csövű kováspisztoly
39. 1 csövű kováspisztoly, I. 339.
40. 1 csövű pisztoly, 2860.
41. Fokos, 443/16.
42. Fokos, 443/17.
43. 1 db lándzsa, I/1911
44. 1 db lándzsa, II/1405.
45. Sárgaréz fokos, 94/881.

IV. Betétes néprajzi ládában: régiségek, kegyeleti és iparművészeti tárgyak, varrottasok, katalógusok

1. 27 db varrottas és szőttes

2. 6 db 1848/49-es katonai érdemjel
3. Gyöngymunka
4. Bocskai útiórája
5. 2 db fapohár 1851, 4683, 4684.
6. Görögkereszt
7. Csontpohár. Szemere M. 5463, 21/882.
8. 7 db gyászkarperec fából (fogsági emlék)
9. 6 db tajtékpipa, 1848/49-es katonai érdemjel füzér
10. Mentegombok
11. Ékszerdoboz, csontmunka
12. Pénzes zacskó 1880-ból
13. Bem arcképe rézkeretben
14. 2 faragott kés, rabmunka
15. 2 faragott villa, rabmunka
16. Kötött erszény, rabmunka
17. Önkancsó 1680-ból
18. Majolika kancsó ónfedéllel
19. Potyó Ferenc képe 1833-ból, 5590.
20. Ivó kürt B. M.-féle
21. Mogyorótörő B. M.-féle
22. Szarvasagancs puskaportartó, 5440.
23. 11 db. kovás pisztoly, lelt. Sz: 341, LXXIX, A, I. 340, I. 342, LXXIX. 12, 761-1902, LXXIX 11.
24. Régiségtári, néprajzi, természetrajzi és képzőművészeti gyüjtemény ideiglenes cédulakatalógusa
25. Szaporulati jegyzékek 1891-ig.

V. Harmos-féle utazó ládában: régi ruhák, hímzések, zászlók, oklevelek

1. Hídvégi ruhák: 3 db mente, lelt. Sz. 2095–2106, 1 db férfi mellény, 1 db nadrág, 2105, 1 db szoknya, 1 db szalag, 2101, 1 db női sál (női mellény hiányzik)
2. 6 db kézdiszentléleki egyházi kazula
3. 6 db Barabás M-féle koszorú szalag
4. Nagybaconi szószéktakaró
5. 180 db varrottas és csipke
6. 12 db vászon, szőttes, párnahaj, lepedő
7. A 86. honvéd zászlóalj zászlója az 1848/49. szabadságharcból, szalaggal
8. A sepsiszentgyörgyi tímár céh zászlója 1848/49-ből
9. A sepsiszentgyörgyi szabó, asztalos, lakatos egyesült ipartársulat zászlója 1900-ból
10. Gödri-féle oklevelek Sepsiszentgyörgy történetéhez: 1618–1865, 1790–1800, 1821–1840, 1841–1850, 1701–1750, 1751–1780, 1848–49 (7 fasc.)
11. Orbai jegyzőkönyvek: 1608–1710, 1613–1627, 1632–1642, 1642–1648.
12. Közlevéltár 1461–1730-ig.
13. Festékes csíki szőnyeg.

VI. Zomora Dániel-féle-festett ládában

220 db varrottas és csipke, 2 db lepedő és vászon.

VII. Fásládában: oklevelek

1. Apor-levéltárból: A. Okiratok. Fasc. I. No. 1–141, Fasc. III. No. 1–172, Fasc. IV. NO. 1–193, Fasc. V. No. 1–181, Fasc. VI. No. 1–179, Fasc. VII. No. 1–9.
2. Kézdivásárhelyi levéltárból: 1427–1630, 168 db oklevél; 1631–1648, 144 db oklevél; 1650–1699, 262 db oklevél; 1700–1714, 130 db oklevél; 33 db oláh oklevél, Dr. Török A. másolatai, 2 csomó; 1519–1596, 84 db; XVI–XVII. századból 1 fasc.
3. Sepsiszentgyörgy történetéhez Gödri-féle anyag 13 fasc.
4. 1 db festékes szőnyeg.

VIII. Fásládában: oklevelek, néprajzi tárgyak

1. Közlevéltárból: 10 fasciculus oklevél 1508–1849.
2. 28 db nemeslevél, diploma
3. 4 db festékes szőnyeg
4. 2 db selyemkendő
5. 3 db kötény
6. 1 db katrinca.

IX. 2464. sz. vasalt szekérládában: iparművészeti tárgyak, ereklyék, egyházi régiségek, varrottasok

1. Mentegombok 23 db
2. Barabás M.-féle és más relikviák borítékban
3. Kötőkosártartó és hajék ezüstből
4. Ezüstpohár aranyozva 1632-ből
5. Karperec ezüstből és csontból, fatokban
6. Ezüstkanál
7. Papírpénztartó
8. Ércpénztartó
9. Deák F. faragványai
10. Csekei Zsigmond zsebkönyve
11. Kossuth Lajos által Bem tábornoknak adott katonai érdemrend
12. Kossuth Lajos sajátkezű írása 1877. január 27. Ugyanahhoz Kossuth levele 1876. dec. 24. (másolat)
13. Damjanics János bitófájából készült kereszt, Makrazné ajándéka
14. Kehely I. 90. Galvano-plasztikai utánzat
15. Ezüst csésze érembetétekkel
16. Subadísz, I. 88.
17. Fejék
18. Mozaik szivartárca
19. Ezüst kupak, 4196. sz.
20. Barabás Miklós ereklyéi
21. 3 db ezüstkanál, 3 db palló
22. Ezüst serleg, kupája kókuszdió héjból, 1744-ből
23. Ezüst tányér 1747-ből
24. Ezüst csengettyű
25. Ezüst csésze
26. 2 db melltű. I. 87.
27. Szent György vitéz s. r. lemez, I. 84.
28. Ezüstözött szarupohár
29. Subagombdísz, I. 82, I. 83, I. 88.
30. Ezüst kupa. Bercsényi Miklós, sz. 5586.
31. Ezüst kupa, sz. 4197.
32. Ezüst pohár, galvano-plasztikai utánzat, E. 91.

33. Ezüst kapocs, 6 db. l. 85.
34. Ezüst sarkantyú, 2 db
35. Zathureczky K. ezredes katonai érdemjele, 2 db
36. Ezüst füstölö
37. Ezüst palló, 2 db
38. Ezüst kanál, 2 db
39. Ezüst sótartó, 2 db
40. Ezüst és réz gyürük, 11 db
41. Csontfaragvány tütartó
42. Hódgyai önkanna XIV–XV. századból
43. Ezüst kapcsok 5 db+18 db ezüst nyaklánc
44. 17 db gomb, 1 db melltü l. 47; 2 fülbevaló l. 51; 7 db gyürü l. 20912, l. 4280, l. 49, l. 50, l. 196.
45. 1 népvándorláskori boglár, 124/85b
46. Pecsétnyomó, 2 db
47. 2 db aranytü, A. 133a
48. Önkarika, prehistorikus
49. Arany melltü, l. 48
50. Karperec 1849-i érmekböl, 2 db
51. Órakulcs, 2 db
52. Nyaklánc gránátgyöngyböl, 3 db
53. Ezüst koppantó tárcával
54. Pecsétnyomó, 13 db
55. Ezüst evökészlet, 8 darabból, l. 72.
56. Ezüst kehely alja, 3 db, 103/85d, 313/881.
57. 46 db varrottas.

X. Barnaszínü éremládában

1. Összes érmeink cédula és duplum katalógussal együtt
2. Kódexek, kéziratok: a, Apor-kódex; b, Csereiné-kódex; c, Váradi-kódex; d, Leges Collegii Albae Nenyediensis; e, Catalogus Togatorum: 1734; f, Emília-kódex (szakácskönyv) 53/1883; g, orvosságos könyv, Fogaras. 1677.

XI. Festett ládában: oklevelek

1. Gödri-család levelei 1572–1686
2. Mihály-család levelei 1590–1792
3. Kis-család levelei 1667–1900
4. Incze-család levelei 1627–1850
5. Veres-család levelei 1632–1848, 1668–1905
6. Geréb-család levelei 1677–1862
7. Veres-család levelei 1586–1848
8. Veres-család levelei 1848–1883
9. Bialis-család leveli 1613–1905
10. Sepsiszentgyörgy történetéhez 1701–1850
11. Székely Nemzeti Múzeum gyüjteményéböl 1725–1820, csonka fasciculus
12. Gödri 1749–1800
13. Gödri 1705–1748
14. Vásárhelyi 1641–1899
15. Primipiláris levélkártyák
16. Vegyes ármális kártyák
17. Sepsi széki iratok 1580–1875

18. Sepsi széki iratok 1802–1820
19. Vegyes Sepsi széki iratok 1600–1790, 1055–1893, 1604–1775, 1549–1888
20. Gábor Áron levelei, 1848/49.
21. Háromszék lustrája 1614-ből (másolat)
22. Domokos-féle levelek 1500–1759 (4 fasc.).

XII. Festett és vasalt szekér ládában

Prehistorikus bronzgyüjteményünk. (Cédulák a tárgyak mellett).

Sepsiszentgyörgy, 1916. nov. 4.

Csutak Vilmos s. k.
főgimn. igazg, múzeumőr

Dr. László F.
főgimn. tanár, múzeumőr

A másolat hiteléül:

Dr. László F.
múzeumőr

2.

Biztonságba helyezett tárgyak
Leltári jegyzéke

Ad 5–1916. M. sz.

1–12. láda tartalma részletesen
13–26. Oklevelek
27. Barabás M.-féle képek
28. Festett záros ládában: vegyes tárgyak L. F.
29. Nagy kosárban: Vegyes tárgyak Cs. V.
30. Deszkaládában:Múzeumi ügykezeléshez levéltári anyag
31. Deszkaládában: ugyanaz
32. Deszkaládában: 1 db kézirat (leveles könyv), önkanna 12 db, önkulacs 2 db, ón sótartó 4 db, ón csupor fedővel 1 db, óntányér 16 db
33. Festett ládában: 9 db óntányér és tál, 2 db ón csésze, villák, koppantók, kések, gyertyatartók, fakanalak, olajtartó, leveses csésze ónból, bronzmozsár, ételhordó ónból 2 db, mécsesek, pogácsa henger, fésük 18 db, korsó 1 db, váza, üvegpohár, erősdi rezek, fogak ékszerek, hadi érmek, gombok, pitykék, fésük
34. Deszkaládában: jutaszövet, sátorlapok ásatásokhoz, zsákok ásatásokhoz
35. Deszkaládában jutaszövet, Gödri-féle oklevelek
36. Deszkaládában: Gödri-féle oklevelek.

Sepsiszentgyörgy, 1918. október hó 12-én.

Dr. László Ferenc s. k.
főgimn. tanár
múzeumőr

35–1920. sz.
Másolat hiteléül.
Sepsiszentgyörgy, 1920. május hó 6-án.

Dr. László F.
főgimn. tanár, múzeumőr

3.

Másolat
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM IGAZGATÓSÁGA

1119. sz.

Átvételi elismervény

A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága elismeri, hogy a Székely Nemzeti Múzeum állítólagos értékeit tartalmazó 36, azaz harminchat darab lezárt, leszögezett ládát megőrzés végett és az átvételkor észlelt állapotukban leendő visszaszolgálatatás kötelessége mellett átvett, megjegyezvén, hogy a Székely Nemzeti Múzeum által 36., a Magyar Nemzeti Múzeum áital pedig 10. számúnak jelzett láda részben levált födéllel érkezett meg.

A Magyar Nemzeti Múzeum a ládákat 1–36-ig terjedő számjelzéssel látta el.

Budapest, 1918. október 23.

Fejérpataky László s. k.
a Magyar Nemzeti Múzeum
megb. igazgatója

Másolat hiteléül.
Sepsiszentgyörgy, 1920. május hó 6-án.

Dr. László F.
főgimn. tanár, múzeumőr

Közli SAS PÉTER

A KOLOZS MEGYEI GYALU HELYNEVEI

Gyalu (r. Gilău) Kolozs megye nyugati részén a Hév- vagy Meleg-Szamos és a Hideg-Szamos összefolyásánál, Kolozsvártól 17 km-re fekszik. Határának területe jobbára dombos, csak a Kis-Szamos és a Kapus patakának völgye sík terület.

A helységet legelőször talán egy 1060–1063 körüli bizonytalan keltezésű, kétes hitelű oklevél említi *Gelov* formában (Jakó, EO, I. 132–3). További adatok 1246: *Golou*, 1282: *Gelo, Gylo*, 1294: *Galou*, 1296: *Gyalo*, 1298: *Gyolo* (Jakó, EO, I. 123, 190, 257, 302, 311, 320); 1304: *Gyalou*, 1332: *Gyalov*, 1384: *Gyalow*, 1392: Dyalow, 1466: *Gyalw*, 1501: *Ghyalw* (Csánki, V., 299); 1582: *gyalo* (Szabó T. A., Adattár); 1553: *Gilau*, 1642: oppidum *Gyalu Mare, Gyalu* (Jakó, Gyalui urb., 77, 162); 1553: *Gialu*, 1584: *Gyalu* (Veress, Doc. I., 127, II., 322); 1588: *Gialo* (Szamosközy, 199, 161); 1808: r. *Gyilau* vel *Gyillou* (Lipszky); 1805: r. *Zsilo* (st. Tr.); 1854: *Gylau*, r. *Gilău* (Suciu, I., 260). A *Gyalu* helynév török eredetű személynévből keletkezhetett.

A jelenkori helynévanyagát Gyalunak 1962-ben és 1997-ben gyűjtöttem össze. Adatközlőim Székely Márton 86 éves asztalos, Török István földműves és Czikó Sándor református lelkész volt. A történeti helynévanyagot a következő munkákból és gyűjteményekből állítottam össze (egyúttal megadom a munkámban használt ez anyagokra vonatkozó rövidítéseket is: Balogh = Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár, 1943; B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*. Kolozsvár, 1973; Csánki = Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V., Budapest, 1913; DRH.C = *Documenta Romania Historia*. Seria C, Transilvania, XI., Bucureşti, 1981; Jakó, Eo = Jakó Zsigmond, *Erdélyi Okmánytár*. I., Budapest, 1997; Jakó, Gyalui Urb. = Jakó Zsigmond, *A Gyalui*

vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944; Jakó, Km = Jakó Zsigmond, *A Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei* I–II., Budapest, 1190; Kiss, FNESz[4] = Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II., Budapest, 1988; Lipszky = Lipszky János, *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Szerkesztette Herner János. Szeged, 1987; Lestyán Ferenc, *Megszentelt kövek* I–II. Kolozsvár, 1996; Pesty Frigyes helynévgyűjteménye, Kolozs megye, Gyalu. Kézirat, OSzKt, Budapest; Szabó T. A., Adattár = Erdéli helynévtörténeti adattár Kézirat, OszKt, Budapest; Szabó T.A., SzT = *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I–X., Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2000; Szabó T. Attila, *Kalotaszeg helynevei*. Kolozsvár, 1948; Szamosközy = Szamosközy István történetíró kézirata. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadása, Budapest, 1990; St. Tr. = *Statistica Transilvaniei*. Helységek nevei. Ortschaft Register. Mike Sándor gyűjteménye, Kolozsvári Állami Levéltár; Suciu = Suciu, Coriolan, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*. I–II., Bucureşti, 1967; TR = Iorgu, Iordan, *Toponimia românească*. Bucureşti, 1963; Veress, Doc. = Veress Andrei, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*. I–II., Bucureşti, 1929–1931.

A munkámban használatos közszói eredetű rövidítések feloldása: e. = erdő; ép. = épület; f. = forrás; fr. = falurész; gyü. = gyümölcsös; k. = kaszáló; ke. = kert; m. = magyar; nyj. = nyelvjárási; l. = legelő; lat. = latin; p. = patak; r. = román; sz. = szántó; sző. = szőlő.

Belterület

1. *Alszeg ~ Hídon túl*, r. Postogărie ~ Păstă Pod; fr. a település Szamoson túli, Kolozsvár felé eső része. 2. *Alsó-malom*, r. Moara d'in Jos; malomhely, az 1960-as évekig még működött, majd lebontották. 3. *Barázs*, r. Baraj; gát a Szamoson, vízduzzasztó. 4. *Blokoknál*, r. La Blocuri; tömbházak, az újonnan betelepült román és cigány családok számára épültek; itt római és bronzkori leletekre bukkantak. 5. *Burkuca malma*, r. Moara lui Burcuţa; malomhely, a vízlevezető kanális építésekor a hatvanas években lebontották; < r. csn. *Burcuţa*, gazdag földbirtokos család volt. 6. *Cinterem ~ Temetőudvar*, r. Ţînt'irim; a református templom udvara, régen temetőhely lehetett; 1737, 1814, 1821: Czinterem. 7. *Cigánysor*, r. Ţigănie; házsor a Kapusi patak mentén, cigányok lakják; 1928: Cigánysor. 8. *Csemetekert*, r. Pomărie; 1911: Csemete kert. 9. *Csűrök-között*, r. Între Şuri; régebben csűrök voltak itt, ma telkek, házak. 10. *Felső-malom*, r. Moara d'in Sus; malomhely; az 1920-as években pusztult el a malom; 1640: Az felseo Malombol; 1644/1757: felső malomra meno Kis Utza; 1852: A' Felseő malom felet egy gywmeolczeös fwes kert. 11. *Felszeg ~ Hídonfejül*, régebben *Hídelve*; fr., a falu Szamoson inneni, Bánffyhunyad felé eső része; 1663: Az hidon felyül; 1666: Felyül az Hidon (rét); 1737; A Hidon fellyül a Viz közöt valo rét; 1768: Hidan fellyül (régi malom hely). 12. *Fenesi út*, r. Cal'ea Fen'eşului; – Cal'ea Floreşt'ilor; a Szászfenes–Kolozsvár fele vezető műút része a település Kolozsvár felé eső végén; 1925: Fenesi ut. 13. *Fészer ~ Fészer ucca*, r. Feser; fr., a helységnek félreeső része; 1675/1767: Curia Nobilitarem ... Platea vulgo Felszer dicto ad Fluvium Kapuspataka existentem; 1768: In Platea vulgo fel Szér uttza dicto; 1843: fél-szer utczán keresztül a Bánffi József csűre mellett; 1928: Fészer utca. 14. *Fő ucca ~ Főút*, régebben *Nagy ucca* r. Strada Principală; u.; a Kolozsvárt Nagyváraddal összekötő nemzetközi műútnak a településen a házak között elhaladó része; 1768: in Platea Nagy Ucza (telek); 1773: Város uczája; 1921: Fő út. 15. *Főút alsó része*; u.; a Főút Kolozsvár felé eső, a Nagyhídon túli része. 17. *Főút középső része*; u.; a Főút Nagyhíd és a templom közötti része. 18. *Gát*, r. Dig; ma már nem létezik a gát. † *Gátszeg utca*; valószínűleg a mai Hidegszamosi utca volt; 1786: in Platea Gátszeg ... ab altera Rivului (ke.); 1773b: Platea Gátszeg vulgo sic dicta, vicinitatibus a' Septemtrione Rivi Kapus. 19. *Halastó*, r. Heleştău; ma alig ismert helynév; régi kiszáradt tó helye a Lómezőben. 20. *Hidegszamosi út*, r. Strada Someşului Rece; út, u.; régebben az utca végén működött a hidegszamosi fűrészgyár; 1890-ben itt Bethlen-telep néven gőzfűrész-telep alakult, tulajdonosa Neuschloss és fia volt, szemben egy vízhajtotta lisztelő malom és fűrész is működött; 1928: Hidegszamosi utca. † *Hídon-által*; 1666: az Hidon által (rét). † *Hídon-alól*; 1663: A Szamos mellet az hidon alol; 1737: a Hidon alol a Lómező nevű helyben (rét); 1813: a' Ilid alatt. † *Híd utca*; 1651: Platea Hiducza. 21. *Kanális*, r. Canal; a Szamos kiszélesített és kibetonozott medre a Nagy-gátig, ahol a víz turbinákat hajt. 22. *Kapus higgya*, r. Podu Căpuşului; két

kis híd a Kapus pataka felett. 23. *Katolikus templom*, r. Beserica Catolică; a múlt században épült templom, építésekor neolitikus leleteket kaptak. 24. *Kétvíz köze*, r. Între Ape; piachely a Szamos két ága között, átnyúlik a helység külterületére is; 1768: A két viz között (k.); 1770: a' Két viz között lévő Havasi Erdökött (e.), ez utóbbi feljegyzés valószínűleg egy erdők közötti tájra vonatkozik. 25. *Kishíd*, r. Podu cel Mnic; a Malomárok feletti híd; 26. *Kis ucca*, r. Strada Şcol'i ~ Strada Mn'ică; u.; 1644/1757: felső malomra menő Kis Utza; 1640: A' kis uttzáb(an), in Platea Kis Ucza; 1760: Kis alias Malom Uczában ... napkeletről ... a Szamos vize; 1737: Kis Uczánn az régi Malom helyre; 1768: Kis Ucza; 1922: Kis utczai telek. † *Kert mellett*; 1663: Az Város mellet a kert mellet. 27. *Lómező ~ Lómező ucca*, r. Branişt'e; épületek, telkek, kertek; a terület egy része átnyúlik a külterületre, lásd ott! 1950-ben a kollektív gazdaság a területnek a Gyaluhoz közeli részét telkesítette, s ez a rész mára beépült; 1944: Lómező utca. 28. *Magazin*, r. Magazin; Kishíd melletti terület, a Lómező része, ma piac s raktárak, régebben faraktár volt itt. † *Malom*; a régi emlékezések, összeírások több malomról emlékeznek meg mind a Kapus pataka, mind a Szamos mentén; 1666: Vagjon egy Malom a harom köre forgo az Szamosso(n), vas csapokra karikakra épitett; 1679: Malom vagjon it a Szamos Vizen három bokor köre forgo; 1727: Város mellett dél felöl a Szamos vizén egy négy kövü Malom; 1737: A Városan fellyül a Szamoson vagy(on) egy alol csapó négy kerekü Sendélyes Malom ...a Malom négy Kerekei jók. 29. *Malomberek*, r. Bîrcu Mori; berkes, kertes terület a Felsőmalom körül, valószínűleg a régi Malomkert, grófi tulajdon volt; itt lehetett a régi Malomház is; 1727: Malom ház a Berekben. 30. *Malomkert*, r. Grăd'ina Mori; telkek, házak, kertek; 1768: circa finem Platea Szamos Ucza ... loco(que) Malom kert ... ad Fluvium Szamos(malom); 1773: Platea Szamos loco Malom Kert vulgo sic dicto. 31. *Malom ucca*, r. Strada Mori; u.; 1670: platae vulgo Malom uczcza vocata; 1740: a' Város végén Malom uttzáb(an); 1760: Kis alias Malom Uczaban; 1764: a Malom fele meno Szamosra járo Utczaban; 1786: In Platea Szamos ucza ... ab alt(e)r(a) ... cursu Szamosii ... Malom kert (telek); 1768a.: Malom ucza; in platea Malom Utza dicta; 1823/43: Malom utsza; 1922, 1944: Malom utca. 32. *Melegszamosi út ~ Szamos ucca*, r. Strada Someşului Cald ~ Strada Someşului; u.; a Meleg-Szamos felé vezető utca, a faluban folytatása a Meleg-Szamos faluba vezető útnak. 33. *Okol*, r. Ocol ~ Ocolul Silvic; ép., az Erdészeti Hivatal. 34. *Pap ucca ~ Papok uccája*, r. Popen; u.; 1921: Pap utca; 1928: Papok utcája. 35. *Piac*, régebben *Piacszer, Várospiac*, r. Piaţă; piactér, 1960 körül, amikor a vízierőmű kanálisát építették, felszámolták a piacot, s itt jön le a vízierőmű kanálisa; 1634: platea piacz ucza vocata; 1640: in Theatro oppidi N(ost)ri Gyaluiensi vicque vulgo Piacz dicto; 1650: Platea vulgo Piacz szer vocata; 1721: a Piacz uczaban a Templomnal által ellenben (ház) ... Piacz szerről megyen nap kelet felé ... más egj ucza; 1737: A város piaczán az Udvar(na)k vagyon egy Mészárszéke; 1768: in Platea Piacz (ref. templom); 1768: Platea Piacz szer ucza; in platea vulgo Piatz uttza; 1773: Platea vulgo Piaty szer Uttza. 36. *Porond ~ Porond ucca*, r. Prundar; u.; a község porondos talajú részén, a régebben külterületi Porond-réten kialakult utca, a Porondrét folytatása; 1932: Porond utca. 37. *Rác ucca*; kis u.; 1844: Rácz utca. 38. *Református templom*, r. Beserica Ungurească; két egymást követő középkori templom helyén 1829-ben épített újabb templom. 39. *Régi iskola*, r. Şcoala vek'e; ép., régen református felekezeti iskola volt. 40. *Román templom*, r. Beserica Românească; 1896-ban építették, eredetileg görög katolikus, ma görögkeleti templom. 41. *Román temető*, r. T'emet'eu Românesc ~ Cimit'iru Românesc; 1816: az Oláhok temetője. 42. *Sánckert*, r. La Şanţ; házhelyek, házak, átnyúlik a település külterületére is; lásd ott! 43. *Sikátor*, r. Uliţă; több kis utca neve; 1737: Temetőre járo Sikátor. 44. *Szamos ucca*, r. Strada Someşului; u.; a Hidegszamosi út folytatása a helységben; 1650: platea Szamos ucca vocata; 1660: Platea Szamos Ucza vocata; 1641/1657; 1644/1657: Szamos Utzaban; 1737: Szamos Uczán; 1740: Szamos Uttzab(an); 1768: in Platea Szamos Ucza ... ab alt(er)r(a) ... cursus Szamosii ... loco(que) Malom kert ... ad Fluvium Szamos; 1773: Platea szamos loco Malom Kert vulgo sic dicto; 1768: in platea vulgó Szamos uttza dicto; 1944: Szamos utca. 45. *Szfát ~ Konziliu*, r. Sfat ~ Consiliu; ép., Polgármesteri Hivatal. 46. *Szitás-malom*, r. La Moară ~ La Moara Naţionalizată; ma is működő malom. 47. *Szucság ucca*, r. Strada Suciagului; u.; 1679: Ferentz Kovács pusztája Szutság uttzába(n) az Kovács mühely rajta; 1684: platea Szuciak vocata; 1740: Szúcsák úttza végin; 1754: ezen Városnak Szucság nevü uczáján kivül (ke.); 1756: Szutsságba Uttzaban; 1768a: in Platea Szutság utcza; 1791: a' Szutság Uttzában; 1793: szucság úczában; 1795: ezen Oppidumnak Szutság nevezetü

Uttzában (házhely): 1796: in Platea Stutság uttza (telek); 1928: szucság utza. 48. *Temető*, r. T'emet'eu Unguresc ~ Cimit'iru Unguresc; 1676: Temetore jaro köz; 1737: temető alatt egy ros föld ... a temető mellett Láb föld; 1813: A Temető ... esös idöben ... terem egy szekér Szénát; 1868: Temető. 49. *Temető ucca*, r. Strada Cimit'irului; temető felé vezető utca. † *Templom*; ezek az adatok még a középkori régi harmadik és negyedik templomra (mely fatemplom volt) utalnak, ám ezek helye ugyanott volt, ahol a mai református templom áll. A középkori harmadik templommal kapcsolatban egy 1466. évi augusztus 19-én kelt oklevél értesít arról, hogy Miklós püspök itt parochiális templomot létesít; 1666: az régi templom; 1721: Piacz uczában a Templommal által ellenben Templom között; 1727: Templom. † *Urunk puszta malomhelye*; volt uradalmi malom helye; 1676: az Urunk puszta malom hellin (puszta telek). 50. *Nagyhíd*, régebben *Vámhíd*, r. Podu Mare ~ Podu cel Mare; a Főúton a Szamos felett átvezető híd, régebben vámos hely volt; 1640: vagjon az Zamoson az Varhoz ket hid; 1666a.: Vagjon Szamosso(n) altal ket Hid; melytűl vamott szoktanak adni, az idegen Embertül ... Az Szamos mellet az Hidon altal vagjon egj jó darab Ret, mellet vulgo vocato Lo Mezö; 1740, 1773b.: a' Vámos hidonfellyül (k.). 51. *Vár ~ Udvarház ~ Kúria*, r. Cast'el; várkastély, ma kisegítő iskola hátrányos helyzetű gyermekek számára. A XV. században, a Budai Nagy Antal-féle felkelés után ide építették fel az erdélyi püspök várkastélyát. 1542-től fejedelmi birtok, majd a XVIII. század elejétől főúri birtok lett. Kamuti, Losonczi, Bánffy, Eszterházi birtok, majd Bánffy György főkormányzó örökösei, később a Barcsay család bírta. 1449, 1473, 1479, 1480-ban már említik Castellanus castri Gyalo néven a várnagyokat, 1525-ben a várat Castrum Ghalow (Csánki, V., 229), 1542-ben: in Castro Gyalw (Jakó, Km. II., 637); 1640: Vagjon a Zamoson az Várhoz kézt hid; 11642: Vár; 1652: Vagjon az Várhoz két hold szeöleö; 1662: Arcis Gyaluien(sis); 1663: Varhoz valo nagy kő felet (szö.); 1666: Várhoz valo haszalo Rét; in Arce Gyala; 1767: Az Vár arkaigh; 1687: Urbarium ad Arcem Gyalu; 1727: Gyalai el hagyott Vár; Várhoz valo Majorság; 1737: pincze vagyon az régi Várban (mellyis most in ruina áll); 1925: Várkastély; 1928: Vár; Rákóczi-Vár. † *Varga ucca*; 1737: Puszta Sessio, Vagyon Varga Uczábann; 1740: Varga uttzáb(an); 1760: Varga Uczai; 1768: In Platea Varga Ucza (telek); 1768: Varga ucza; 1773: Platea Varga uttza sic divta; 1741: Varga utzaban. Ma is léteznek Varga nevű családok Gyaluban; már 1484-ben feljegyezték Varga Mihály gyalogos lakost (Jakó, Km, I., 496). † *Város közkertje*; 1768: a' Temető alatt való lábban Ross Föld ... ab alt(e)r(a) Termini Opiidi, város Közkertje dicti (sz.). 52. *Vásártér*, r. Obor; az állat- és kirakodóvásárok helye. 53. *Római-tábor*, r. Castru Roman; sz., a Vár megett; tudományos elnevezés, csak a falu értelmiségének egy része használja. † *Vízaknai Kertje*; 1727: Vizaknai Miklos kertye (nemesi birtok). 54. *Udvarház ~ Kúria*, r. Cast'el; ma már alig használatos elnevezések, összetévesztik a vár épületével.

Külterület

Gyalunak 1876-ban megjárják a határát. A határ akkori leírása nagyjából megegyezik a település mai határával, éppen ezért elöljáróban ezt a határ leírást kivonatosan közöljük: „az Kender Mező, az Ucza, Hataros gyalu Egerbegyel, effelől az hatar patak és Egerbegy patak. He Szamos felöl Közsörüben az Kereszt a határ. Hidegh Szamos felöl az Veres agyaghos az Gyertianos pataka. Sztolna felöl a Bük tulso bercigh, mely a(Sós szeliben iű ala Lona felől az Országh uttiára, az hol reghi Keresztek vad(na)k, onnet Ördögh Arkara az Kükephez, onnét a nagy hegy teteye az hatar Kü Szuczak felől a nagy hegy teteye az hatar omb tartua, az Gorbai hatarigh, azon tul is a bercz ut a Gorbon, az Suk rétinel Gyalu felöl, Kapus felöl az Murkos ey fenekin megye(n) Egerbegy fele, az huszasban szakad megh a Kapusiakkal.

55. *Agyagos*, r. La Glină; sz.; 1713, 1768, 1786: az agyagosnál (sz.. Agyagverem; 1768, 1780: Az Agyagak vermembe (sz.); 1786: Az agyak veremhez. 56. *Akasztó dombja*, r. Dâmbu Acast'eiilor (sz.): (sz.): 1754: Az akaszto domb alatt (rét); 1768, 1773, 1786: az Akaszto domb alatt (sz., k.); 1768: az Kaszto Domb alatt ... Harczaj patak (k.); Akaszto Domb előtt (k.); Kalnados Reth ... in Loco akaszto Domb alat ... ab una Rivuli Kapus (k.); 1833: az akaszto Dombon (sz.); 1864: Akaszto Domb egy nagy domb (sz., k.) ... hajdon akasztófa hely volt. 57. *Akasztó gödre*, r. Gropa Akast'eiilor; kis p., I. 58. *Alma pataka*, r. Părăud'e lângă Toma Crist'i; 1768: Alma Patak előtt (sz.); † *Alsó-bogármálban* (sz.) † *Alsó-láb;* 1774: Az also Lában (sz.). 59. *Alsó-vád*, r. Vadu d'in Jos; sz.,

telkek, házak; 1823/45: LaVad (k.): 60. *Balázs gödre*, r. Groapa lui Balaş; ma mindössze egy család viseli a *Balázs* nevet, már 1666-ban említik Balás István szabadost. † *Belső-hidekkút*; 1768: A Belsö Hideg kut alatt való lábban melly a hideg kútra jár véggel (sz.). † *Benedek-áj*; dülönév volt: 1641/1757: Benedek Ayaban ... egy darab irtovány szanto föld, Nagy Martonosban az Patakon tul az ösvenyien alol a Sos Kut felöl; 1652: a' Gyalui hataron Bendek Ayba(n); 1666: Elseö Fordulon Benedek Azban (sz.) az Kuton feljöl Máko felöl (második fordulóban); 1663: Benedek Ayaban az Patak mellett (irtás, sz.); 1737: A Bendeke ályb(an) a Kutnál ... az erdö alatt való Láb (sz.); 1740: A' Bendek álljb(an) (sz.); 1768: In Territorio Super(iori) Calcatura que Benedek áji dicto: Benedekaj Pataka mellett; Benedek tetön, Benedek aj alatt; 1773: In territorio vulgo Benedekáj dicto ... in vi(cinitatibus) ... Montis Benedekaj hegye; Benedek Tetön (sz.); Benedek aj alatt ... ab alt(era) Montis Benedek áj előtt (k.); 1773: In Territorio vulgo Benedek ajji dicto a Kutnál (sz.): In Calcatura Benedekáji vocata benedek ájba ... in Vicinitatibus ... ab una semitae Benedekáj ösveny vocatae (sz.); 1774: A Benedek alljban (sz.); 1796: in Calcatura Benedekai (sz.); 1820: Ökör tilalmasunk van a Benedek ajba; 1862: Benedek alja határrészben. Napjainkban nem ismeretes ez a határrész és forduló, 1864-ben Pesty Frigyes sem említi, 1896-ban a faluban említenek egy nemes *Benedek* birtokos családot. † *Benedekáji forduló*: 1737: A Benedek-ály felé való fordulóban; 1740: Benedek-állj fele való fordulóban; 1773: In Calcatura Benedek ai; 1813: A Bendek állyi Forduloban; 1823/43: A Benedekaji forduló; 1833: A' Benedek áji Fordulon (sz.). † *Benedekáji kút*; 1768: A Benedek aji Kutnal (sz.) ... a Benedekájiban a Bodonos Kutnál (sz.). † *Benedekáji út*; 1773: a' Benedek áji utnál (sz.). † *Benedekáj pataka*; 1768: Benedekáj Pataka mellett (sz.). † *Benedekáj szurduka*; 1773: Bendekáj Szurdukában (sz.). 61. *Bérc úttya*, r. Drumu Birţului ~ Pă Birţ; 1676: bercz uttia az hatar, az Gorboi hatarigh, azon tul is bercz ut dictu; Bérczi Határ út; 1823/43: In Hidasej a' Bértz ... szomszédságiban. † *Berek*; 1713: Kapus pataka halaszatta tilalmas, és károkat is tesz a Berekben. † *Berek-közt*; 1676: az berek közt (k.) az lo mezőben. 62. *Bertók kertye*, r. Grăd'ina lui Bertok; l., ciheres;ma már ismeretlen a *Bertók* családnév. 63. *Beteg kertye*, r. Grad'ina lui Beteg; sz., völgy. 64. *Bika réttye*, r. Râtu Taurilor; k.; 1768: Bika Rhetye ... in loco Kis Telek elött ... in loco Király Rhétyin (k.); 1768: Bika Rhettye (k.); 1773: Bika Rhéttye (k.). † *Bodonos kút*; 1768: a Boidonos Kutnál (sz.); 1773: a' Benedek ájjban a Bodonos Kutnál (sz.) ... a' Bodonos Kuton alólI vicinitatibus ... Montis Nagy oldal noncupata. † *Bogármál*; 1666: Bogar Málében vagjon el vetet ősz Buza; 1676: Az boghar mazban (sz.) 1679: Bogar Malyban (sz.); 1727: Az Martonos felé valo forduloban ... az Bogar Majban. 65. *Borbéj Marci gödre*, r. Groapa lui Marţi; e., k.; jelenleg is 25 *Borbély* család él Gyaluban: a családnév már 1640-ben is megjelenik mint jobbágycsalád neve. 66. *Bornyúmező*, r. Râtu Vacilor; k., sz.; 1727: az hid felöl varos borjus legelo hellye; 1864: Bornyumező, teres kaszálló a' szamosfolyó jobb partján, nevét onnan vette, hogy ez előtt a szópó bornyuk legeltetésére használták. † *Bornyú-tilalmas*; 1768: Bornyu Tilalmasra járo véggel (sz.); Bornyu Tilalmas helyibe (sz.). 67. *Borsó-patak*; p.; 1641/1757: Borso Patakban (k., sz.); 1644/1754: Boroso Patakban ... másfelöl az Erdö ... egj felöl az Vár erdő (rét). 68. *Borsos-pad*, r. Borsos Pad; k.; sz.; 1737: Borsos padon egy Kis Völgyben (rét, k.); 154: a Borsos pad alatt (k.) ... a' Borsos pad végibe (rét); 1768: Borsos Padon ... Sylvar(um), ab una ... et Viae Reg(iae) ... ab alt(era) (k.); 1796: A Borsos Padon (sz.); 1813: a borsos Padon alol (k.); 1833: A Borsos padban (k.) † *Borsószer*; 1773, 1786: Borsos Szerben (sz.) ... a Borso szer mellet; 1833: A' Borso szerben (sz.). 69. *Borzás*, r. Borzaş; sz., k.; itt festett neolitikus kerámiát és korai bronzkori település maradványait találták; 1737, 1740: A' Borzás völgyb(en) (sz.); 1754: a Borzás völgy fejében az erdő széllében (sz.); 1768: a Borzás Völgyben ... ab una ... Montis (sz.); 1768: Borzás földben (sz.); 1770, 1773, 1774: Borzás Völgyb(en); 1883: Borzás Völgyben (sz.). 70. *Buduló*, r. Budulău; l., k.; jobbágyok legelője volt, most községi legelő; a hagyomány úgy tartja, hogy régen itt falu volt, bronzkori település helye; 1823/43: La Budulo a' Tövises Bértz szomszédságában (sz.); 1865: a Budulo nevű legelő; 1864: Buduló szép legelő egy bő vizű kuttal, itató válluval ellátva; 1941: Buduló (l.); 71. *Buduló pataka*, r. Groapa Budulău; kevés vizű, száraz patak. † *Burugató-tó*; 1737: a burugató tónál; < nyj. *burugató* 'borogató'. 72. *Burtuka*, r. Burtucă; kút a Budulóban, marhalegelő és delelő hely. 73. *Csapás út*; mezei út. 74. *Csemetekert*, r. Grăd'ină; k., sz.; 1911: Csemetekert. 75. *Csengő-völgy ~ Csengő-vőgy*; sz., kis völgy; 1768, 1823/45: Csengő Völgyben (sz.). † *Csere*; 1640: Az Czere Erde Tilalmas az Maiorsag diznokat tartiak raita mikor mak vagion raita;

1663: Makkos erdõ ... Czerenek hinak (e.); Vagion a Varhoz Tölgyes Makkos erdõ tilalmas melyet cserenek hínak; 1666: az Varhoz valo Tölgy makkos erdeo Tilalmas, melljet hinak Cseenek (e.); 1676: Czere (e.); 1679: Csere (e.); 1768: Nagy ájban Csere közt ... Cziher (k.). 76. *Csonka-láb*, r. Cionca; sz. 77. *Csorgás*, r. Ciurgău; k.; 1864: Csorgás (k.) ... vagyon egy jó és bõ csorgó, melyről veszi nevét. 78. *Csorgó*, r. Cioroi; f., kút; 1727: a Csorgo a Vár dombja alatt; 1823/45: Lá Csoroj. † *Csúpvölgy*; 1786: Csúp Völgyben ... ihn vic. ab una Territorij Possessionis Olah Fenes. 79. *Csurnuk*, r. Ciurnuc; sz., k.; 1910: Csurnuk (e.); 1945: Csurnuki dülõben (k.). † *Dérlő*; 1727: Delelõ; 1768: Delõben (sz.); 1774: Dellõben (sz.). † *Dezső rétje*; 1737: a Dese rét (melly Dese Mihái és mások házhelyei után valo kaszálló) (rét); 1740: A' Vámoshídon felljül a' két Szamos között A' Dese Réti mellj Néhai dese Mihálj nevü jobbágya volt; 1768: a dezsõ Rhetye (sz.; 1773: Deső Réttye (k.; Dese Mihályt 1679-ben megnemesitették. † *Disznó pataka*; 1770: a Diszno pataka, mely az Olah s Sz(asz) Lonai hatarokkal conterminálodik (e.) ... A' Disznópatak Nevezetü hideg Szamosi erdõbül (e.); ma a község határán kívül esik. † *Ebhát*; 1768: az Eb Haton ... Az Eb Hátnak (sz.); 1773: Az Ebháton. Ebhátnal. 80. *Egerbegyi határ*, r. Hotaru la Agârbici; sz.; 1813: az Egerbegyi Határ; az egerbegyi határ mellett fekvõ földek. 81. *Egerbegyi patak*, r. Pârău Agârbiciului; határpatak rövid szakaszon; 1489: Egerbege pathaka, Egerbeghpathakon (Jakó, Km, II. 63–64); 1676: Egerbegy patak; 1779: Egerbegyi Pataka. 82. *Egerbegyi út*, r. Drumu Agârbiciului; a Várerdõ végén vezet Egerbegyre; 1737: az az Egerbegyi út félen, a Vár Erdeje alat; 1740, 1779: Egerbegyi út; 1768: Az Egerbegyi Ut mellet in vic(ini)t(atibus) ... Silvae ad Arcem (sz.). 83. *Egres pataka*, r. Valea Ag'ireşuluii ~ Valea Ag'ireş; p.; 1641/1757, 1768: Egres Patakban (sz.); 1737: Az Egres Patakig; 1768: Vakmezõben ... Rivuli Egeres patak (sz.); Két Egeres patak között (sz.); Egres Patakban (sz.) ... v(icinitatibus) Silvae; 1773: Egres Pataknál (sz.); 1779: első Egres patk. † *Első forduló*; 1663: Elsõ fordulora; 1666: Elseö Fordulon (Bendek Ajaban, Hidas ayan, Vistajakban, Miko Ayaban); 1679: Elsõ Fordulóban es Kapolna terin; a település erdőrészén kívüli határát három fordulóra osztották fel. † *Első-láb*; 1768: az elsõ Lábban; 1770: az elsõ Lábba ... az Orszag uttyára rug véggel (sz.); 1773: 1823/45: Az Elsõ Lábban (sz.). † *Esküdtek nyila*; 1768: Eskütek Nyilyan felyül (k.) ... Esküttek Nyilja mellett (k.); † *Egyház erdeje ~ Eklézsia erdeje*; 1819: Ekkla erdeje; 1861: Eklésia Erdeje; 1869: Eklézsia erdeje. 84. *Farkas-tó*, r. Farcaştău; e.; régi farkastanyaa, erdei ingovány. 85. *Fehér út ~ Fejér út*, r. Cal'ea Albă; út, sz.: 1721: A Vista felöl valo forduloba a fejér utnál az elsö labnál (sz.); 1737, 1768: a' Fejér utnál (sz.); 1768: a Fejér Utnál lévõ két láb ... ab alt(era) Rivuli Hidosája (sz.); a Fejér után lévõ két láb (sz.); 1833: A' Fejér uti kis láb (sz). 86. *Fellegvár*, r. La Felegvar; l. † *Feljáró-láb*; 1737: a feljáró Láb (Bened -ájban) (sz.). † *Felső-láb*; 1768: a' Felsõ Lábban (sz.). † Felsö-hát; 1644/1757: Egres patakba ... az felsö hatba ... más felöl az Erdö (sz.). 87. *Felső-tér*; e.; 1768: Kis Térr, Felsõ Tér, Sóos et kis Bük (e.); 1773: Sylvae Colonicales oppidorum sunt in locis Kis Téér, Felsõ Téér, Sós et Kis Bükk noncupatis; 1803: Felsõ Téér (e.). 88. *Felső-vád*, r. Vadu d'in sus; k. 89. *Fenék*, r. Fundoaie; p., e. † *Fenesi-gát*; 1864: Fenesi gátnál. † *Fenesi-határ*; 1666: Harmadik fordulon Szamos Elven Fenesi hatar szelben; 1676: az Fenesi hatarra; 1727: A fenesi határ fele (k.); 90. *Fenyő-patak ~ Határ-patak*, r. La Fen'eşpatac ~ Pârău Hotarului; p. 1699: Gyulai Határon Fenyõ patakában (k.); 1813: a' Fenyõ patakban; 1833: A Vár erdõnek Keletre ... észak vagyis az Ország ut felé egyenesen a' Fenyõ patakba, égy darabig. 91. *Finta kúttya*, r. Fântâna Fint'i; kút; jelenleg nem él *Finta* nevü család Gyaluban, de az 1713. évi összeírás említ egy Finta nevü egytelkes nemest; 1769: Finta Péter régi nemes; 1823/1845: La Funtina Fint'i (sz.). 92. *Finta úttyánál*, r. Cal'ea Fint'i (sz.); 93. *Fiskusé*, r. Fiscu; e.; régen kincstári erdõ lehetett. † *Fujhetum*; sem a helynevet, sem annak jelentését nem ismerik; 1686: In Territorio Inferior(i) orientali Calcatura Fejhetum dicto; a Fujhetom alljában (sz.). 94. *Gallus gödre*, r. Groapa lui Găluş; sz.; régebbi *Gallus* nevü birtokosa nevéről, 1920 és 1940 közt élt Gyaluban. 95. *Gárgya*, r. Gard'ină; sz.; 1737: a Gargyántól fogva a Szucsák utig (sz.); 1740: A' Gorgyán (sz.); 1768: s Gorgyán lévõ nagy Láb (sz.); a Gardgya (sz.); a Gárdgyán (szõ.); 1773: A' Gárgyan lévõ Nagy Láb; 1833: A' Gárgyán (sz.). 96. *Gorbaji határ*, r. Hotaru Gârbăului; e., k.; Magyargorbó falu határa alatti rész; 1676: az Gorbai hatarigh ... a Gorbon; 1737: A Gorbai határ Szelb(en) a Sük n. réten; 1876: a' nagy ajj Gödriröl a' Gorbai Határra Kijáro Út. 97. *Gorbaji-erdő*, r. Pădurea Gârbăului; a gorbói határszélen Vista felé terjedõ erdõ; 1721: Az Gorboji Erdõ mellet lévõ Suk nevü Rétben (k.). 98. *Gorbófő ~ Gorbófű*; 1633: Sukon altalis vagyon egy Puszta falu hely

melyet Gorbo fuvenek hivnak, fuit a Várhoz kaszaljak, szanto földeit az Makaiak (!) szántják (sz., k.). 1652: Gorbofeö (szénafű); 1666: Sukbanis vagyon egy nagy Rett. Azon tul vagjon egy puszta Falu hely vulgo Gorbo feő ... az Füvet, Erdejét Gyümölcset, vár szükségére hordgiak; 1679: Gorbó Feo Praediumot is azon üdőben és modon kérte megh Naláczi István, inscriptioval Apaffi Mihály Fejedelemtül Bánfi Diénes halala után; 1727: Gorbo fön vagyon egy Suk n. Rét. Szabó T. Attila (*Kalotaszeg helynevei 199)* úgy véli, hogy egy elpusztult községnek a határa alighanem Egeres határába olvadt bele. Egy 1607. május 25-én kelt oklevél kivonatából tudjuk, hogy Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem Sennyei Pongrácznak adományozta Gyalu várát és a várhoz tartozó falvakat, köztük Gorbófőt is (Petri Mór, *Szilágymegye monográfiája*. II., 403). Ebből következik, hogy akkor még a falu létezhetett. 99. *Gorbaji út*, r. Drumu Gârbăului; mezei út; 1737: Gorboi ut; 1768: Gorboi utyánál ... ad Occidentenm ... Sylvar(um) Possess(ionem) Vistae; 1816: a' nagy ajj Gödriről a Gorbai Határra ki járo Ut; 1833: A' Gorboi ut mellett (sz.). † *Görög kútja*; 1740: Az Görög kútyánál (sz.). 1768: Görög Kutyánál (k.); 1773: in loco vulgo az Görög kuttyánál dicto (k.). 100. *Grófok erdeje*, r. Pădurea Grofilor; e.; a Várerdő része; a XVIII–XIX. századi oklevelekben és összeírásokban *Urasági-erdő, Allodiális-erdő* vagy *Uradalom erdeje* néven szerepel; 1820: Az Uradalom Erdejében; az Uradalom Allodiális erdeje. 101. *Gyalui határ*, r. Hotaru Jilăului; földek Gyalu határa mentén, átfogó helynév; 1737: A Gyalai határon ... Majorság-szölö vagyon. † *Gyalui-hegy*; 1652: Vagyon a Várhoz Eőt hold Szeőleő ... az Gyalui hegyen. † *Gyalui-rét*; 1676: Gyalay Reten Suk mezőben (k.). † *Gyalui-szölök*; 1652: az Gyalui Szeoleokheoz. 102. *Gyertyányos-patak*, r. G'ort'anoş; p.; 1676: Gyertyianos pataka; 1773: Pad (e.) ... a' meredie ... Rivi Gyertyános Pataka nuncupati. 103. *Halastó*, r. Heleştău; ke., régi halastó helye a Lómezőben. † *Halmok között*; 1737: A Halomok között (sz.); 1740: A Halmok kőzőtt (sz.). 104. *Hangyás*, r. Furnicar; k.; itt sok a hangyaboly. 105. *Harcsáj*, r. Hărceaie; sz. a szájhagyomány szerint régebbi neve *Harcáj* volt s egy régi csata emlékét őrzi a név. 1727: Harczájban (sz.); 1737: Harcsájb(an) a horgas föld (sz.); 1768: Harczáj előtt (k.) az akaszto Domb alatt; 1773: In loco vulgo Harcsáj áynak tetein (sz.); Harcsáj Szurdukában (sz.) ... Hartyas Szurdukában (sz.); 1864: Hartsáj. szántó, kaszálló és legelő, név eredete nem tudatik. 106. *Harcsáj árka*, r. În Hărceie ~ În Hărceaie; k.; 1768: Harcsáj előtt (k.), az akaszto Domb alatt ... Harczaj patak; 1823/45: Hartsáj pataka; In Hircseje (sz.). † *Harmadik forduló*; 1640: Az harmadik forduloban az Temeteo domb alatt; 1663: Harmadik fordulora; 1666: Harmadik fordulon Szamos Elven Fenesi Hatar szelben vagjo(n) egy darab szanto föld vad kert alatt, ugia(n) azon fordulon az var mellett egy darab melyet hinak kapolna terinek; 1679: Harmadik fordulon Miko Ayban és Hidas Alyba(n); 1727: Harmadik forduloban ... a Kápolna terén. † *Három-szőlő dombja*; 1768: Három Szőllő' Dombján ... Montis ab alt(e)r(a) (sz.). † *Határdomb*; 1676: Határdomb. † *Határ közt*; 1768: az Határ közt (sz.); 1796: A Határ közt (sz.) ... al altera viae communis versus Claudiopolium. 107. *Határpatak*, r. Pârâu Hotarului; p.; 1676: hatar patak; 1768: Hatar Patak ... mellette Vár Erdeje; 1883: A vár erdőnek ... aloll az Ország Ut felől egy darabig ugy nrevezett Határ patak; 1813: Nyugatrol a Kapusi Határszél aloll az Ország Ut felol egy darabig az ugy nevezett Határpatak ('a Várerdőt határolja). 108. *Hidasáj*, r. Hodăseie; kis p., sz., k., l.; 1663: Hidas ajab(an); 1666: Hidas Ayban (sz.); Elseő Fordulon ... Hidas Ayban; 1721: A Hidas ályban (sz.); 1727: Hidas ájban a patakon tul egy lápos láb (sz.). Mikes és Hidas ajban az út és patak között; 1737: A Hidas ály tetőn, Hidasályb(an) a horgas föld, melly a Gorbói utra jár véggel (sz.); 1740: a' Hidas allják(ab) ... az Hidas álljb(an) (sz.); 1754: a' Hidas a... 1768: az Hidasaljban (sz.) ... Rivuli Hidasaji a fehér Utnál ... ab alt(era) Rivuli Hidasáj (sz.). Hidasájib(an) ... ab una viae Hidasája (sz.); 1773: a' Hidasájba (sz.); 1813: az Hidasáj ... a Kökényes tetőn (sz.); 1823/43: In Gyalu Hidaseja (sz.), In Hidasáj a' Bértz ... szomszédságában (sz.); 1864: Hidasáj szántó, kaszálló, és legelő részekből áll, ketté vágja egy folyó árok melyen hajdanon hid volt † *Hidasáj völgye*; 1666: Hid volgjben (sz.); 1740: Az Hidas állj Völgyben (sz.). 109. *Hidekkút*, r. Hidecut ~ Fântâna Rece; f.; 1737: A belső lábban mely a hideg kuton jár véggel. 110. *Hidekkút alatt*, 1768, 1733, 1796: A Hideg Kut alatt (sz.); 1773: in Loco vulgo Hideg Kut alatt dicto (sz.). 111. *Hideg-Szamos*, r. Someşu Rce; kisebb folyó; 1676: Hideg Szamos; 1770: a' Hideg szamosi erdőre (e.); 1768: Hideg Szamos ... mellette Kis Tér, Szőke pad (e.); 1773: Hidegh et Hév Szamos. 112. *Hidegszmosi út*, r. Cal'ea Someşului Rece; műút Hidegszamos falu felé. † *Hid völgye*: 1666: Hid volgjben zab tartokba(n) el vetet ősz Buza. 113. *Horgas-föd*, r. La Horgoş; sz.; 1813: a' horgas Föld

(sz.); 1737: a Hidasályb(an) a horgas föld, melly a Gorbói utra jár véggel; 1832: horgos földen; 1850: Horgos föld Szucsáki ut mellett; 1910, 1919: horgos föld (sz.). † *Hosszú-láb*; 1768: az Hoszszu (sz.): A Hoszu lábban (sz.); 1823/45: in Pemunturile csele Luns (sz.). 114. *Hosszú mája*, r. La Hosumai: szakadásos rész, teraszos emelkedés; 1768: a Hosszu Maj előtt --- al alt(era) Nagy hegyek (k.); a Benedek aj alatt ... ab alt(era) Montis Hoszszu mály (k.), az hoszu Maj előtt (k.); Hoszu Maj oldalaban v(icinitatibus) Montis (k.); 1773: a' Hoszszu Máj alatt (k.) vicinitatibus loci Nagy hegy nuncupati; 1823/43: in Kaszte Hosszu Majului (sz.); 1820: Hoszszu mál oldalán (sz.). 115. *Hosszúmáj alatt*, r. Su Hosumai; k. 116. *Huszas*, r. Husaş; k.; 1676: huszasban, Huszas (sz.); 1727: Az huszasban; A Huszasb(an) egy darab rét; 1768: Huszas Rhet in vici(ni)t(i)b(us) Rivuli kapus (k.); a Huszasban (k.) ... in vic(initatibus) Sylvae ad Arcem; a Huszasban; 1773: In Loco a Huszszasb(an); Huszas-Rét (k.) ... in vicinitatibus ... ab occidente Territorii Possessionis Kapus; 1820: Huszasba (rét); 1843: Gyalu Hellysége határán, a Huszason (út); 1864: Huszas, vizenyős kaszáló, név eredete bizonytalan. 117. *Irtás*, r. Iertaş; sz. 118. *Jobbágyok erdeje*, r. Pădurea Iobajilor, e.; 1773: Silvae Colonicales oppidanarum sunt un Locis Kis Teér, Felső Teér, Sós et Kis Bük noncupates ... in vicinitatibus Territorium ab oriente Szász Lona, ab occidente Hidegh-Szamos, a Meridie Sztolna. 119. *Kalandos-rét*; csak nagyon idős emberek ismerik e helyet, mely a temető szomszédságában terülhetett el; az elnevezés a *Kalandos Társasággal* kapcsolatos, mely önkéntes, jól megszervezett temetkezési társaság volt. A református egyház egy 1813-ban keltezett összeírása említi: a Terén (sz.) ... ezt a' Kalandos Atya [a temetkezési társulat választott vezetője] használja; Akaszto domb alatt két szekérre valo ezt a Kalandos használja ... A' Kender mezőn volt az ecclésiának két Szekér Szénára való Réttye, melynek felét a' Kalandos felét pedig a Harangozo használta; 1768: Kalandos Rhét ... in Loco akaszto Domb alat ... ab una Rivuli Kapus (k.); 1773: Kalandos Rét in loco akaszto Domb alatt vicinitatibus ... ab una Rivuli Kapus. † *Kalló-hegy*; 1768: Kaló Hegy alatt (sz.) 1697-ben említik Kalló Bálint jobágyot, ma a *Kalló* család ismeretlen Gyaluban. † *Kál csúpja*; 1779: Kál Csupja alat. 120. *Kápolna*, r. Cápálna; sz.; e helyen régi római temető volt, valószínűleg a későbbi időkben is temetkeztek ide, s itt kápolna is lehetett. Gyalu határában két kápolna is volt. Az egyik a gyalui püspöki vár mellett volt. Ez az 1437. évi parasztlázadás után épült. 1861-ben tűzvész pusztította el. 1520-ban egy másik, Gyalu Helységén kívül lévő kápolnáról is adatunk van. 1524 körül jegyzik fel: „sacello Beatae Virginis extra Gyalu (Lestyán Ferenc, *Megszentelt kövek* II., 198). 1737: Fenn a Kápolnán (sz.); 1740: Fenn a Kápolnánál (sz.); a Kápolnán (sz.) --- ab una Sylvar(um) D(omi)nalium (sz.); Pálnán ab utraq(ue) Syalvar(um) Oppidanorum; 1773: a Kapolnaban; Kapolnan; 1779: a Gyalui Kápolna nevü határ szél; 1833: A Kápolnán (sz.); 1823/45: Pe Kapolna (sz.); Sub Kapulna hel mare (sz.); 1864: Kápolna szántó, kaszálló és legelő részletekből áll, hajdon itt fekütt Gyalu, egy templom, vagy Kápolna romjai ma is kivehetők, nevét ezen rombadőlt Kápolnárol vehette; Vakmerő ... a Szamos folyó bal partján, a város és az emelkedettebb fekvésü Kápolna határrésszel kerítve; 1930, 1945: Kápolnán (sz.). 121. *Kápolna-alatt*, r. Su Cîpâlna; sz.; † *Kápolna mellett*; 1640: Az Kapolna mellett (sz.). † *Kápolna-között*; 1768: a Kapolna Között ... ab alt(era) ... Kapolna Loci (gyü). 122. *Kápona tere*, r. La Cîpâlna; sz.; 1663: az Vár meghet, melyet Kapolna terinek hinak (sz.); 1666: Vár mellett egy darab melyet hinak Kapolna térnek (sz.); 1660: Harmadik fordulon ... az var mellett ... hinak kapolna terinek; 1676: Az Kapolna teri az Var meghet (sz.); 1679: az Kápolna teirn (sz.); 1727: A vár mellet a Kápolna terén (sz.). 123. *Kapulat*, r. Capulat; l.; kijárat a Nádas-patak völgyébe; 1768: a Kapulatba in vic(ini)tatibus Sylvarum (sz.) ... Kapulatba rug véggel in vicinitatibus Viae Reg(iae) (sz.); A Kapulat felett való Cserék ... ab oriente Possess(ionem) Szutság, ab alt(era) ... Possess(ionem) ... Szász Lona, et a Septem Trione Possess(ionem) ... Vista (e.); In Loco a Kapulat felett való Cserebe (e.); 1768/1808: Kapulat (e.); 1773: Kapulat felett való Cserék; In Loco vulgo Kapulatb(an) dicto (sz.); 1779: a Kapulatnál; 1796: A Kapu alatt ... ab altera Sylvae communis (sz.). 124. *Kapuláti út*, r. Drumu la Capulat ~ Drumu Capulatului; mezei út; 1773: Kapulati ut. 125. *Kapus köze* ritkábban *Csűrök köze*, r. La Cîpuştec ~ Între Şuri; régi mjorsági csűrök voltak e helyen, ma telkek és házak; 1754: a' Kapus között (sz.) a' rét végében (rét); 1768: a Kapus Között in vic(initatibus) Silvae (sz.); a Kapus közi ... ab Una Viae Reg(iae) ad Poss(essionem) Kapus (sz.); Kapust közt in vic(ini)t(atibus) Agri Refor(matae) ecclesia(e) (e., sz.); Kapus Közt ... ab alt(era) Montis (sz.); Kapos között v(icinitatibus) viae Regiae(k.); Kapos Kőzött ... syalvar(um) ... utraq(ue)

(k.); 1758: Kapus között; 1832: Kapos köze; 1850: Várerdőalj Kapus Köze; 1856, 1868: Kapu köze; 1864: Kapusköz, szántóföldek és kaszállokból áll a város nyugati végében Kapus felé – igy Gyalu s Kapus közt feküvén méltó névvel bir; 1810: Kapus közt (sz.). 126. *Kapusi határ*, r. Hotaru Căpuşului: Nagykapus határa felé eső földek. 127. *Kapus pataka* ~ *Kapusi-patak*, r. Val'a Căpuşului; p., k.: a patak mellett több helyen bronzkori kerámiát találtak; a Kapus-folyót 1200 körül már Anonymus is említi; *fluvius Copus* néven; 1357: Hinc trans(it) fluvium Kapuspataka (DRH, C, XI., 203); 1489: ad fluvium Kapws (Jakó, Km. II., 63); 1663: Az Kapus patakja sz(a)bados mindennek az ki halaszni akarja; 1635/1767: Kapuspataka; 1713: Fojo viz az Szamos ás az Kapus Patak halaszattal alkalmas és karokatis tenni az Berekben; 1740: Kapusi patak; 1768: Rivulus Kapus et altera Rivuli, ex Possessione Kapus (ke.), Kalandos Rhet ... In Loco akaszto Domb alat ... ab una Rivuli Kapus (k.); 1773: Rivi Kapus vocati; Rivi Kapus pataka (k.); 1820: Kapusi pataknak némely kori kin áradása. † *Kapus tere*; 1910: Kapus tere (sz., k.). 128. *Kardos gödre*, r. Groapa lui Corduş; sz.; 1820/28: Kardos román jobbágy, és két román zsellércsalád. † *Katonák nyila*; 1768: Katonák Nyiljában (k.); 1823/45: La Katona nyil (k.). † *Kavicstorlat*; 1910: Kavicstorlat. 128. *Keceli úttya*, r. Drumu Căţălăii; sz., mezei út. 129. *Kender-mező*, r. Chendermezeu ~ Cân'epişt'e; sz.; 1676: az kender Mezŏ; 1679: Kender mezö, Kenderes mező; 1712: a Kender mezönn (rét); 1785: A Kender Mezöben (sz., k.); Kender Mező Berkiben; 1773, 1774, 1813: Kender Mezön volt az Ecclésiának ... Rittye, mellynek felét a Kalandos, felét pedig az harangozo használta; 1855: Kender mező; 1856, 1868: Kender mezön (ke., sz.); 1864: Kender-Mező (sz.), hajdon kenderes nyilak voltak most törökbuzát és rozsot termesztenek benne; 1910: Kendermező (k.). 130. *Kender pataka*; 1779: Kender Patak; a Porkolár (!) Rétből szivárgo Patak Kender pataka. † *Kerek-bükk*; 1768: A Kerek Bükben ... viae Regi(iae) ab una et Silvae; Kerek Bük előtt; 1813: Országut felé, egyenesen a' Fenyö patakba egy darabig, az után az ugy nevezett Kerek Bükk hegy alatt; 1833: A Vár erdőnek ... az Ország ut felé, egyenesen a Fenyö patakba egy darabig, az után az ugy nevezett Kerek Bükk hegy alatt ... kis patak. † *Keresztek*; 1776: Hegy Szamos felöl Kőszörüben a Kereszt a határ; 1676: az Országh uttiára, az hol naghi Keresztek vad(na)k; 1813: Keresztekkel ki jegyzett egyenees Linea. † *Keresztút*; 1737: a Kereszt utnál (sz.). † *Kert-megett*; 1676: Az Kert meghet (sz.); 1679: Az Kert meget (sz.); 1721: a Temetö alatt a Kertek mellett a Varoson kivul (sz.); 1737: A kerteken kivül a temetö alatt (sz.); 1786: a Kert meget (sz.). † *Két-egres pataka között*; 1768: Két Egres pataka között. † *Két-láb-között*; 1768, 1770: a Két Láb kőzőt (sz.). † *Két-víz köze*; 1768: a két viz között (sz.); 1770: a' Két viz között lévő Havas Erdökött (e.). 130. *Kígyós-tó*, r. Chig'aştău; sz.; 1823/45: La Kigyás tov; a' Kigyos To Bértze mellett (sz.); 1864: Kigyos t, szántó és legelő részletekből áll, hajdan egy tó volt itt, melyben sok kigyó tanyázott. 131. *Kígyóstó bérce*, r. Chig'aştău; sz.; 1768: Kigyos Tó Bérczin; Kigyos To Bértze oldalban vic(initatibus) Montis (sz.); 1796: A Kigyos To Bérczin (sz.); 1823/45: La Kigyós Too; a' Kigyos to Bértze mellett (sz.); 1774: Kigyos To bérczin. 132. *Király-rét*, r. Chirairât; k.; valószínüleg a *Király* családnévről kapta a nevét, 1790-ben feljegyezték Király István gyalui lakost; 1768: A Király Rhéten (k.) ... Király Rhétye mellett (k.); 1773: a' Királly Réten ... a Királly Réttyen (k.); 1833: A' Király Rét (sz.); 1768: Bika Rhétye ... in Loco Király Rhetyin (k.); 1795: a Király Rét Nagy réten (k.), gr. Bánffy György kormányzó jószágainak fő gondviselője Ferencz Ferenc elcseréli a grófnak a Nagy réti Királlyrét nevű kaszálóját ... † *Kisberek*; 1676/1767: Kis Berek. 133. *Kis-Bükk*, r. Chişbic ~ T'işbic; e.; 1676: Sztolna felől az Bűk tulso berczig; az Kis Bük tulso berczigh; 1768: Kiss Tér, Felso Tér, Sóós et Kis Bűk ... ab una Territorij Possess(ionis) sztolna, a Meridie ab Oriente ... Szász Lona, ab ocidente ... Stolna Sylvar(um), ab alt(era) ... Kis Bük (e.); Kis Bükk (e.); 1768/1803, 1773: Kis Bűk (e.). † *Kis-föld*; 1768/1803, 1773: Kis föld (sz.). 134. *Kisfundatura*, régebbi nevén *Kisfenék*, r. Fundătura Mn'ică; sz. 135. *Kismartonos*, r. Martonoşu Mn'ic; sz.; völgy; 1768: A Kis Martonosban (sz.) ... ab una Montis; A Morgó és Kis Martonos között; 1768: Kis Martonos Tetön v(icinitatibus) Territorij Possess(ionis) Szász Lona (sz.); 1773: a' Kis Martonosban (sz.) ... vicinitatibus ... ab una Montis Kis-Martonos oldala; 1774: Kis Martonosban (sz.). 136. *Kismartonos ódala*, r. Coasta Martonoşului Mn'ic; sz.; 1773: Montis Kis Martonos oldala. 137. *Kismartonos tetej*, r. Pă Martonoşu Mn'ic; sz.; 1768: Kis Martonos Tetön. † *Kismorgó völgye*; 1760: Kis Morgo Völgyben ... Syalvar(um) ab alt(era) (sz.). 138. *Kisnemesek erdeje*, r. Pădurea Mn'icilor N'emn'eş; e.: határerdő Vista fele. 139. *Kis-tagoknál*, r. La Chiştaguri ~ La T'iştaguri sz., k.; 1930/45: Kistagoknál (sz., k.)

140. *Kistér*, r. Şesu Mn'ic; k.; fennsikján régi római őrtorony nyomai, ugyanott neolitikus eszközöket is találtak; 1768: Kiss Tér, Felső Tér et Kiss Bük ... ab una Territorij Possess(inis) Sztolna, a Meridie ab Oriente ... Szász Lona, ab Occidente ... Possess)ionem) Hideg Szamos (e.); Kis Ter, Szóke pad ... ad occidentem Sita ... ab una Possessionis Hideg Szamos Territorij, ab alt)er) Sylvar(um) ab Oriente Oppidanorum (e.); Kis Tér (e.); 1773: Kis Tér (e.); 1768/1803: Kis Teér (e.). 141. *Kis-Tőkés*, r. T'eceşu mn'ic; sz.; 1864: Kis Tökés, szántó és legelő részletek egy hegy magaslaton. † *Kis-völgy*; 1737: Kis völgy. † *Kopár-óldal*; 1823/45: La soos Kübe a' Kopasz oldal (k.). 142. *Kopasz-ódal*; sz.; 1823/45: In Zepogye Várului a Kopasz oldal (sz.). 143. *Kosárdomb*, r. La Coşárdâmb; sz.; 1773: Montis Kosár Domb; 1864: Kosárdomb, szántóföldek és legelő részletekből áll, délkeleti oldalában vagyon egy kerek dombotska, melyet allitolag a törökök kosarakkal hordottak össze, s eről lövöldözték a Rákoczi-várát. 144. *Kovadomb*, r. Dâmbu Rotund; sz., k.; 1768: Kova domb alatt ab una Rivuli ab alt(era) Montis (k.); 1786, 1773: Kova dombnál (sz.); 1774: a kova domb(on) fellyül (sz.); 1823/43: La Kova Domb Kopasz oldal ... szomszédságában (sz.); La Kov Domb (sz.). 145. *Kökényes*, r. Părău Labului; sz.; 1721: A Marthonos fele valo forduloba vagyon a Kökényesre járo (k.); 1737: a Kökényes oldalon innen (szö.); 1768: Kökényesben ... ab alt(era) rivuli; 1773: In loco vulgo Kökényesb(en) dicto (sz.); 1774: Kökényesbe (sz.); 1796: A Kökényesben (sz.); 1850: Martonos [:Koökényes:]; 1864: Kökényes, szántóföldek, régebb kökény fával borított hely volt; 1883: A' Kökényesen (sz.); 1910: kökényes (sz.). 146. *Kökényes árka ~ Kökényes pataka*, r. Pârâu Labului; 1663: Kökényes völgyekb(en) (sz.); 1676, 1679: Kökényes völgybe (sz.); 1768: Kökényes Patak mellett; 1768: Kökényes Pataka mellett ... Rivuli ab una (sz.); Kökényes Patakán (szö.). † *Kőkép*; Ördögh Arkara az Kű Képnél; 1910: Kökép (sz.). 147. *Kövesláb ~ Hosszúláb*, r. Cheveşlab; (sz.). † *Középláb*; 1768: a Közép lábban (sz.); 1773: a Közép Lábban (sz.). † *Kútnál*; 1666: Benedek Alyban az Kuton feljül Makó felöl (sz.); 1727, 1768: A Kutnál; 1737: Bendek alyb(an) a Kutnal egy Láb; 1773: In Loco vulgo a Kutnál dicto (sz.). † *Kútszeg*; 1663: Kut szeghb(en) is (csűröskert); 1666: Kutszegben. † *Külső-lábban* (sz.); 1768: A Külső Lábban (sz.). 148. *Küszürű*, r. T'isirig; k.; 1676: Hev Szamos felöl Kőszörűben az Kereszt a határ; 1768: Kuszűrű Felső vegiben ... ab utraq(ue) Samusu (k.); 1823/45: Gya szupra kiszöröuluj (sz.); Gya szupra Kiszörtului (sz.); Gya szupra Tyiszirigului (k.); 1820: Küszürű Réten (k.); 1864: Küszürü, kaszálló a szamos folyo bal partjan, nevét fekvése alakjárol vehette, mert egy kört képez. 149. *Küszürű paggyán*, r. T'isirig; 1766: A köszörű Padgyán (sz.) ... Kuszuru padgyán (sz.); Küszűrő Padgyan vic(initatibus) Syalvar(um) sz.) ... viae Reg(iae) ab alt(era) (sz.); 1779: a köszerű pagyan Kősziklás oldal. 150. *László-láb*, r. Laslolab; sz.; 1642-ben jegyeznek fel egy *László* nevű jobbágycsaládot; 1820-ban Eszterházi grófnak két László nevű jobbágycsaládja is van; ma is több ilyen nevű család él Gyaluban. † *Látó-patak*; 1786: láto Patakban ... Syalvar(um) ... ab una (k.); 1770: lâto Patak, Láto pataka (rét). 151. *Logó-kút*, r. Logocut; kút 1774: Loggo kutnal (sz.). 152. *Lómező*, r. Bran'işt'e; ke.; telkek, házak; 1640: lo mezeo (rét); 1642: lo mezeoreol; 1663: Az Szamos mellett az hidon vagyon egy nagy rét, kit lo mezőnek hínak (rét); 1666: Az Szamos mellet az Hidon által vagjon egj jo darab Rét, mellyis vulgo vocato Lo mezo (rét); 1676: a lo mezöbe(n) az berek kozt (k.); 1679, 1883: a' Ló mező (k.); 1721: a lo mezö Terin (k.); 1727: Lo mező nevü Rét ... Szanto földei, az hid felöl varos borjus legelo hellye, alol Zambo Ferencz Ur(am) kaszáloja; 1737, 1740: a Ló-mező szélin; 1754: a' lo Mezö (sz., k.); 1768: a lo Mező Mellett (sz.); a ló Mezőben; a ló Mezőre járónal (sz.); a lo Mező Széllyén valo Lábban (sz.); a Ló Mező mellett ... ab una Samusi (k.); a Ló Mezö Szellyin ... Fluvij Szamos ab alt(era) (k.); a lo mező mellett (sz.); 1770: a Lo Mezö Szelin; 1773: a Ló mezö Széllyin; a ló Mezőben: 1813: a' Ló Mezőn (k.); 1820: Lo Mező Rétekbe; 1855: Tér [:lómező:]; 1864: Lomező teres kaszálló a szamos folyó jobb partján, nevét onnan veszi hogy a Gf. Bánfiak – régebbi időbben lovak legeltetésére használták; 1910: ló mező (k.). 153. *Lónai-patak*, r. Pârâu Lon'i; p.; 1676: az Lonay Patak (tilalmas rész); Tuilalmas viz a' Szamos eghesz Gyalui hataron altal, és az Lonay Patak az elsö Varsatul fogva az szamosigh. 154. *Lónai útnál*, r. La Drumu Lon'i; 1770: a' Loni Ország uttyára rug véggel (sz.); az ut körül elterülő szántoföldek. † *Ló tilalmas*; 1737: a Lo tilalmas mellett való ros föld (sz.); 1768: a Sánczos kert, alias ló tilalmas (sz.); 1773: Sánczos Kert alias Ló Tilalmas. 155. *Magyaros*, r. Mog'uruş; sz.; 1864: Magyaros szántó és legelő, éjszaki oldalán magyarofás erdö szegélyezi. 156. *Magyarós-ódal*, r. Costa Mog'oroşului; sz.; 1768: Magyaro oldalban (sz.) ... Montis

ab al(t)e(ra); Magyaro oldal alatt. 157. *Magyarós-tető*, r. Pă Mog'oroşu; sz.; 1774: Borzas völgyb(en) Magyaros tetőn (sz.). † *Majorság-szőlő*; 1679: Majorságh Szőlő; 1727: Majorság szölö, melly a delelőre mégyen, véggel az nagy kö felett; 1737: A Gyalui határon az Udvarhoz tartozó Majorság szőlő vagyon a Kökényes oldalon. † *Mákói-ösvény*; 1768: a Mákai Eösvénynél (sz.); 1773: a' Mákai ösvenynél (sz.). † *Malom út*; 1642: Malomto utnal (?); 1644/1757: az malom ut mellett (sz.); 1768: A Malom utnal Syalvar(um) et viae Reg)iae) (şz.); A Malom Ut Mellett (sz.); Malom Utra rug veggel (sz.); A Malom utra járo Földek között (sz.); a Malom uton alol (út); a Malom utnál; 1774: Malom Utra járo véggel (sz.); Malom ut mellett (sz.). † *Malmon-felyül*; 1721: A malmon felyül Viz Közi nevü Széna Fűben (k.). 158. *Martonos*, r. Martunuş ~ Mărtunuş; sz.; itt bronzkori leleteket, szkíta nyílhegyeket találtak; az elnevezés *Márton* családnévből származhat; 1640. évi urbáriumban és 1666. évi összeírásbn szerepel Marton Kowacz nevü személy, ám később semmiféle regiszterben nem található *Márton* családnév; 1623: Martonosban; 1664: Nagy Martonos; 1740: A' Martonosban a' Patak mellett (sz.) in vic(initatibus) Rivuli (sz.); Martonosba benn ... ab Una Montis (sz.) ... viae Reg(iae) ... ab alt(era) (sz.); 1856, 1868: Martonos (sz.); 1823/45: La Martonuse; Martonisa; Martonusa (sz.); 1855: Martonos [:Kökép:] [:Szutságut:]; 1864: Martonos szántó, kaszállo és legelö részletekből áll – legelő rszleteket a' kézi mivelés alá nem vehető oldalos kopár barázdák képezik –. név eredete bizonytalan: állítólag 1660-ban Rákoczinak egy csapata ide huzodik a törököktől körülvétetett és felkoncoltatott – s' innen „mortus" latin szotol veszi nevét. † *Martonos felé való forduló*; 1721, 1727: A Marthonos felé valo Forduloban; 1768: In Territorio Inferior(i) Calcatura q(ue) (Orientalis) Martonos dicta: a Patak mellett (sz.); 1774: Az Martonosi fordulon: 1796: In Calcatura Superiori seu A Martonosi Fordulo(ban); 1813/16, 1823/45: A Martonosi Fordulo(ban); 1820: Martonosi forduloba ... Nyomáson. 159. *Martonos-ódal* ~ *Martonos ódala*, r. Coasta Martonoşului; sz.; 1727, 1773, 1768: a Martonos oldalban (sz.); 1768: Martonosnak nap nyugat felöl valo oldalában; A Martonosi oldalban. 160. *Martonos pataka* ~ *Martonos árka*, r. Pârâu Martonoşului; p.; 1641/1757: az Martonos patakja; 1644: Martonos patak; 1644/1767: Nagy Martonosban az Patakon tul az ösvényen alol a Soskut felöl ... más felöl alol az Martonos patakja (sz.); 1727, 1737: a Martonos pataka mellet (sz.); 1768: a Martonos patak mellett in vici(ni)tat(ibus) Rivuli (sz.); 1770: Martanas Pataka mellett ... ab altera Martanas Pataka (sz.); 1774, 1773: Martonos Pataka mellett (sz.). 161. *Martonos szája*, r. Gura Martonoşului; l. 162. *Martonos teteje*, r. Pă Martunuşului; sz.; 1768: Martonos Tetejen ... ab una Territori, Possess(ionis) Szász Lona et Syalvar(um) ab alt(era) (sz.). † *Második forduló*; 1663: Masodik fordulora; 1679: Második fordulóban az Pad hegjen; 1727: Második sorduloba (Vista áj, Miko és Hidas áj, Benedek ájban a Kuton felyül). † *Máté völgye*; 1786: Mate Völgyiben ... ab alt(e)r(a) ... Montis (sz.); jelenleg nincs Máté nevü család Gyaluban, de 1666-ban Máthé Kováts polgárt, majd mint darabontot feljegyzik. 1723. évi öszeírásban egy más Máté családnevü zsellér is szerepel. † *Medvés-berek*; 1768: Medvés Berekb(en) in vic(initatibus) ... Nagy oldal (k.); 1773: medvés Berekben (k.). 163. *Melegszamos*, régiesen *Hévszamos*, r. Someşu Cald; folyóvíz; 1676: He Szamos; 1679: Hév Szamosi, Hideg Szamosi határokra a Szamos vize mindenkor másoktul tilalmas; 1773: Hidegh és Hev Szamos ... Fluvii Piscatilea; 1779: a melegszamos. † *Mélyverem*; 1768: Mej Veremnél (sz.). 164. *Mészkemence*, r. Zăpod'a Varului; út, l., sz.; e helyen nemrég folyt még a mészégetés, ugyanitt korai bronzkori leleteket találtak; 1731, 1740: Mész Kemenczében; 1768: A Mész Kemencébe (sz.) ... ab una Sylvar(um); 1773: Meszsz kementzebe (sz.); 1774: a Mész kemetzében (sz.) ... a Patak mellet (sz.); 1820: szanto föod Mész Kementzébe; 1864: Mészkemencze, szántó, kaszálló és legelő részletekből áll, sok mészkő van földjében, többször égettek itt meszet. 165. *Mészkemence pataka*, r. Pârâu Zăpod'i Varului; p.; 1823/43: In Zepogya Várului a' mész kementze patakja és a' Töjkés oldala szomszédságában (sz.); In Zepogye Varuluj a' Kopasz oldal és mész kemencze pataka szomszédságában (sz.). 166. *Mészkemene úttya*, r. Drumu Zăpod'i; út. 167. *Mezeretará*, r. Măzărătoara ~ Dumbrava; e., k. † *Mikóáj*; 1640: az Miko Aye felet (sz.), ez is száz tiz keobleos; 1663: Miko Ajab(an) (sz.); 1679: Harmadik fordulóra Miko Ayban; 1727: Miko ájban (sz.); 1740: A' Miko alljab(an) (sz.). 168. *Morgó völgye* ~ *Morgó vőggye*, r. Morgău; sz.; 1768: a Morgo völgyben (sz.); Morgo Völgyiben ... et later(is) Montes (sz.); A Murgo és Kis Martonos között (sz.); Morgo Völgyben (sz.); szárazpatak; 1650: preto quandam ante vallam n(omi)ne Murkos in vicini(ta)te veru

montem possessia terra civi(a)tis exisente; 1676: Kapus felöl az Murkos ay fenekin megy(n) egerbegy fel; 1727: Murkos Ajj elött (k.); 1768: Murkosajban (k.); Murkosáj alött v(icinitatibus) Rivuli (k.); 1796: A Murkosaiban (k.); 1864: Murkosáj, kaszálló, sok vadmurkot terem, honnan veszi nevét. 170. *Nagyáj*, r. Nag'eie; k., szárazpatak; 1663: Egy völgyb(en) is hinak egy rétet Nagy Ainak; 1666: egy völgjet hinak Nagj Ajnak (rét); 1676: az nagy ay réti (k.); 1679: Nagj Aj Réti (k.); 1727: Nagyajba fásos rét; 1737: A Nagy ály völgye (rét); 1768: Nagy ajba (sz.); A Nagy Aji Rhéth (k.); A Nagy ajban (k.) ... Sylvar(um) ... ab alt(era) k.) ... Montis inculti; Nagy ájban Csere közt ... Cziher ... ab alt(era))k.); 1770, 1773: Nagyáj (rét, k.); A' Nagy áj Rét (k.); 1823/43: In Nagy ájj (sz.); In rezorele Nagy ajuluj (sz.); 1823/45: In Nagy ájj (rét); 1864: Nagy áj hegy-völgyes kaszáló, állitolag hajdon község. † *Nagyáj-előtt*; 1768: Nagy = aj előtt (k.) ... ab Una Montis; 1770: a' Nagy aj elöt (rét). † *Nagyájfüi-erdő*; 1923: Nagyáj füi erdö (e.); 171. *Nagyáj gödre*, r. Groapa Nag'aiului; k.; 1713: a' nagy ajj Gödrirol a Gorbai Határra járo Ut. 172. *Nagyáj ódala*, r. Coasta Nag'aiului; sz., k.; 1868: Nagy Aj Oldalán ... letr(um) Montis (sz.); Nagyáj oldalaban (sz.) ... Montis ab alt)era) (k.). 173. *Nagyáj pincéje*, r. Pinţâia ~ La Pinţâie; k.; 1727: Nagy Aj Pinnczéje; 1737: A Nagy-áj Pinczéjen tul (k.); 1740: A Nagj állj pinczéjén (k.). 174. *Nagyáj-tető*, r. Pă Nag'eie; k.; 1737: A Nagy ály tetön; 1768: Nagy aj tetön (sz.); Nag aj tetejin (sz.). 175. *Nagy-berek*, r. Bercu; k.; 1727: A Nagyberek mellett a Huszason le (k.); 1768: Nagy Berek alatt (k.) ... ab utra(que) Sylvarum (k.) ... ab Utra(que) Rivului Kapus pataka (k.); 1768, 1773, 1796: Nagy Berek alatt (sz.); 1773: In loco vulgo a nagy Berek alatt dicto (sz.). 176. *Nagyfundatura*, régebben *Nagyfenek*, r. Fundătura Mare; sz.; 1823/45: In fundatura Nagyajuluj (k.). † *Nagy-gyümölcsös*; 1652: A' temető kert alat egy gwmeolczeos fwes kert; 1740: Fenn Kápolnánál a Nagy Gyümölcsös mellett (sz.). † *Nagykő-felett;* 1663: egy jo darab szölő is Várhoz nagy kö felet (szö.); 1666: vagjon egy Szöleö Nagy keő felet; 1727: Majorság szölö, mely a delelöre mégyen, véggel az nagy ko felet. † *Nagy-Láb*; 1768: a Gárdgán lévő Nagy láb (sz.); 1773: A Gárdgán lévő Nagy Láb (sz.). 177. *Nagy-Martonos*, 2. Mârtonoşu Mare; sz.; 1641/1757: Benedek Ayaban ... adanak egy Darab irtovány szanto földet, Nagy Martonosban az Patakon tul az ösvenyes alul a Sos kut felől (sz.) ... az Martonos Patakja; 1796: A NagyMartonosba (sz.). 178. *Nagynemesek gödre*, r. Pădurea N'emn'eşilor Mari; e.; 1823/45: In fundătura Nagy Ajuluj [a Nemesek erdeje szomszédságában]. † *Nagy-oldal*; 1768: Nagy oldal (k.); 1773: Montes Nagy oldal (sz.); 1796: a Nagy oldalban (sz.); valószínűleg a Nagyhegy oldala. 179. *Nagyrét*, r. Râtu Mare; k.; 1713: A' Nagy Réten a' borsos Padon alol (k.) ... a' nagy ajj Gödriröl a Gorbai Határra ki jaro Ut; 1737: Kapus felé a Nagy Rhéten (k.) ... ab una Ecclesiae Refor(matae) (k.); 1773: a' Nagy Rhéten (k.); 1795: a Nagy reten Király rét nevü kaszáloját ... elcseréli; 1813: A' nagy Réten a' borsos Padon alol (k.); 1855: Nagy rét [:Veresmart:]; 1864: Nagy rét, szép teres kaszáló, keresztül fol rajta a Kapus pataka; 1910: Nagyrét (l. k.). 180. *Nagy-tőkés*, r. T'eceşu Mare; sz.; 1824/43: Nagy Tökésben (sz.); 1864: Nagy tökés szánto és kaszálló részletek 's kaszalok egy nagy hegy magaslatán. † *Nagy-verem*; 1823/45: La nagy verem (k.). 181. *Natyhegy*, r. D'alu Mare; sz., k.; 1727: Szucsák felé valo nagy hegy; 1773, 1786: Nagy hegy (k.); 1786: a Vistájában ... ab alt(era(Nagy Hegy (sz.); a Bodonos Kutnál ... ab una ... Nagy hegy (sz.). 182. *Natyhegy ódala*, r. Coasta D'alului Mare; k., sz.; 1727: Szucsák felé valo nagy hegy oldalán; 1768: Nagy Hegy oldalon (sz.); 1833: a nagy hegy oldalban (sz.); 1820: Az ugy nevezett Nagy hegy oldalát; 1864: Nagy hegy oldal szántó és legelő részletekből áll, a' határon legnagyobb oldal lévén nevének megfelel, ezen oldal tetőpontján – az ott található tégla, cserép darabokbol itélve – romai őrtorony lehetett, ezen hegy tetőt a szomszéd Szucsák felől a nagy hegy teteje az határ domb. 184. *Nemesek erdeje*, r. Pădurea N'emn'eşilor; e.; 1855, 1910, 1930, 1945: Nemesek erdeje; 1864: nemesek erdeje a határ éjszaki oldalán előnyomuló erdő – nemes emberek birják. † *Nevetlen-áj*; 1754: a' nevetlen ájbann (sz.); 1773: Nevetlen ájban (sz.). † *Nyilak-között*; 1768: A Nyilak között (k.). † *Nyilas-földek*; 1679: Az oszló nyilas Földek (sz.). 185. *Nyiristyi-ódal*, r. Coasta N'irişt'eului; e. 186. *Nyúzó-rét*; 1823/45: In Nyuzó rt (k.). 187. *Oláfenesi út*, r. Drumu Fen'eşului; 1786: Oláh Fenesi ut mellet (sz.); sz Oláh Fenesi ösvenynél)(sz.); 1855: Tér. 188. *Ország útya*, r. Drumu Ţări; két nagy útat is neveznek így: a) Magyarlóna felé vezető útat, amit Lónai útnak (Drumu Lon'i) is neveznek, b) Kolozsvár–Gyalu–Nagyváradi műutat; 1676: Országh uttia Lona delöl; 1768: Lónai út; a Kolozsvár felé vezető út régi latin nevén Via Regia vagy Magna Via nevet viselte, de népiesen Ország útnak nevezték; 1501: Publica et magna via inter oppidum Gyalo et

possessionem Naghkapus (Csánki, V., 304); 1721: a Téren az Szamos és orszag utja vicinitássiban; 1737: Vagion Szúcsák Ucza Véginn ... Vicinussa M(é)lt(óságos) Groff Urfi ö Nag)yság)a [Gr. Bánffy Dénes] rosföldje, más elől penig az orszag Uttya; A téren melly az ország uttyára jár véggel; A Rekesztésben in vic(initatibus) ... viae Regiae ab lt(era); 1770: az első Lábban az Ország uttyára rug végel; 1813: Ország uta felé egyenesen a' Fenyö patakba ... a Kerek Bükk hegy alatt. † *Ökörtillmas*; 1820: Ökör tilalmas ... Benedek ajba. 189. *Ördög-árok*, r. Ierdegară; e., sz.: 1676: Ördög árkára az Kű Képhez; 1754: Az ördög árka elött (sz.; 1768: Az Ördög árak előtt (sz.); Ördög arakra rug végel (sz.); az Ördög Árak mellett; 1813: Az ördög Ároknál (sz.); 1823/25: La Ördög árok (sz.); 1850: Ördög árok rít; 1820: Az Ördög földért; 1856: Ördög árokban (egy rét a mely a nagy száraszságban nem terem csak szamár tövisset, esözéskor egy szekerecske tövisses szénát; 1868: Ördög árok; 1910: Ördögárok (k.). *Ösvényes-alól*; 1641, 1644, 1757: Nagy Martonosban az Patakn tul az ösvenyien alol a Sos kut felöl. 190. *Pad*, r. La pod; 1773: Pad (e.) in vicinitatibus ab oriente viae Bérczi ut dictae ... a' Méridie ... Rivi Gyertyános Pataka; 191. *Padi-hegy*, r. La Pod; sz.; 1663: egy nagy darab oldal, kit padi hegynek hivnak (sz.); 1666: Az Padi Hegjen az Temető kert mellet vagjon el vetett ősz Buza ... Ros föld. Azon feljül egy nagyy darab oldal vulgo v(ocato) pad hegyen; 1676: Az padi hegyen (sz.); 1676: Az pad hegyen (sz.) 1674: Az Pádi hegjen (sz.); 1727: Az padi hegyben (sz.). 192. *Pap kúttya*, r. Fântâna Popt'i; kút, f.; 1945: Pap kutyánál, valamikor papi birtok lehetett körülötte. 193. *Pap-rét*, r. Râtu Popt'i; 1855: Várerdöaj [:papi rét:]. 194. *Pete-völgy ~ Pete-vőgy*, r. Peteved'; sz.; 1768: Pete Völgyben in vici(ni)t(a)t(i)bus ... Montium (sz.); 1773: Pete-Völgyében (sz.); Pete Völgye oldala (sz.); 1864: Pete völgy szántó, kaszálló és legelő részletekből, hajdon Peté nevű ember birtokolta, kiről vette nevét. 195. *Porkoláb patka*, r. Părău Porcolabului; p.; 1779: a Porkoláb Rétből szivárgó Patak Kender pataka. 196. *Porondrét*, r. Porondrât; ke., telkek, k.; 1727. A rét végben a Porondon (k.); 1737: A Porond nevű helyen (rét); 1740: Porond rét Kapus felé (k.); 1768: az Porond Rheth ... ab una viae Regiae ad Possessionem Nagy Kapus tendentis (k.); 1768: a Porond Rhéth (k.); 1773: Porond Rét ... in vicinitatibus ... a' meridie viae Regiae; 1795, 1833: A' Porond rét (k.); 1864: Porondrét, szántoföld, azelött kaszállonak használtatott. – a Kapus pataka éjszaki oldalán folyván áradáskor földjére sokszor porondot hajt. 197. *Puri gödre*, r. Groapa lui Puri; 1820. évi összeírás egy Puri nevű jobbágyot említ. 198. *Puszta*, r. La Pustă; l.., sz., köralakú kiemelkedés, talán valamikor fölvár is lehetett; 1666: az Pusta malom helyén. † *Puszta-szőlő*; 1768: Pusta Szőlő Tetőn (sz.); 1813: vagyon az Ecclésiának égy darab puszta szölö Hegye, a szölö ájjban, erről azt deklarálják, hogy az Ecclésia régtől fogva nem birja, hanem mint hasznavehetetlen föld, elhagyott – az iránt szorosan meg-hagyatik a' Consistoriumnak, hogy ha lehet tegye hasznavehetövé, vagy ha nem lehetne leg-alább tartsa rajta a kezét, ne hogy idövel más elfoglalja. † *Puszta-vendégfogadó*; 1666: Vagjon egj puszta Vendegh fogado mellje(n) keö pinze vagjo(n) gerendázatlan (sz.). † *Püspökrét*; 1640: Zena retek: Pwspeok rethi, Nagy hely, felette nagy kar vagion az Pwspeok retiben az viz miatt, mert mind el falta; 1663: Az Varoson felyül egy nagy ret Püspök retinek hijak; 1666: Az Városo(n) Feljül vagjon egy Nagy ret, mellyet Püspok Retinek hinak, melyet két felöl Vicinussi az Varos; 1676: püspökreti kapus felől (k.); 1679: Püspök Rét Kapos felöl (k.). † *Rekesztés*; 1737: A rekesztésb(en) (sz.); 1740, 1768: A' Rekesztéseben (sz.); 1768. A Rekesztésben in v(cinitatibus) Rivuli ... et viae Reg(iae) ab alt(era) (sz.); Rekszés Mellett (sz.); 1773: In Loco vulgo a Rekesztesben dicto (sz.); Rekesztesb(e) ... ab una Syalvae (sz.). † *Rét-oldal*; 1781: A' vár ... Észak felöl valo resziben mely hivatattik Rét oldalnak; 1813: A' Rét oldalon (k.). † *Rétrejáró út*; 1768: a Kapolnán ... vici(ni)t(a)t(i)bus viae publicae Rhetrejáro Ut (sz.). 199. *Resztócs*, r. La Răstoci; sz., k.; 1823/45: Dupe resztots (sz.); La Reztots; 1945: resztocsi dülöben (sz.). 200. *Rongyos*, r. Rong'oş; sz., régen, majd egy évszázada itt egy *Rongyos* nevű fogadó állott. 201. *Rosfőd*, r. Roşfed'e; sz.; 1633: Az Város mellett az kert mellett, egy nagy tér, melyet ros terinek hinak (sz.); 1666: Varos mellet egy nagy darab Tér vulgo vocato Ros Föld; 1864: Rozsföld hajdon csak rozsot termesztettek benn. – mert azonban valtva törökbuzával is vetik. † *Rossz-híd*; 1768: A Rosz Hidan felyül in vic(initatibus) viae Regiae et Silvae (k.; Rosz Hidnál ... ab una Viae regi(ae) et Rivuli ab alt(era). (k.). 202. *Sánckert*, r. La Şanţ; ke., telkek; 1678: a Sanczos kert, alia ló Tilalmas in vici(ni)t(a)tib(us) Rivuli ... ab alt(era) Vistai ut (k.); 1773: a' Sánczos Ketr alias Ló Tilalmas in Vicinitatibus ... ab Occidente et Meridie. Rivuli Kapus, a' Septemtrione Montis Kosár Domb; 1791: a' Szántzos kertben; 1795: Sáncz kert (k.);

1864: Sánckert egy körön körül besánczolt 's keritett szantó föld. † *Sáncon-kívül*; 1679: Sonczon(n) kivül. † *Sánta-tető*, 1773: Locum Santa tető (sz.); 1670-ben Sánta Mihály nevü darabontot jegyeznek fel. † *Sásos-rét*; 1721: nagy Aly nevü völgyben ... Sásos rétben (sz.). 203. *Sós*, r. Sărata; l.; 1676: a' Sos szeliben fü ala Lona felől az Országh uttya; 1768: Sos (e.) szomszédjai a sztolnai, lonai és hidegszamosi erdök: Sü, Kis Bük, Kis Tér, Felső tér (e.); 1768, 1803: Soos (e.); 1777: Sós (e.). 24. *Sóskő*, r. La Şoşcube; k., sz.; 1727: Sós kőben (k.); 1768: a Sóos kőben (k.) ... ab una Territor(rium) Possess(ionum) Szász Lóna (sz.); 1768: Sóós Kőbe ... Fluvii Szamos ab alt(era) (k); 1768: Sóós Kőben (sz.); 1773: a' Sós Kőben (k.); 1820: a Soskő nevezetü Rétben; 1823/45: La soos kübe a' Kopár oldal ... szomszédságába (k.); 1843: Sos Kobe nevü helyen; 1864: Sóóskü, kaszálló a Szamos folyo bal partjan – név eredete nem tudatik. † *Sóskút*; 1641/1757: Soskut (k.); Nagy Martonosban az Patakon tul az ösvenyein alol a Sos Kut felől; 1644/1757: Soskut)on (rlt). † *Sós széliben*; 1676: a' Sós szeliben. 205. *Sós úttya*, r. Drumu Şoşului; sz., ösvény; 1768: Sóós utnál ... rt Sylvae ... ab alt(era) (sz.); Sóós Uttyánál; a Sóós Uttya mellett (sz.); Sos Utyánál (sz). 206. *Suk ~Zsuk*, r. Şuc; k., egy része gorbói terület; 1616: Sukbanis ... nagy Rét (rét); 1663: Sukbann is (ik); Sukkon által es vagyon egy puszta faluhely melyet Gorbo füvenek hinak (sz., k.); 1666: Sukban vagyon egy nagy Ret. Azon tul vagjon egy puszta Falu hely vulgo vocato Gorbo feő. 1676: a bercz ut a Gorbon, az Suki rétnél; 1727: Gorbo fön vagyon égy Suk nevü Rét; 1737: A Gorboi határszélb(en) a Suk nevü Rét; 1740: A' Gorbai és Mákoi határok közütt vagy edgy Suk nevü Rét; 1754: a' Mákoi és Gorboi Határok között Suk nevü helyben (sz.); 1768: a Zsukban (k.) ... ab alt(era) Territori(um) Possessionem Gorbo et Mako (k.); 1773, 17868: a Zsukban (k.); 1813: Suk nevezetü Praediumban vagyon két darab rét; 1835: Suki kaszálo; 1850: A' Suki rét; 1869: Zsuki Rét. † *Szakadás*; 1855: Szakadás [:szöllö aj:]; 1910: szakadás. 207. *Szamos*, r. Someş; folyó; 1663: Az Szamos mellett az hidon alol altal ket Hid, melytül vamott szoktanak adni, az idegen Embertül; Az Szamos Mezö; 1760: a szamos Vize; 1768: a Viz közben ... ab utrim(que) Samusii (k.); Ló Mezö Szellyin ... Fluvij Szamos (k.); Köszürüben ... Samusii ab una, Sóo kőbe ... Fluvii szamos ab alt(era); 1727: Viz közöt a Szamoson tul (rét). † *Szamos elve*; 1663: Szamos Elven Vad kert alat Fenesi hatarigh (sz.); 1666: Harmadik Fordulon Szomos Elven Fenesi hatar szélben vagjo(n) egy darab szanto föld, vad kert alat. † *Szamos fele való forduló*; 1768: In territorio Superiori Septemtrionalis vulgo Szamos fele valo fordulo dict(o). † *Szamos között ~ Két Szamos között*; 1740: A' Vámos hidon felljül a két Szamos között (k.); 1768: a Viz közben ... ab utrium(que) Samusii. † *Szamos mellett*; 1663: Az Szamos mellet az hidon alol (rét); 1666: Az Szamos mellet az Hidon által ... Rét, mellyis vulgo vocato Lo mezo (rét); 1679: az Szamos mellett (sz.); 1773: In Loco vulgo a Szamos folyamatya melett dicto (sz.); In Territorio vulgo Térben dicto az Szamos folyamattya mellet ... ab alt(era) viae (sz.). 208. *Száraz-patak*, r. Gura lui Saraspatac; e. † *Szilvás-kert*; 1676: a Vár meget valo Szilvás kert mellet (sz.). † *Szoros-patak*; 1676: az szoros pataknal. † *Szöke-pad*; 1768: Kis tér, Szőke pad (e.); 1768, 1803: Szöke Pad (e.); 1773: Szöke (e.); 1604-ben már négy Zeoke nevü jobbágycsaládot jegyeznek fel, ma is több család viseli ezt a nevet Gyaluban. 209. *Szőláj*, r. Val'ea Jighi; sz.; 1526: Zewlew Ay (Barnbás Ghyalw-i plebánus a Gyalow határán fekvő szölőhegye / Jakó, Km, II., 471); 1727: Szölö Ájba (szö.); 1754: a' Szöllö ajbann (şz.); 1768: a Szőllő ályban; Szölö ájban a Patak mellett ... ab Una ... Montis (sz.); Szöllö ajjban Terrae Refor(matae) Ecclesae ab una (sz.); szölö ályban (sz.); 1773: a' Szőllő ajban; 1774: Szőllő ajra le Nyulo veggel; 1813: Szöllö ajjaban; szőllö ajban (sz.); Szöllö áj ... Patak mellett; 1816: Szöllö ajjáb(an) (sz.) ... keletről a Patak nyugotrol az ut; 1823/45: szölöajba (sz.); 1850: szöllö Alj (sz.); 1855: Szölöáj [:Szutsáki ut:], [:Szakadás:]; 1910: Szölöalj (k., I.). 210. *Szőláj dombja ~ Szőlődomb*, r. Dámbu jiii; sz.; 1768: Szőlö áj Dombján (sz.); 1864: Szöllödomb, szántó és kaszáló, hajdon szöllöhegy volt; 1813: Szöllö hegyben (szö.). 211. *Szőláj ódala*, r. Coasta Jiii; 1768: A Szöllö oldalon (sz.), Szöllö oldalban (sz.); 1773: Szöllö áj oldalában (sz.); 1774: szöllö aj oldalán (sz.). 212. *Szőláj pataka*, r. Val'a Jiii; 1768: szöllö aj Pataka mellett ... ab una Rivuli (sz.). † *Szőlő-tető*; 1768: A Szölö Tetön (sz.); 1773: In loco vulgo Szollo teton dicto (sz.); Szöllö tetön (sz.). 213. *Sztolnai út*, r. Drumu Stoln'i; 1823: La Kale sztolnzi, La Kálya Sztolnyi (sz.). † *Szocság felé való forduló*; 1737, 1740: A' Sziucsák felé valo fordulóban. 214. *Szucsági út*, r. Cal'ea Suceagului ~ Drumu Suceagului; 1757: A Gordgyántól fogva a Szucsáki uton (sz.); 1768: Stutsági Ut mellet vic(initatibus) Viae reg(iae) (sz.); Szutsági utan menyen véggel (sz.); Szutsági ut mellet; 1823/43: La Kale (vagy Kalya) Szutságuluj

(sz.); 1833: A' Szutsági út; Szutsáki út; 1850: Horgos föld Szucsáki ut mellett; 1855: Szöllösáj [:Szutáki ut:], Martonos [:Szutsági ut:]; 1910: szucsáki ut (sz.). 215. *Szucsági ösvény*, r. Drumu Suceagului; 1768: Martonos Pataka mellett a Szutsági Ösvénynél (sz.); Szutsáki Ösvény mellett (sz.); Szutsági ösveny mellett. 216. *Szurduk*, r. Surduc ~ La Capulat; l., része a Kapulát határrésznek, gyakran azonosítják e két helyet; 1768: a Szurdukban ... ab una Sylvarum (sz.). 217. *Tardi kúttya*, r. Fântâna lui Tardi; sz., kút; *Tardi* családnév ma ismeretlen Gyaluban; nincs kizárva a Tordai név elferdítése, e családnév ugyanis már 1642-től ismeretes Gyaluban. † *Tarka út*, 1768: a tarka Utnál in v(icinitatibus) ... Sylvae; 1773: Tarka utnál (k). 218. *Tégláknál*; sz., k.; hajdan téglavető hely volt; 1885: Várerdőalj [:tégláknál:]; 1910: Tégláknál (k.). 219. *Tekenyős*, r. T'echen'iş; sz., k.; 184: Tekenyis, szántoföldek 's kaszálok, egy tekenyő alaku völgyben. 220. *Tekintő*, r. Tet'intău; k.; magaslat, ahonnan a határ nagy része látható. 221. *Temető alatt ~ Temetőkert alatt*, 2. szup T'emet'eu ~ Sup cimit'ir; sz.; 1652: A' temtő kert alat egy Gwmeolczes Fwes kert; 1721: a Temetö allat a kertek mellet a Varoson kivul (sz.); 1737: a kerten kivül a temetö alatt (sz.); 1760, 1773: A Temető alatt (sz.) a' város mellett (sz.); 1768: a Temető alatt való lábban Ross Föld (sz.). 222. *Temetődomb*, r. Dâmbu Cimit'irului; itt terül el a mai temető. † *Temetődomb alatt*; 1640: Az harmadik forduloban a Temeteo domb alatt (sz.); 1652: A' Temető kert alatt egy Gywmeolczes fwes kert. † *Temetőkert mellett*; 1666: A Padi hegien az temeteő kert mellet (sz.). † *Temetőn felyül*; 1768: A temetőn felyül (sz.). 223. *Temető-ódal*, r. Coasta T'emet'eului ~ Coasta cimit'irului; temető, sz., k.; területén római feliratos kövek, kerámia és bronzkori leletek kerültüek elő; 1721, 1883: a Temetö oldalon (sz.);1768, 1773, 1779: Temető oldal (sz.); 1833: A' Temetö Oldalon a Kis föld (sz.). † *Temető széle*; 1864: Temető széle, szántóföldek, – déli oldalán vagyon a város temetője. † *Temető-tető*; 1768: Temető tetőn. 224. *Tér*, r. Şăs; sz.; 1663: Az Varos mellett az kert mellet egy nagy tér melyet sos terinek hinak (sz.); 1721: a Téren az Szamos és ország utja vicinitasiban (sz.); 1737: A téren melly az ország uttyára jár véggel; 1740: A' teren (sz.); 1768: a Téérben ... ab Una Territorij Possess(inonis) Szász Fenes; 1773: in Territorio vulgo Térben dicto az szamos folyamatta mellet ... ab alt(era) ... viae (sz.); a Téérben (sz.); 1813: Tér [:Ördögárok:], [:ló mezö:], [:lonai ut:], [:Ófenesi ösvény:]; 1856: Tér (k.); 1864: Tér, mintegy 600 hold térnagyságu sikság, itt 1660-ban Rákoczi a törökkel megütközvén 3000 magyar, kik között harmincz Kolozsvári deák is volt és megszámlálhatatlan Török esett el: ezen a teren ma is van három halom vagy dombocska, melyek az elesettek hulláibol emeltetteknek tudatik; 1911: Téri föld. † *Téren való forduló ~ Téri forduló*,1737: A Térre való fordulób(an) vadnak Szántó földek ez szerint; A Halmok között, ... A vak mező ... Fenn a Kápolnán, ... a Csüres-kerten kivül, az Egerbegyi ut félen, a Vár Erdeje alatt, ... A rekesztésb(en). A téren melly, az ország uttyára jár véggel ... A beső lábban melly az ország uttyára jár véggel ... a Ló-mező szélin ... a keresztútnál; 1740: A Téren valo forduloban; 1768: in Territorio, Calcatura q(ue) Tééri nuncupata; 1796: In TerritorioCalcatura que Téri; 1813, 1816: Téri Forduloban; 1833: A' Téri fordulon; 1855: Tér [:ördögárok:], [:ló mezö:], [:lonai ut:], [:Ófenesi ösveny:]. 225. *Tokaji gödre*, r. Groapa lui Tocaii; tisztás, l.; a *Tokai* családnév ma nem létezik Gyaluban, de az 1820. évi Cziráky-féle öszeírásban mint Bánffy György jobbágya szerepel. 226. *Tőkés-ódal ~ Tőkés ódala*, r. Coasta T'eceşului; 1823/43: In Zepógy Várului a' mész kementze patakja és a' Tökés Oldala szomszédságában (sz.). † *Tövises-bérc*; 1823/43: La Buduloó a' Tövises Bértzin. † *Új-hegy*; 1727: Az Uj Hegyben (szö.); 1813: az uj el-pusztult Szöllö. † *Uraság lábja*; 1768: az Uraság lábja mellett (sz.). † *Uraság szőlője*; 1774: Vraság szőlője tetejére véggel (sz.). 227. *Urak széke*, r. Scaunu domn'ilor; e.; régi uradalmi vadászatok alkalmával ebben az erdőben voltak a vadászok leshelyei. † *Útrajáró-láb*; 1773: az Útra Járó Lábban (sz.). † *Vadkert*; nagy kiterjedésű terület, melyet az uradalom vadászkertnek rendekzett be; 1640: Vadkert. † *Vadkert alja*; 1640: Vadkert allia, Nagy feold, zaz keobleos vagion, Kamutitol fogua ezis; 1663: Szamos Elven Vad kert alat Fenesi hatarigh (sz.); 1666: Szomos elven Fenesi határ szelben ... Vad kert alat az Fenesi hatarigh (sz.); 1697: Az Vad kert alatt az Szamos mellett az Fenesi határig (sz.). 228. *Vakmező*, r. Între Laburi; 1727: Vak Mezőben (sz.); 1757: A vak mező, melly a Várostól fogva az Egrespatakig tart)(sz.); 1740: A' vak Mező nevü helyben; 1768: Vak Mezöben vic(ini)t(atibus) ab Una Montis (sz.), ab alt(era) Rivuli Egeres patak (sz.); Vak Mezöben ... ab utra(que) Samusii (k.); 1773: a' Vak Mezőben (sz.); 1864: Vakmező szép terei alatt fekvő szántóföldekből ál a Szamos folyó bal partján, a város és az emelkedettebb fekvésü Kápolna

határrészel keritve elzárt hely, nevét onnan vehette hogy innen messzi látni nem lehet. † *Vámos*; 1770: a Szöllő áj Nevezetű Fordulon ... a' Vámos egy felöl (sz.); † *Vár árka*; 1676: az Vár arkaigh. 229. *Várdomb ~ Vár dombja ~ Várhegy*, r. Dâmbu Cetăți ~ D'alu Cetăți; k., sz.: bronzkori sánccal erősített településhely; 1717: a Vár dombja; Vár Hegy alatt ... Sylvae. 230. *Várdomb alatt ~ Várhegy alatt*, r. Su Dâmbu Cetăți; 1727: Vár Hegy alatt ... Sylvae ... ab alt(era) (k.); 1768: Vár hegy alatt. 231. *Vardomb ódala ~ Várhegy ódala*, r. Coasta Dâmbu Cetăți; 1727: A Várhegy oldal. 232. *Várerdő*, r. Calău; az erdő román nevének eredete ismeretlen; az irtások ellenére ma is nagy kiterjedésű erdőterület; 1644/1757: Borso Patakában ... egj felöl az Var erdeje; 1721: Váron tul egy nagy Erdö mely Vár erdejinak hivatattik ... kiterjed a Nagy Kapusi Egerbegyi határig; 1727: egy nagy darab tölgyes bükkös, makkos erdő, mellyet Vár erdejének hivnak; 1737: az Egerbegyi út félen a Vár Erdeje alatt (sz.); tilalmas Erdö, melly ... Vár Erdeji(ne)k neveztetik (e.); 1768: Vár erdeje ... in vici(ni)t(a)t(i)bus ab Una et Merdie Territorij Possessionis Hev Szamos, occidente Rivuli ex Possessione Eger Begy de curentis, a Septemptrionale autem Hatar pataka ... et Possesionem Nagy Kapus ... ab alt)era) Foenetor(um) Colonicalium Oppidor(um) (e.); 1780: Syalva ... est ad occidentem e Rigione Arcis sita ... Var Erdeje dicta; Vár Erdó alatt; 1770: a' Vár Erdein: Az Vár Erdeje (e.); Az Egerbegy utra rug ... ab una a Vár erdeje (sz.); 1779: (Gr. Banffy György és gr. Eszterházi Jánosné Bánffy Ágnes elosztják a Vár erdeje nevü erdőt – az erdő határjárása:) Vár erdeje nem Allodiális erdő [bükkös, hárs, gyertyán, nyár s nagyobbára tölgyfás] határát megjárván kezdték a Középső Egres Patakánál az erdő szélin ... határa nap nyugat fele a Veres Leány Pataka, az Egerbegyi patak, dél felöl a Meleg Szamos ... a koszorü pagya nevü kösziklás oldal, napkelet felöl a Gyalui kápolna nevü határ szél; 1781: A Vár erdeje Északfelöl valo resziben mely hivatattik Rét oldalnak; 1813: (újból részletesebb határleírás:) A vár erdőnek egész ki terjedése 1035 Jugerum és 986 négyszögöl ... Déli oldalát határoza az Egerbegyi Határ, Nyugatrol a Kapusi Határ szél, aloll az ország Ut felöl egy darabig az ugy nevezett Határpatak. keletre ... észak vagyi az Országut felé egyenesen a Fenyő patakba égy darabig, az után az ugy nevezett Kerek Bükk hegy alatt a' mappán kijelelt kis patak végire huzot is Keresztekkel ki jegyzett egyenes Linea. 1823/45: Vár erdeje (e.); Szub pedura Csetetzi (k.); 1864: Vár erdő, – mintegy 2000 hold Térnagyságú szép erdő, a' nagyobb birtokosok birják, keleti része a Rákoci féle vártol. alig 200 öl távolságra esik, nevét – minthogy hajdon a vár után tartozott, – a vártol veszik; 1833: A' vár erdő (e.). 233. *Várerdő-aj*; k.; 1855: Várerdö aj [:papi rét, tégláknál, Kapusköz:]; 1856: Var erdö alj (k.); 1864: Várerdőalj: az ugynevezett Várerdö alatt nyulik el – onnan veszi nevét is; 1910: Várerdőalj (k., l.). 234: *Város erdeje*, r. Pădurea Orașului; 1820: Szabad erdőinket, ugy mint a Város Erdejét a Vizen tul a Két M(é)l(tósá)gos Udvar el vette; Város Erdeje az előtt Makkolo Erdőnek volt; 1864: Város erdeje szép kiterjedésű erdő a' határ deli oldalán a város tulajdona lévén – nevét innen veszi; 1910, 1930, 1945: Város erdeje (e.). † *Város nyilasföldje*; 1676: az Város nyilas főlde (sz.). † *Város sáncán kívül*; 1676: az Város Sánczán kiül (paraszttelek). † *Város szőlőhegye*; 1676: az Város szolőhegyetől (szö.); 1674: Város szölö. 235. *Varró-rét*, r. Râtu Varăului; Varró Ádám rétje volt; ma *Varró* nevü család nincsen Gyaluban. 236. *Veres-Agyagos ~ Kápolnaji-agyagos*, r. Câpălna; a Kápolna nevü határ egy része; 1676: az Veres agyaghos. † *Veres-leány pataka*; 1779: a veres Leany Pataka. 237. *Veresmart ~ Vörösmart*, r. Virișmort ~ La Râpă; omlásos rész. k.; 1779: a Veres oldal; 1855: Nagyrét [:Veresmart:]; 1864: Veresmart, kaszáló, éjszakos oldalán van egy nagy veres mart, honnan veszi nevét is: ezen martbol a Kapus pataka megrakodásakor sokszor szép faragott kövek gördülnek ki, mi arra mutat hogy itt hajdon nagy szerü kőbánya lehetett; 1910: Veresmart (k.); 1911: Veresmarti rét. 238. *Verestó*, r. La Tău Roșu; e.; ingoványos hely, vaddisznófészek. 239. *Vistája*, r. Jist'elaia; sz.; 1663: Vista ajab(an) (sz.); 1666: Elseö Fordulon ... Vistjokban (sz.); 1727: Vista ajban (sz.); Vistájáb(an): 1766: Vistályb(an) az öldalb(an) egy zab föld; 1754: Vistájáb(an); 1766: a Vistájában in viinit(a)t(i)b(us) ... Montium (sz.); Vistájára rug véggel (sz.); Vistájáb(an) ... Rivuli ... ab una, ab alt(era) viae, ... ab alt(era) Nagy Hegy (sz.); 1770: Vistában (sz.); 1733: in loco vulgo Vistajaban dicto (sz.); vistájában ... ab una rivuli (sz.); a' Vista ájjban (sz.); 1833: Vistájában (sz.); 1864: Vistája, sz., l., k., Vista községgel egy irányba fekszik. † *Vistája feje*; 1768: A Vista Fejében (sz.). † *Vistája felé való forduló*; 1721: A Vistaja felöl valo forduloban. 240. *Vistája ódala ~ Vistája ódal*, r. Coasta Jist'i; sz.; 1737: Vistály oldaláb(an) az erdö alatt; A' Vista allj ódaláb(an), Vista oldalon vi(c)i(ni)t(a)tibus Later(um)

Montium (sz.); 1768: Vista oldalon. 241. *Vistája pataka*, r. Valea Jişt'i; p.; 1768: a Vistalyi patak mellett (sz.); a Vistai Patak mellet in v(icinitatibus) Rivuli (sz.); 1833/45: in Sistyetája (sz.); in In Válya Sistyi (sz.). 242. *Vistaji tető*, r. Pă Jişt'elaia; 1768: Vistaji Tetön (sz.); 243. *Vistaji út*, r. Cal'a Jişt'i; sz., út; 1768: Vistai ut alatt (sz.); Vistai uton alol (sz.); Vistai ut melett (sz.); Vistai utnál (sz.). Vistai ut; 1773: in loco vulgo Vistai utnál dicto (sz.); 1822: La Kalya Jistyi (sz.); La Kale Sistyi (sz.); 1864: Vistai ut, szántó, kaszálló és legelő részletekből áll, keresztül vágja a' Vistára vezető szekér ut, melyről nevét vette. † *Víz köze ~ Víz között*; 1640: Vizkeozi Rét; 1642: az viz kezeott; 1663: Az hidon felyül ... kit vizközinek hinak (rét); Felyül azHidon vagyon más darab mellyet Vizközinek hinak; 1676: az Viz között (k.), mely reghentén a Varosse volt; 1679: Az viz között (k.); 1721: A malmon fellyül Viz közi nevű Széna Füben (k.); 1727: Viz között a Szamoson túl (rét); A Hidon fellyül a Viz között valo rét; 1768: a Viz közben ... ab utriq(ue) Samosii (k.); 1773: a' Viz közben (k.); 1788: a viz köze (irtott rét); 1745: a' viz köz (k.). 244. *Berek*, r. Bercu, fás k. 245. *Berek közt*, r. Între Bercuri, k. 246. *Bodonos-kút*, r. Budunoş, f. 247. *Kistelek*, r. K'işteleac; k., völgy; 1727: Kis Telek elöt (k.); 1737: Kis –telek elött (k.); 1768: Kis Telekben (k.); 1768: Kis Telek tetön (k.) ... Kis Telek Füben ... ab Una ... Territorij ... Possessionis Nagy Kapus (k.) ... Bika Rhetye ... In loco Kis Telek elött (k.); 1770: a Nagy aj és Kis Telek elött (rét); 1823/45: In Kis Telek (k.). 248. *Kistelek spataka*, Părâu K'işteleacului; p. 249. *Kopár-ódal*, l., k. 250. *Puszta szőlők*, sz., k. 251. *Szakadát*, r. Săcădat, k. 252. *Tövises-bérc*, l. 253. *Zsidó-temető*, r. Cimit'iru Evreiesc, kis temető.

Az udvarház részei

A vár különböző épületrészeinek és a körülötte elterülő és közvetlenül hozzá tartozó létesítményeknek egy másodlagos névrendszere fejlődött ki, mely végső fokon szintén helynévi funkciókat látott el, megkülönböztetést, egyediesítést és irányjelzést fejezett ki. A vár és a kúria pusztulásával, átalakulásával ezek az elnevezések ma már szinte teljességgel ismeretlenek a jelenlegi lakosságnak. Ezeket az alábbiakban külön számozva közöljük:

1. *Alsó-Kapu*; 1737: az alsó és nagyobb kapu felett ... Sendelyes Filegoria. 2. *Alsórendbeli házak*; 1666: Az Also rend házakbol. 3. *Árnyékszék*; 1737: Árnyék Szék; illemhely házacskája. 4. *Asszony háza*; 1666: az Asszony eö k(e)g(y)el(me) házaban. 5. *Bivalyok akla*; 1737: az Bivalyok Akla. 6. *Cirkáló bástya*; 1676: az Circallo Bastia; 1676: az dobol Bastiatol fogua az Circallo Bastiaigh; a vár része. 7. *Cet-ház*; 1666: Czeth hazban. 8. *Cselédház*; 1737: Cseléd-Ház 'melly(en) az béresek laknak. 9. *Csűr*; 1727: Csür; 1737: az Majorház az Csürrel edgyüt. 10. *Csűröskert*; 1652: A' Czwreos kert mellet egy fwes kert; 1666: Kut szegbenis vagjo(n) egy puszta Czürös kert; 1676: az Vad kert mellett az Csürös Kert (ke.); 1727: Csüröskert; 1737: a Csüres-Kerten kül (sz.); szérüskert. 11. *Darabontház*; 1666: Az Kapu között bal kez felöl vagjon egy Darabant ház; hajdúlak. 12. *Disznóakol ~ Disznóól*; 1737: Diszno akol ... szalma fedél alatt; disznóól. 13. *Doboló-bástya*; 1605: Kapu felet ualo ... Dobolo Bastia; 1676: az dobolo Bastiatol fogua az Circallo Bastiaigh (kerítés); vár része volt. 14. *Ebédlő-palota*; 1666: az Ebedlö palothába(n); 1727: Ebédlő Palota ... Ebédlő Ház. 15. *Felső-kapu*; 1737: a Felső kapú. 16. *Felsőrendbeli-házak*; 1666: felseö rendbeli hazakban. 17. *Felső-sütőház*; 1666: felső Süteö házba(n). 18. *Gabonásház*; 1666: az gabonas hazba; 1737: az Uvar(na)k egy Gabonássa. 19. *Gyalogok palotája*; 1666: Gyalogh palottha; Gyalogok hazaba(n). 20. *Gyümölcsöskert*; 1737: Gyümölcsös kert (ke.). 21. *Hajdúk háza*; 1737: jó Sendélyes fedél alatt a Hajdúk Háza. 22. *Haltartó-kert*; 1676: haltarto kert, kibe(n) vagyon egy szép forrás (k.); 1737: Var alatt az oldalb(an) dél felöl vagyon egy Halastó. 23. *Inasok háza*; 1737: egy Kisebb Udvarház (melly Urfi és Inasok Házá(na)k mondatik). 24. *Jeges-pince*; 1737: a Jeges Pincze, a Jég veremnek edgyütt. 25. *Kádárló-bástya*; 1676: az Kadarlo szin bastiaigh; a vár része volt; < *kádárlóbástya* 'bodnározó bástya-szín'. 26. *Káposztás-pince*; 1666: egy kaposztas pintze az Bastya ala. 27. *Kapu-felett-való-ház*; 1666: az Kapu felet valo hazban. 28. *Kéményes-konyha*; 1727: Kéményes konyha. 29. *Kerek-bástya*; 1676: Kerek bastia ... Az Kerek strasalo bástia; a régi vár része volt. 30. *Kertészház*; 1737: Ez Kertész Hazon belöl; ép. 31. *Kulcsárház*; 1666: Koltsár házba(n); ép. 32. *Konyhamester háza*; 1713: Konyha mester háza.

33. *Köntöstartó-bástya*; 1676: az Köntös tarto boltásos bástia; régi vár része volt. 34. *Leányok háza*; 1666. az Leanjok hazaba(n); 1727: Lány Asszonyok Hazak. 35. *Lóistálló*; 1727: Ló istálló; 1737: vadnak három rendbéli lo-Istállók mindenki szalma fedél alatt. 36. *Majorház*; 1727: Majorház; 1737: A Város(na)k Kapus felöl valo részéb(en) vagyon az Majorház. A Major ház rakó fából valo, és szalma fedél alatt vagyon. 37. *Méheskert*; 1666: Az Veteményes Kertben valo Meheskertben; 1676: mehes Kert (ke.). 38. *Ménes akla*; 1739: az Mines akla. 39. *Molnárház*; 1727: Molnár ház. 40. *Napnyugati-bástya*; 1666: Nap nyughati Bastiaban; a régi vár része volt. 41. *Oldalház*; 1727: Oldal Ház. 42. *Ököristálló*; 1737: Ökör Istálló, mellnek oldali Sövénybol valok ... szalma fedil alatt. 43. *Pap háza*; 1652: A var alatt a Pap haza. 44. *Porkolábház*; 1666: Az Kapun belöl jobb haz fele terven, vagjon egy Porkoláb ház. 45. *Posztócsinálók Háza*; 1727: Poszto csinálok haza. 46. *Régi-templom*; 1666: az regi templom. 47. *Sertéspajta*; 1727: Sertés pajta. 48. *Sorompos-kapu*; 1737: Sorompós kapú. 49. *Strázsáló-bástya*; 1666: Az Strásalo bastiaban; a régi vár része volt. 50. *Strázsáló-hely*; 1666: Strasalo hely; örhely. 51. *Sütőház*; 1666: Süteő házbn;

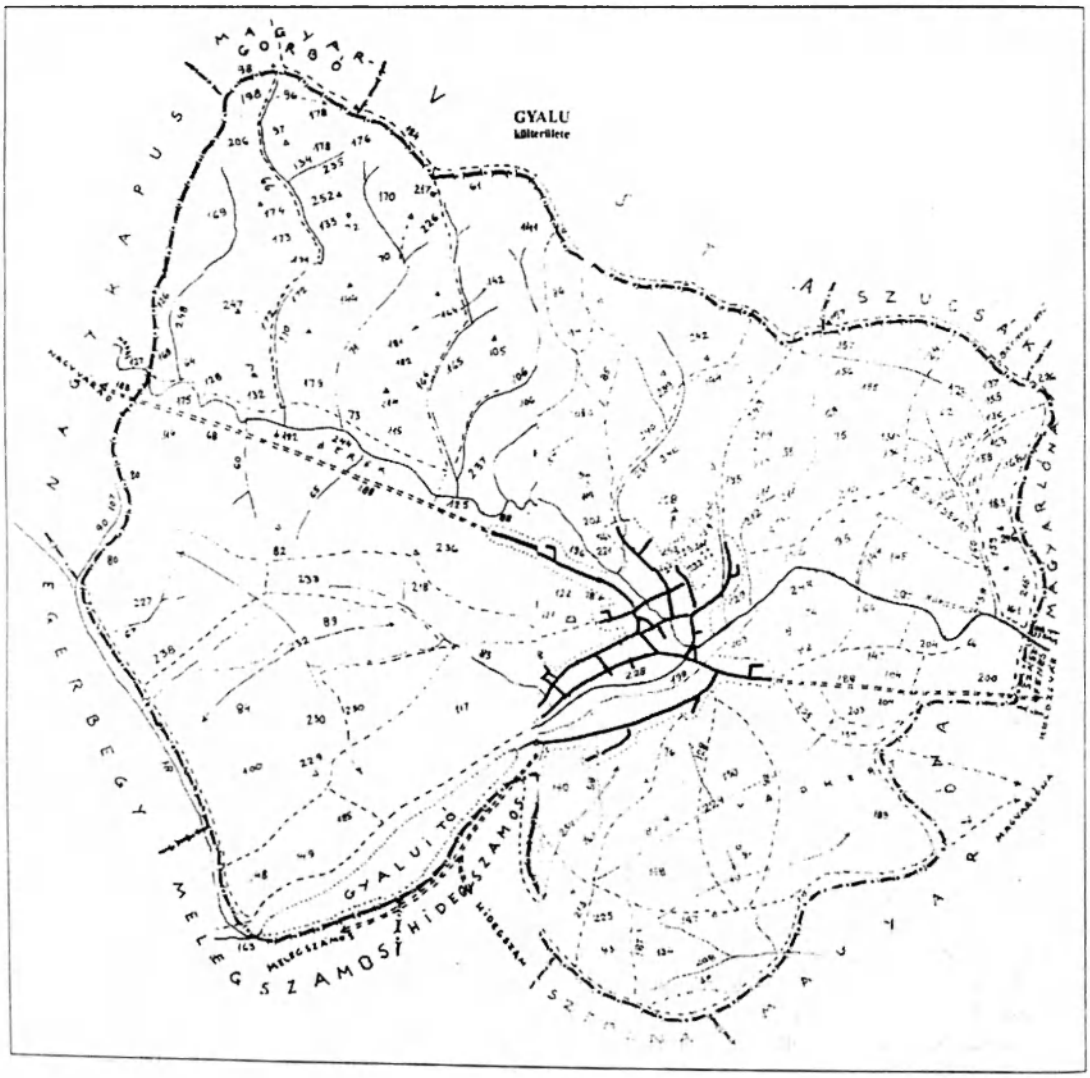

1727: Sütö Ház; 1737: az Sütö Ház, a kémény allya alatt lévö Sütö pitvarnál. 52. *Szalmásszín*; 1737: A Kapun belöl bal ház felöl vagyon egy jó szalmás szin. 53. *Szalonnás-bástya*; 1676: Az Szallonnás bastia; régi vár része volt. 54. *Számtartóház*; 1666: Számtarto házban; 1737: Számtartó Haza. 55. *Szekérszín*; 1737: szalma fedél alatt egy szekér szín. 56. *Szekérszín-bástya*; 1676: Szekér szin bastia; a régi vár része. 57. *Szilvás-kert*; 1676: a Vár meget valo Szilvás kert mellet; ke. 58. *Szűrös-bástya*; 1605: Kapu felet valo ... szüres Bastia; régi vár része volt. 59. *Tehenek akla*; 1737: tehen akol. 60. *Tömlöc*; 1666: egy Teömleöcz; 1737: a Tömlöcz, melly ben a földb(en) eröss faragott Tölgyfa deszkázattal vagyon felrakva. 61. *Tyúkól* 1737: négy szakaszú, ágosokra rakott szalma fedel, sövényböl font, jó tyuk ól. 62. *Udvarbiróház*; 1666: Udvarbiro ház; 1737: Udvarbiro és Számtartó háza. 63. *Udvarház ~ Kúria*; valójában *kúria* elnevezés alatt az egész föúri beltelket nevezték, a hozzátartozó összes objektumokkal, míg az *udvarház* nevet a kúria belterületén levö fö lakóépület kapta. Gyaluban két kúria létezett. A XIX. században a kisebbik kúriát a lakosok visszaemlékezései szerint egy Gallus nevü birtokos család vette meg a Banffy örökösöktöl. 1713: a Gyalui határon az Udvarházhoz tartozó Majorság – szölö; 1737: az ruináb(an) lévö vár vagy igazább(an) az Curia; Az Curia és az Udvarház vagyon az Városnak nap nyugat felöl való részéb(en) a Vár domb alatt melly körül vétettetett nap kelet vagy az Város Uczája felöl, Curia Nobilitaris; 1737: vagyon egy Kisseb Udvarház (melly Urfi és Inasok Házá(na)k mondatik)... Az már meg irt Curianak által ellenéb(en) vagyon más Curia is ... mellyb(en) egy Udvarház (mely Veresház(na)k hivatattik. 64. *Új-csűröskert* 1652: A var alat a Pap haz mellett egy fwves kert, mely most Uj Cswreskert. 65. † Úr bokályháza; 1616: Ur bokaly hazaba(n); < *bokályház* 'önmázas fajansz csempével borított falú szoba' (Szabó T. Attila, StT, I., 969). 66. *Úrfi háza*; 1737: Kisebb Udvarház (melly Urfi és Inasok Házá(na)k mondatik; az Urfi az Inasok Héza alatt (pince). 67. *Úr konyhája*; 1666: Ur konyhája. 68. *Váralatt*; 1652: A vár alat a Pap háza mellett; 1666: Az Varon alol egy veteményes kert; 1723: Vár alatt az oldalb(an). 69. *Vár-előtt* 1666: Az Vár elött egy Sancz. 70. *Vár-megett*; sz.; 1663: az Vár meghet, melyet Kapolna terinek hinak. 71. *Vár-mellett*; 1652: Az war mellett egy Gywmeolczeos vetemenyes kert; 1666: az var mellett egy darab mellyet hinak kapolna terinek; 1727: Vár mellett (sz.). 72. *Vár-oldala*; 1726: Var oldala. 73. *Várpiac*; 1666: Az Vár Piaczon egj eleven kút keövel fel rakott. 74. *Végső-bástya*; 1676: az Véghső bastia; régi vár része volt. 75. *Veresház*; 1737: a veress házánál lévö csürb(en); Curiának által ellenéb(en) vagyon más Curia is, az elsö Curiához tartozo, mellyb(en) ... egy Udvarház (mely Veresház(na)k hivatattik. 76. † *Veteményeskert*; 1660: Az waar mellett egy Gywmeolczeos veteményes kert; 1666: Az vetemenyes Kertbe valo Meheskertben; 1723: A Curián belöl nap nyugatra vagyon az veteményes kert; 1727: Vetemeyes kertek. 77. *Zsindelyes Filegoria*; 1727: Sindelyes Nyári Filegoria; 1737: négy kötese lábokra épült Sendelyes Filegoria. 78. *Zsindelyes galambbugos kapu*; 1737: Sendelyes galambbugos kapú.

JANITSEK JENŐ

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

SZEMLE

SZABÓ ZOLTÁN, **A magyar szépírói stílus történetének főbb irányai**. Corvina Kiadó. Budapest, 1998. 262 l.

A szakirodalomban sok szó esik az újraolvasás szerepéről a befogadásban, annál elhanyagoltabb viszont az újraírás problémájának vizsgálata, s ha föl is merül, kizárólag szépirodalmi szöveg variánsainak összevetésére szorítkozik, holott igen tanulságos volna tudományos művek esetében is annak nyomon követése, hogy egy-egy kutató pályájának különböző szakaszában hogyan vélekedik ugyanarról a kérdésről. Ez az összevetés mind tudományelméleti, mind tudománymódszertani szempontból hasznos tanulságokkal járhat.

Effajta vizsgálatra szinte fölkínálja magát Szabó Zoltán új kötete a magyar szépírói stílus fejlődésének főbb irányzatairól. A szerző, akiben a magyar szépírói stílus történetének, mint egyetemi diszciplínának a kezdeményezőjét tiszteljük, életpályáján többször is megalkotta a maga stílustörténeti szintézisét (*Kis magyar stílustörténet* 1970, 1982, 1986). Ezt a frissen kézhez vett variánst, érthetően, azzal a szándékkal fogjuk vallatóra: miben különbözik a korábbi kötetektől.

Már a cím is jelzi, hogy ez a munka csakis a fő tendenciákat, egy-egy fejlődési szakasz reprezentatív irányzatait tárgyalja. Azzal, hogy a szerző eleve lemond az egyéni és műfaji stílusok bemutatásáról, sőt az adott fejlődési irányzatok részletkérdéseinek a taglalásáról is, mindenképpen nyeresége a könyvnek, hiszen a nagy átváltások és fordulatok markánsabban körvonalazódnak benne. Különbség továbbá az is, hogy a szerző bevonja a vizsgálatba a struktúraként felfogott irányzatok szervező, rendező elvét, s a korábbinál jobban sarkít a változásokra.

Mivel kevés olyan tudományt ismerünk, amelynek alapfogalmait illetőleg annyi kétely és bizonytalanság merül fel, mint a stílustörténet esetében, mindenképpen szerencsés, hogy Szabó Zoltán bevezetésként, alapozásként bemutatja a maga, évek hosszú munkájának eredményeként kifejlesztett stílustörténet-elméletét. A stílustörténet e teoretikus ágának művelésében elsőként kapcsolja össze a formatörténetnek tekintett stílustörténetet a szövegtannal, s a stílustörténet-elméletet szövegtani alapon, szövegelméleti modellként dolgozza ki.

Szabó Zoltán új stílustörténet-elméletének minden részletében a kiindulópont a textualitás. Tulajdonképpen ebből következik valamennyi sajátossága. Stílustörténeti vizsgálatának közvetlen alapja a szöveg történetisége. A stílustörténet nála nem más, mint az egymást váltó tendenciák sorozatából kikerekedő fejlődésrajz. A stílustörténeti tendencia maga is szövegtani kategória, szöveg feletti minőség. Ennek jellemzője valamilyen princípium, szervező, rendező elv, amelynek segítségével a tendenciák sajátosságait le lehet vezetni. A szerző tudatában van annak, hogy a stílusfejlődési tendencia vizsgálata egyaránt igényel szinkrón és diakrón megközelítést. Módszerének fő elvét így fogalmazza meg: a szinkrónia szintjén a vizsgálat struktúra-központú, a diakrónia szintjén pedig sorozat-központú. Sikerül eloszlatnia azt a rég kísértő tévhitet, amely csak azt a stiláris sajátosságot keresi, amely kizárólag az adott irányzatra jellemző. Meggyőzően igazolja, hogy nem egyetlen stiláris sajátosságnak, hanem a stiláris sajátosságok alkotta struktúrának van megkülönböztető értéke.

A magyar szépírói stílus történetének fejlődésvonalát egymást váltó, egymással ellentétes tendenciák sorozataként fogja föl. Külön fejezetet szentel a változás-magyarázatoknak, ennek a valamennyi történeti diszciplínában oly sokat vitatott kérdéskörnek. Főleg a változás-magyarázatok belső tényezőit illetőleg viszi előbbre a kérdést. A szélesebb hatáskörű magyarázó elvek közül egyfelől az ellentét és velejárója, a ciklusosság bizonyul termékenynek, másfelől az intertextualitás és a belőle fakadó sajátos dinamika. A ciklusosság az ellentéttel fordított arányban áll: nem az egymást közvetlenül követő, tehát egymással ellentétes tendenciákban érvényesül, hanem a közvetetten összefüggő vagy esetleg annál is távolabbi tendenciákban. Eszerint például a gótika néhány sajátossága, eleme feltűnik a barokkban, a barokk néhány sajátossága a romantikában, esetleg a még távolabbi szecesszióban vagy az annál is későbbi expresszionizmusban.

A szövegelméleti megalapozású stílustörténet-elméletnek másik kulcsfogalma az intertextualitás. Integráló fogalom, amely a stílustörténet szempontjából annyira jelentős időbeliséggel egymást kölcsönösen feltételezve alkot szoros egységet. A szövegköziség jegyében bontakozik ki az igen termékenynek ígérkező összehasonlító stílustörténeti kutatás.

A stílustörténet belső, immanens mozgásához igazodik a korszakolás. Alapja a folyamatosság és a szakaszosság kapcsolata, kölcsönös összefüggése. A korszakhatárt a szerző ott vonja meg, ahol több stílustendencia folytonossága megszakad, ahol a régi minőség, stíluseszmény egy újba vált át, ahol a változásoknak viszonylag nagyobb sűrítettségi foka mutatható ki. Ilyen korszakhatár a három stílusforradalom: Kazinczyék, majd Petőfi és Arany, végül a Nyugat stílusújítása. Az így elhatárolt négy korszak a kódexirodalom stílusától, a gótikától a posztmodernig az egész magyar stílustörténetet átfogja.

Az egyes fejezetek és alfejezetek világos felépítésűek. Előbb a szinkrónia szintjén struktúraként írja le az egyes tendenciákat, megállapítja szervezőelvüket, majd számba veszi a jellemző stiláris sajátosságokat és az azokat alakító stíluseszközöket. Valamennyi tendencia tárgyalásának záróakkordjaként *Változások* cím alatt felvázolja az adott tendencia időben kibontakozó összefüggésrendszerét, működését, s lehetőség szerint fölfedi a változások indítékait is.

A szerző külön érdeme a fiatal diszciplína még megoldásra váró kérdéseinek exponálása, mint amilyen például a stílusfejlődési tendencia viszonya az egyéni és a műfaji stílussal vagy az általános művészeti irányzatokkal. A nyitott kérdések fölvetése éppúgy ösztönzi a további kutatásokat, mint amilyen fölbecsülhetetlen értékűek az egyes irányzatok tárgyalását követő, gazdag szakirodalmi jegyzékek. Termékeny ösztönzést jelent az a mód is, ahogyan rávilágít a diszciplína tudományközi kapcsolataira, a stílustörténetnek a retorikával, poétikával, hermeneutikával, irodalommal, művészettörténettel, és a művelődéstörténettel való összefüggéseire.

Szabó Zoltán e témakörben megjelent előző köteteivel szembesítve ezt az új munkát, elmondhatjuk, hogy e nagyszerű szintézis fogalmi, metodológiai, szaknyelvi letisztultságának hátterében e történeti diszciplína szilárd elméleti megalapozása áll. Szabó Zoltán tudományos teljesítménye megerősíteni látszik azt a tudományelméleti megállapítást, hogy nincsen valamely dolog elmélete története nélkül, és nincsen valamely dolog története a kérdés elmélete nélkül. Szerzőnk életművében elmélet és történet valóban feltételezi egymást: a korábbi stílustörténeti összefoglalások tudatosították benne a tisztázásokra váró elméleti kérdéseket, s a kidolgozott stílustörténet-elmélet fényében pedig minden eddiginél markánsabban körvonalazódtak a stílustörténeti tendenciák.

P. DOMBI ERZSÉBET

MÁRTON GYULA, **Szilágysági Nyelvatlasz.** A kéziratot összeállította és a kötetet szerkesztette: HEGEDŰS ATTILA. A kötetet kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsésztudományi Kara. Budapest – Piliscsaba, 2000. 779 l.

Amilyen öröm számunkra, hogy megjelenhetett egy erdélyi táji nyelvatlasz, annyira elszomorító, hogy épp szerzőjével – a táji nyelvatlaszok sorozatában gondolkodó–gyűjtő Márton Gyulával ezt az örömet nem oszthattuk meg.

A SzilNyatl. megjelentével nincs még egy olyan erdélyi táj, mint amilyen a Szilágyság – ez a Réz-hegység és a Meszes-hegység, valamint a Szamos és az Érmellék által körülzárt vidék –, amelynek nyelvjárása a különböző nyelvatlaszok feltárt adatainak alapján olyan kielégítően leírható volna. A Magyar Nyelvjárások Atlaszában két szilágysági kutatópont szerepel: Désháza és Szilágybagos, a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszában nyolc: Ipp, Kárásztelek, Dobra, Bogdánd, Szilágyperecsen, Völcsök, Diósad, Petenye. S ha a RMNyA. a maga ritka kutatópont-hálózatával, de nagyszámú térképlapjai következtében valóságos mélyfúrást jelent, a SzilNyatl. abszolút sűrűségű ponthálózata lehetővé teszi a szilágysági nyelvjárás legfontosabb hang- és alaktani jelenségeinek nemcsak rendszertani, hanem nyelvföldrajzi szempontból is tökéletesebb leírását, egy bizonyos számú szókincs, tájszó elterjedésének körvonalazását, egyszóval a nyelvi, nyelvjárási jelenségek határainak pontosabb meghúzását. Nincs itt semmi ellentét az általános nagyatlasz és a táji nyelvatlaszok között, ez utóbbi előnyére (ezt sugallja Márton Gyula tanulmánya:

Mnyj. XXI. [1975]. 3–32), a két nyelvatlasztípus harmonikusan kiegészíti egymást. Ideális lenne persze egy 3400 címszavas kérdőfüzetet egy régió valamennyi helységében kikérdezni, de egy ilyen „táji nyelvatlasz" kivitelezése gyakorlatilag elképzelhetetlen.

A Szilágyság többnemzetiségű vidék – román túlsúllyal. A román ajkú lakosság nyelvjárásának felmérését a különböző román atlaszok is feladatuknak tekintették. A Román Nyelvatlasz Sever Pop gyűjtötte része (ALR. I.) ezeket a szilágysági kutatópontokat vette fel: Mojgrád, Vármező, Csokmány és Alsókaznacs, az Emil Petrovici gyűjtötte részben (ALR. II.) viszont csak egyetlen szilágysági kutatópont szerepel: Oláhbaksa. Az újabb, az 1996-ban kiadott regionális román nyelvatlasz (Ionel Stan – Dorin Uriţescu: *Noul Atlas Lingvistic Român. Crişana*) kutatóponthálózata már sűrűbb – 17 település –, bár távol áll a magyarnak megfelelő teljességtől. A regionális román nyelvatlasz szilágysági kutatópontjai: Alsókaznacs, Felsővalkó, Csizér, Vármező, Mezősolymos, Alsóegregy, Oláhkecel, Somlyócsehi, Nagyderzsida, Oláhbaksa, Haraklány, Debrin, Mojgrád, Prodánfalva, Almásbalázsfalva, Csokmány, Szilágynádasd. A nyelvjárás esetleges változásának kimutatása érdekében néhány helység az általános nagyatlasszal közös. Ezek a kutatópontok színtiszta román falvakat képviselnek, és csak sajnálhatjuk, hogy nincs közöttük egy-két vegyes lakosságú helység sem. Éppen a régió többnemzetiségű lakossága miatt talán szerencsésebb lett volna, ha a román nyelvatlaszok mellett a SzilNyatl. a „Szilágysági Magyar Nyelvatlasz" címet viseli.

A SzilNyatl. rövid, de minden lényeges kérdést érintő Bevezetőjében Hegedűs Attila felvázolja a gyűjtés és a kiadás rövid történetét, amely szerint az „1971 és 1975 között végzett és terv szerint 67 kutatóponton befejezett gyűjtés mintegy 50 000 nyelvi adata átfogja a Szilágyság lényeges területét", de a gyűjtő „Márton Gyulát 1976-ban bekövetkezett halála megakadályozta a gyűjtött anyag megszerkesztésében", így „az atlasz megszerkesztése és kiadása az utókorra maradt". Ezt a munkát végezte el Hegedűs Attila – kiválóan. Ha akadnak is a kiadott anyagra vonatkozóan apróbb kifogásaim, az többnyire a gyűjtő és a szerkesztő együttműködésének kényszerű hiányából fakadnak.

Az atlasz közli a címszavak mutatóját a kérdőív sorrendjében, majd betűrendben (11–7). Ebből is kitűnik, hogy a kérdőív 746 kérdést, a kérdések számának megfelelően az atlasz 746 térképlapot tartalmaz. Ezt követi a kutatópontok jegyzéke a térkép rendjében, majd betűrendben, kiegészítve a kutatópontok térképével (29–31). A kutatópontok száma 67, minden olyan közösség, falu, ahol élt a „szilágysági tudat", minden olyan helység, amelynek lakói szilágyságiaknak tartják magukat. Olvasva a kutatópontok jegyzékét, meg kell jegyeznünk, hogy a jegyzék néhány esetben a népi helységnévváltozatot tünteti fel, szemben az 1910-es Helységnévtár kodifikált helységneveivel: *Tasnádcsány* helyett Csány, *Szilágyperecsen* helyett Perecsen, *Szilágygörcsön* helyett Görcsön, *Szilágyerked* helyett Erked, *Szilágylompért* helyett Lompért szerepel.

Az atlasz forgatója a továbbiakban elmerülhet a térképlapok gazdag nyelvi világában. Ennek az anyagnak az értékelése a szilágysági nyelvjárás feldolgozójára marad. Az azonban kétségtelen, hogy a gyűjtés módszere, a hangámyalatok lejegyzése kifogástalan. A térképlapok magyar címszavát román és német értelmezés követi. Sajnos, a címszavak után előzetesen megfogalmazott kérdések nem voltak. Ez ugyan nem veszélyeztette az egyetlen gyűjtő esetében a gyűjtés, a gyűjtőmunka egységét, ám az atlasz olvasója, az atlasz adatainak felhasználója szempontjából is fontos lenne tudni, hogy a kérdés mire vonatkozott. Bizonyítják ezt az idegen nyelvű értelmezések. Bár általában a román megfelelések helyesek, a fordító csak a címszavak jegyzéke alapján nem tudhatta, hogy a több jelentésű szavak esetében melyik jelentésámyalatot értelmezze, fordítsa. Így történehetett meg például, hogy a 'sortéből készült kenderfinomító eszköz' jelentésű szilágysági *ecset* a román fordításban *pensulă*, de ez az az 'ecset', amelyet a festő használ. Aki a fenti kenderfinomító ecsettel dolgozik, az *ecsetel*, a fordító így adja meg ennek a jelentését: 'descrie', azaz magyarra visszafordítva 'színesen, szemléletesen elmond v. leír valamit'.

A gyűjtő Márton Gyula, a halála előtt a NyIrK. számára mutatványt készített (XX [1978]. 3–20), a halála után megjelent tanulmányban írja: „szinte biztosra vehető, hogy a teljes anyag feldolgozása során nem egy adatot meg kell kérdőjeleznem, más esetekben hiányokra fogok bukkanni, éppen azért szerét kell majd ejtenem a kiegészítő és ellenőrző gyűjtésnek." Váratlan halala miatt erre nem kerülhetett sor, ez magyarázza a térképlapok hiányait, mely hiányok nem módosíthatják a térképlapokról leolvasható általános képet, de talán a „hézagok" pótlása árnyaltabbá tehette volna. A szerkesztő természetesen csak azzal az anyaggal dolgozhatott, amely rendelkezésére állt. Az azonban zavaró, hogy a szerkesztő ezeket a hiányokat egységesen a kutatópont száma utan

tett vízszintes vonallal jelzi (pl. 19 –), s így nem tűnik ki, hogy a hiányjel vajon arra utal-e, hogy a szóban forgó kérdést a gyűjtő feltette-e, vagy feltette, de nem kapott rá feleletet. Szemléltessük két példával. A 24-es számú *zab* címszavú térképlapon 20 kutatóponton hiányzik az adat, feltételezem, hogy azért, mert a gyűjtő nem kérdezett rá erre a gabonaféleségre. Képtelenség ugyanis arra gondolni, hogy e helységekben ne ismernék a zabot. Ha a szerkesztő nem tesz hiányjelet, ezt biztosan tudnók. A 187-es, a *fenyőtű* térképlapján a hiányt 54 kutatópont jelzi. Nyilvánvalóan azért, mert egyrészt e területre, a Székelyföldtől eltérően, nem jellemző a fenyőfa, s valószínűleg azért is, mert a gyűjtő kihagyta a fenyőtűre vonatkozó kérdést. Nem tudni, hogy melyik esetről van szó, a hiányt jelölő szerkesztői eljárás a kettő szétválasztását nem teszi lehetővé.

A SzilNyatl. az erdélyi és általában a magyar dialektológia nagy nyeresége. Kiemelném: segítségével pontosan körvonalazható a nyelvjárás belső tagoltsága. A Szilágyság területén ugyanis két nyelvjárástípus különíthető el. Egy része a Bihar-Körösvidéki típushoz tartozik, a Tövishát viszont az északkeleti nyelvjárástípus része. Az előbbi *i*-ző, az utóbbi *e*-ző (azaz $é_1$ és $é_2$ fonéma van a nyelvjárás hangrendszerében). Az *é*-zés határa a Tövisháton túl ékszerűen átnyúlik dél felé a Zilah-patakán túl, átterjed a Szilágy-pataktól keletebbre is. A Tövisháttól keletebbre és nyugatabbra eső részeket az *i*-zés összekapcsolja ugyan, de számos szókészleti elem el is különíti őket. Néhány esetben összevetettem a SzilNyatl. és a RMNyA. adatait. Nem találtam lényeges ellentmondást a kettő között, két eltérést azonban észleltem. Az *orgona*(virág) térképlapjának több kutatópontján a *borostyán* és az *orgona* azonos jelentésű szóként van feltüntetve, bár a megjegyzés rovat jelez itt-ott különbségeket. A Szilágyság területén találkozik a *borostyán* az *orgona* elnevezéssel, itt azonban a két szóalak nem alkot éles izoglosszát, hanem az érintkezés sávjában egymásra rétegződik és fajta szerint – az egyszerű, valamint a teltebb, nemesebb fajta szerint – a két név két részre tagolja a tőle keletre és a tőle nyugatra még egységes jelentésmezőt (l. Murádin, NyelvTan – 1980. 121). A MnyA. anyaggyűjtői is jelzik Szilágybagosról és Désházáról az *orgona* és a *borostyán* közötti különbséget (I. köt. 121. térkép), bár megjegyzik, hogy a különbségről az adatközlők „zavaros" magyarázatot adnak. Meglehet, hogy magyarázatuk „zavaros", de bármelyik adatközlő megmutatja, hogy melyik az *orgona* és melyik a *borostyán*. A SzilNyatl. *e/ë* fonémát elkülönítő települései: Szilágybagos, Borzás, Szilágynagyfalu, Zovány, Lecsmér, Kémer, Kárásztelek. Idesorolható azonban Ipp nyelvjárása is. Alighanem Márton ippi adatközlője nem ejtette, nem különböztette meg az *e/ë*-t, abból következően, hogy – mint Márton igen helytállóan e szilágysági falvakról általában is megjegyzi – „az *e* fonéma megléte ma már nem mindenkinek a beszédére jellemző még az idősebbek körében sem" (l. Murádin, *Az e/ë fonémakülönbség megléte és megoszlása a romániai magyar nyelvjárásokban.* NyIrK. XXIV [1980], 169–187).

MURÁDIN LÁSZLÓ

JANKOVICS JÓZSEF, **Ex Occidente** ... Balassi Kiadó. Budapest, 1999, Remekírók Magyar Könyvtára sorozat harmadik kötete.

Az irodalomtörténet szerepe (többek között) az, hogy az irodalmi alkotások történelmi, társadalmi és keletkezéstörténeti hátterét felfedje, megismertesse úgy, hogy az izgalmas kutatómunka a „másikért" is legyen, vagyis az irodalmi műért, s ezzel együtt és elválaszthatatlanul a kor ismertetőjéből fakadó hozzáértéssel az olvasó kezébe adni azt a kulcsot, aminek a segítségével a művek igazi értéke és szépsége elénk tárul.

Jankovics József *Ex Occidente*... címen összegyűjtött tanulmányai különösen erre összpontosítanak. E könyvben közölt dolgozatok már korábban megjelentek különböző helyeken (a könyvben a 215. oldalon leírt sorrendben). A Balassi Kiadótól 1999-ben egybegyűjtött tanulmányok azonban közös címmel és a cím jelentésével összhangban lévő borítólappal (melyet a British Library kéziratgyűjteményéből származó egykori kálvinista diák ábrázolása díszít) most együttes erővel hozzák mondanivalójukat, amit az alcím szavaival így ragadhatunk meg röviden (bár korántsem kimerítve a könyv lényegét): „A 17. századi magyar irodalom európai gyökerei."

Ahhoz, hogy egy kort az általa és belőle termett műveket teljes csodájukban megismerjük, nagyítólencsén keresztül kell azt szemlélnünk. Ezt teszi a könyv is: a tengerparton az apró kagylókat is észreveszi, kezébe veszi és megmutatja vonalaik egyedi színét, szépségét. A tőlünk négyszáz évnyi járásra fekvő XVII. századot úgy járja be, hogy a közvetlen ismerkedés alaphelyzetében fedezteti fel velünk a csodát. A nemcsak irodalmi művekkel, hanem alkotókkal és azok személyiségével, irodalmi és mindennapi szokásaikkal is megismerkedhetünk, a század magyar peregrinusaival együtt eljutunk Európa távolabbi országaiba is. Mindezt röviden, néhány markáns vonallal megrajzolt portré-tanulmányokban teszi Jankovics, ezzel is bizonyítva, hogy mennyi „tanulsággal szolgálhat" például „a képzőművészet és az irodalom, Európa és Magyarország kapcsolatáról – még egy gyengének minősíthető versfogalmazvány is".[1]

A XVII. századi magyar irodalom kevésbé ismert alakjaival, félreolvasás révén elfelejtett vagy „filológiai krimi" (a szerző kifejezése) miatt tévesen aláértékelt műveket hoz a könyv a helyes odafordulás fényébe, megmutatva mindegyikük valós értékét, az „Itt található a szépsége!", „Ezért szép és értékes!", „Így kell ezt olvasni!" felkiáltások lelkesedésében. Mert talán sokat tudunk Zrínyi Miklósról és műveiről, de „aligha van még egy olyan történetírónk, aki annyi és olyan megbízható értesüléssel szolgált volna Erdély közel fél évszázados históriájáról, s akinek adatai oly mélyen beépültek volna Erdély-ismeretünkbe, ám akinek nevét kevesebbet említettük volna, mint Bethlen Jánosét"[2] – kezdi a szerző a történetíróról szóló tanulmányát. S így lép közel Vörösmarty Mihályhoz is, aki „egy hitvita keresztmetszetében önmagát és korát is"[3] elénk tárja

Új hírt hoz irodalmunknak egy „a közmondásosan különös sorsú könyvek közül is kiemelkedő" darabjáról, a *Novissima Tubá*ról, „mely méltánytalanul visszhang nélkül maradt".[4] Kiderül e könyv szerzőjének és fordítójának neve, s hírt ad első modern kiadású teljes magyar szövegének meg- és hollétéről.

Tótfalusi Miklós *Mentség*ének szépségére is rádöbbent a *Devotio és disputatio, avagy az ismétlődés szerepe Tótfalusi* Mentsége *szerkezetének kialakulásában* című dolgozatában, figyelemmel kísérve a mű szerkezetének tudatos felépítését és az ismétlődéssel megteremtett ritmusra hangoltan olvasva a szövegét.

Új szemmel tekinthetünk Bethlen Mihály úti naplójára is a róla szóló tanulmányokat olvasva, s bejárhatjuk a XVII. századi Európa országait *A magyar peregrinusok Európaképe* című tanulmányban. A kornak a szép levélről kialakult fogalmát, a kor öltözködési szokásait, s annak irodalmi leképeződéseit is megismerhetjük a könyvvé nőtt tanulmányok egyes darabjaiban.

Megtanuljuk látni Gyöngyösi műveinek szépségeit is. Másutt pedig egyszerűen felhívja a figyelmet e kor irodalmának kutatásra váró területeire: felvázolja az eddig kapott válaszokat, az újonnan született kérdéseket, majd rábízza a megfejtést az eljövendő kutatókra (l. *Bethlen Miklósnak tulajdonított röpiratok szerzőségéről* szóló dolgozatát).

Ilyen s más, látszólagos apróságukban is értékes kagylókat vehet kézbe az olvasó, kutató, érdeklődő e könyvben.

BÁNYÁSZ MELINDA

SZ. BOZÓKI MARGIT – SZABÓ JÓZSEF, **Koppány menti tájszótár**. Wosinsky Mór Megyei Múzeum. Szekszárd, 2000. 248 l.

A regionális szókészlet gyűjtése, az adatok szótárba rendezése a magyar dialektológia legrégebbi ága. A regionális lexikográfia érdeklődésének a középpontjában a legelső szótáraktól kezdve a köznyelvhez képest lexikai többletet, tehát valódi tájszavakat tartalmazó szótartipusok

[1] Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásairól van szó a hasonló című tanulmányban, 46. l.

[2] 103. l.

[3] 102. l.

[4] 74. l.

álltak, s ma is azok állnak, vagyis a *tájszótár* (= tájszó-tár) és a *regionális szótár* (= táj-szótár, tájnyelvi szótár). A két típus között az a különbség, hogy az előbbi a köznyelvvel megegyező lexémákat nem mutatja be, az utóbbi viszont igen.

A szerzőpáros is a szótár megszerkesztése előtt sokat mérlegelhetett, hogy végül is melyik irányba induljon el, hiszen a közel négy évtizedes gyűjtőmunka eredményeként rendelkezésünkre álló anyag mindkettőt lehetővé tette volna. „Ami tájszótárunk tartalmát illeti, régóta foglalkoztatott bennünket az a kérdés, hogy teljességre törekvő regionális szótárt készítsünk-e, vagy pedig olyan tájszótárat, amely a köz- és irodalmi nyelvben ismeretlen valódi és jelentésbeli tájszavakat foglalja magában, valamint néhány olyan alaki tájszót, amely a köznyelvi megfelelőjétől nagymértékben eltér [...]" Szabó József hosszú ideig regionális szótár készítése mellett volt, amióta azonban *A nagykónyi nyelvjárás* című, gazdag példaanyagú monográfiája megjelent (Szekszárd, 1986), úgy ítélte meg, hogy elegendő, ha Értény, Koppányszántó és Nagykónyi *tájszótárát* állítja össze – indokolják döntésüket a szerzők (8–9. l.). A szótár anyaga a fenti három község hagyományos paraszti világának egyre visszaszoruló szókincsét tartalmazza. A valódi és a jelentésbeli tájszavakon kívül azok az alaki tájszók is bekerültek a szótárba, amelyek dialektológiai, etimológiai, illetve nyelvtörténeti szempontból figyelemre méltók lehetnek (pl. *bujár, gyuss, kalány, kamura, muskádli, vésü, viaksz* stb.). Fölvették a szerzők azokat a köznyelvivel alakilag megegyező szavakat is, amelyekhez néprajzilag figyelemre méltó hagyomány kapcsolódik, vagy pedig szólás, szóláshasonlat, esetleg közmondás fűződik hozzájuk (pl. *április, gubacs, gyűszű, koldus, termés* stb.).

A szócikkek felépítése a korábbi szakirodalmi gyakorlatot követi. A tájszó alapján köznyelviesített címszó után a nyelvjárási ejtésváltozat, a szófaji és a stílusminősítés, majd a tájszó értelmezése következik. A címszó jelentését és használati körét megvilágító példamondat, valamint – gyakorta – néprajzi magyarázat és a szó vagy kifejezés használatával kapcsolatos észrevétel zárja a szócikket. A példamondatok fölvételét többek között az indokolja, hogy mindegyik konkrét beszédhelyzetben hangzott el, s passzív megfigyelés, aktív indirekt vagy magnetofonos gyűjtés nyomán jegyezték fel a gyűjtők. Ezek nem csupán a jelentés és a használati kör illusztrációi, nemcsak grammatikai szempontból tanulságosak, hanem következtethetünk belőlük a nyelvjárás egyéb hangtani és alaktani sajátosságaira, a beszélőközösség gondolkodásmódjára, sőt gyakran – finomabb, esetleg vaskosabb – tréfálkozó kedvére, humorára is. Ezeken túl pedig további kutatásokra is ösztönözhetnek a példamondatok. Igen nagy érdeme ennek a tájszótárnak, hogy gazdag néprajzi anyagot tartalmaz, s ezzel kapcsolódik a korai regionális nyelvjárási szótárak (pl. OrmSz., SzamSz., SzegSz.) nemes hagyományához.

Az általános bemutatás után mindenképpen érdemes kiemelni nélhány címszót, illetve szócikket annak igazolására, hogy milyen sokrétű és gazdag anyagot tettek mindenki számára hozzáférhetővé az alkotók.

Megtudhatjuk például, hogy milyen ételeket készítettek egy-egy nevezetesebb alkalomra, s milyen hiedelem tartozik egyikhez-másikhoz. Az *aszalékleves* 'aszalt gyümölcsből készült leves' „főként böjti napokon (pl. nagypénteken) és Ádám-Éva napján (december 24-én) került az asztalra. Abba aszalt szilvát, meggyet, körtét vagy almát tettek. Sok cukorral készítették." Nemigen kedvelt ételféle volt a *kudari* 'savóból készült étel', mely „úgy készült, hogy a savót felforralták, lisztet habartak bele, s apró kenyérdarabkákat beleszeletelve fogyasztották. Legtöbben azonban a disznókkal etették meg." A *mutymurutty* 1. jelentését ('liszt tejbe habarásával készített étel') a megjegyzés szerint a nagyon idős emberek közül is főleg az asszonyok ismerik. A 2. jelentés ('rosszul sikerült, sűrű főzelék') motivációs alapja az 1. jelentésnél közölt példamondatból világossá válik: *„Az öreg'gyeink szoktak mutymuruttyot csinányi, de nem vót valami jó étel."*

A kedvelt ételfélék közé tartozott a *fonatos* 'fonott kalács', mely „kelt tészta kisodrott két ágának összefonásával vagy háromágú fonással készült". Egy másik kalácsfajtát, a *lyukaskalács*ot ('kelt tésztából kerekre formált kalácsféle') is a kedvencek között tartották számon. „Jól kidolgozott kelt tésztából készítették. A tésztát kisodorták, elvágták egyenlő darabokra és az egyes szeletek két végét összesodorták. Így a közepe lyukas maradt. [...] Egy-egy lakodalomba 400-500 darabot is sütöttek belőle. Ezt a *likaskalács*ot osztogatták a gyerekeknek, és az esküvőre vagy a *nász*ba menet ilyen *likaskalács*ot húztak a borosüveg nyakára." Kevésbé ünnepi, de a példamondat tanúsága szerint kedves étel lehetett a 'kemencében sütött, kenyértésztából készült lángos', a *langalló*: *„Gyerekkoromba kenyérsütéskor mindik sütöttünk langallót is a keménczébe, asztám mikor kivettük, kicsit hut, utánna jó betéfölösztük, ugy ettük."* Nem egy ételfélének, hanem egy egész ebédnek, a

'gyermekágyas asszonynak készített ünnepi ebéd'-nek a neve a *paszita*. A szócikk néprajzi magyarázatából egyrészt megtudhatjuk, hogy a *paszitahordás* „szülés után legyengült fiatalasszony kímélését, segítését szolgáló szép szokás a Koppány mentén", másrészt az is kiderül, hogy az ebéd rendszerint milyen fogásokból áll: „A *tikhuslevest* úgynevezett *liter-paszitás poharakba* [...] merték, a *pörkölt*et és pecsenyét pedig díszes tálakba, tányérokba rakták. Az *ebédeszsákba* kerültek a kalácsok, rétesek, sütemények, italok. Díszesen hímzett konyharuhával takarták le az ételeket."

Népi hiedelem is fűződik jó néhány ételféleséghez. A *bubolai tök*öt ('sütőtök') őszi vetés előtt nem szabad sütni, mert nem nő meg a búza – tartja a helyi néphagyomány. A *csetelekvár* ('földibodzából főzött lekvár') viszont jótékony hatású. „A *csetelegvárról* sokan azt tartják, hogy gyógyító hatása van, különösen *kehes* (köhögős) embernek tanácsos fogyasztani, mert ettől elmúlik a *kehéje* (köhögése)."

A faluközösség népének gondolkodásmódjára, humorára világítanak rá egyes közmondások, szólások, szóláshasonlatok. Több címszót – nagyon helyesen – csupán ezek közzététele végett vettek fel a szótár szerkesztői. A népi bölcseletet fogalmazzák meg a következő közmondások: *Szemérmes kódisnak üres a tarisznyája, Korai dörgés, kései éhség*. Igen szemléletesek, képszerűek a szólások és a szólásmondások, például a **száj** szócikkében olvasható: *Körözbe áll a szája* 'nem tetszik neki vami', az **elbámul**ban: *Ebámull a nap* 'égetően süt a nap', a **nagyharang**ban: *Majd a natyharang kifizeti* 'senki sem fizeti ki', a **pájsli**ban: *Jó pájslija van, mind a vazsvella* 'dühösen, mérgesen néz', a **gyűszű**ben: *Ugy mén, miha gyüszübe lépkenne* 'aprókat lépve, lassan megy' stb.

Tréfálkozó hajlam szülhette a *bádogember* 'hangosbemondó', *bőrbajcu* 'bajusztalan', *füstfadohányos* 'alkalmilag dohányzó személy, kocadohányos', *tatár rizling* 'nohabor' elnevezéseket. Meg igen sok adatot idézhetnénk ebből az értékes tájszótárból, de talán az eddigiek is elegendők annak érzékeltetésére, hogy mennyivel gazdagodott dialektológiánk.

A szótár utalási rendszere világos, megfelelően vezeti az érdeklődőt a szócikkek között.

A kiadót dicséret illeti a szótár megjelentetéséért. Két apró formai kifogást azonban szóba kell hozni. A könnyebb tájékozódás végett szerencsésebb lett volna egyrészt szótárhoz illően, hasábokra tördelni az anyagot (s akkor lehetett volna keresést könnyítő élőfej is), másrészt pedig a Km., Sz., Szh. rövidítéseket **félkövér** betűkkel kiemelni. Az igen gazdag frazeológiakincs megérdemelte volna még ezt a kis figyelmet.

CS. NAGY LAJOS

VARGA IMRE – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA, **Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17—18. században.** Irodalomtörténeti Füzetek, 147. szám. Argumentum Kiadó. Budapest, 2000. 228 l.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének sorozatában, az Irodalomtörténeti Füzetekben nem első alkalommal jelenik meg iskoladrámákkal foglalkozó munka. Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna kötetét három másik kiadvány előzi meg: Kilián István 1992-es kismonográfiája a minorita iskolai színjátszásról, Pintér Márta Zsuzsanna 1993-ban megjelent munkája a ferences iskolai színjátszásról és Varga Imre 1995-ös kismonográfiája a protestáns iskolai színjátszásról. Ahogyan az *Előszó*ból kiderül, ezek az írások az Irodalomtudományi Intézet drámakutató munkacsoportjának kutatási eredményei az iskolai színjátszás adattára (6 kötetben), illetve a szövegközlések (4 kötetben) mellett. A *Forráskiadványok* és *Tanulmánykötetek* címszó alatt – a jelen kötet végén – az iskoladrámák legfrissebb szakirodalmát is megtaláljuk.

E tematikus kötet létrejöttét kétféle „kötelesség" motiválta – derül ki ugyancsak az *Előszó*ból. Az egyik ok személyes jellegű: „Kötelességünknek éreztük, hogy a kereszténység felvételének ezer éves ünnepére, a millecentenáriumi ünnepségek idejére a sok ezer iskolai előadásból kiválasszuk és megismertessük azokat a drámatémákat, amelyeket a honalapítástól egészen a hivatásos színjátszás megindulásáig hazánk történetéből bemutattak. Vagyis mindazt, amit az iskolai színjátszás révén a tanulóifjúság és az előadásokat néző-hallgató közönség hazánk történetéből az iskolai színjátszás 200 éve alatt – legalább részleteiben – megismerhetett." (5. l.) A másik oknak az iskoladráma-kutatás egyik hiányosságát nevezik meg a szerzők: „... a jezsuita és piarista rend monografikus feldolgozása még hiányzik, és számos részletkérdés megvilágítása mellett még nem kezdődött el ennek a hatalmas

anyagnak a szinkrón jellegű vizsgálata." (5. l.) A közel 400 előadás, amellyel e történelem színpadi megjelenését példázzák a szerzők, nagyrészt a jezsuita anyagból származik, de a szövegvariánsokra is kitekintő elemzésekben más felekezetek példaanyaga is helyet/funkciót kap.

Noha a *Tartalom* szerint ez a munka nyolc nagyobb fejezetből áll, tulajdonképpen kettős tagolódásról beszélhetünk: *A színjátékok és a történelem* (I. fejezet) cím alatt olvasható elméleti bevezető elkülönül a konkrét téma, a magyar történelem színpadi megjelenésének időrendi sorrendben történő bemutatásától (II–VII. fejezet).

Az elméleti bevezető nagy segítségére szorul minden, az iskoladrámák világában kevésbé jártas olvasónak. Ezért is tekintem különálló egységnek. Az iskolai színjátszás gyakorlatára vonatkozó adatok mellett (hol tartották az első iskolai színielőadást, hány előadást rendez(het)tek a különböző felekezeti iskolákban, melyek voltak a legfontosabb iskolák a színjátszás szempontjából stb.) a bevezetőben az iskoladráma műfaji sajátosságairól, az iskolai és a hivatásos színjátszás viszonyáról, az iskolai színjátszás céljairól, illetve a korabeli iskolarendszer és a színjátszás kapcsolatáról is olvashatunk.

Az iskolai színjátszás legfontosabb célját, a nevelés kérdését több szempontból is érinti a szerző. Elsősorban a tanuló ifjúság nevelését érthetjük e funkción, de ez is többrétű: vonatkozik a tanulók erkölcsi nevelésére, de a *„jó kiállás, a hangos, érthető beszéd, a jó gesztikuláció* és a nyilvános szerepléshez szükséges *merészség* megtanítására" (15. l.), illetve a latin nyelv gyakorlására is. De ide tartozik a közönség nevelése – az erkölcsi nevelés mellett a nézők ízlésének nevelését, sőt a színházban való helyes viselkedés megtanítását is szolgálta az iskolai színjátszás –, illetve a színpadi szerzők és a hivatásos színészek (ki)nevelése is. Az iskolai színjátszás másik fontos feladata volt a szórakoztatás, de ez a „kezdetektől fogva leginkább a »gyönyörködtetést« jelenti, vagyis azt, hogy a morális nevelést látványos, szép díszletek és zene segítségével igyekeztek igazán hatékonnyá tenni." (26. o.) Amint a színpadi technikák, az *„admiratio"* kiváltását szolgáló eszközök leírásaiból kiderül, az iskolai színjátszás – főleg a jezsuita színpad – olyan komplex színházi élményt nyújthatott a nézőknek, amilyet a hivatásos színjátszás korai szakaszának közönsége nem tapasztalhatott (ilyen eszközök voltak például a tűzijáték, a görögtűz, az allegorikus szereplők megjelenítése, Velencéből hozatott jelmezek stb.).

Az elméleti bevezetőben egy – az iskolai színjátékok céljai közé keveredett – iskoladráma–tipológiát is találunk, a színjátékok alkalom szerinti osztályozását vázolja fel a szerző. Szintén vázlatosan érinti a drámatémák és műfajok változásának főbb tendenciáit is.

Érdekes adatokat találunk még a bevezető részben az iskolai színjátszás és a XVI–XVIII. századi iskolarendszer viszonyáról. A szerzők külön-külön vizsgálják az egyes felekezetek oktatási rendszerét és azon belül a történelemtanítás helyzetét. A fejezet végén közli azoknak a történeti munkáknak a lajstromát, amelyeket a drámaíró tanárok is felhasznál(hat)nak.

A történelmi tárgyú iskoladrámák színrevitelének jelentőségét csak az iskolai oktatás korabeli állapota felől érthetjük meg: „A 18. század végéig Magyarországon nem volt *történelemoktatás* a középiskolákban. [...] Ezt az űrt pótolta az iskolai színjátszás, ezt a hiányt próbálta megszüntetni minden felekezet és szerzetesrend a történelmi tárgyú darabok bemutatásával." (41. l.) A történelemoktatás intézményesülése előtti időkben (Mária Terézia tanügyi rendelete, azaz 1777 előtt) a nemzeti jellegű színdarabok a hazafias nevelés alapvető eszközei voltak. De a történelmi téma színrevitele néhány gyakorlati előnyt is jelentett: ezekben az eseményekben nagyrészt férfiak szerepeltek, így nem jelenthetett gondot a csak fiúkat nevelő középiskolákban a szereposztás, illetve az iskoladrámák műfaji követelményeinek – a női szerepek nélkülözésének – is könnyen eleget lehetett tenni.

A kötet másik nagy egységében a szerző az időrendiség elvét követve (a honalapítástól a Habsburg-uralom idejéig) értekezik a magyar történelem színpadi megjelenéséről. Az egyes darabok cselekményét a fennmaradt drámaprogramok, vagy „beszélő címek" segítségével ismerteti a szerző. Részletesebb kommentárt csak azokon a helyeken találunk, ahol a szerző idéz is az adott darabból

A nagyjából 400 adat könnyebb áttekinthetősége kétféleképpen biztosított: hét fejezetre tagolva jelennek meg a történelmi események, az események középpontjában álló személyek nevei pedig kiemelve fordulnak elő a szövegben. De talán az olvashatóság hasznára vált volna az is, ha a szövegvariánsok, vagy a csak címről ismert darabok közlése nem a főszövegben, hanem lapalji jegyzetben, esetleg végjegyzetben történik.

Ebben a kronológiában tehát a történelmi személyiség áll a középpontban, az adott történelmi esemény szinte alárendelődik a hősnek. A nemzeti királyok, ismert hősök nevei között a mai történelemkönyvekben

nyilván nem tartott személyekkel is szép számban találkozhat az olvasó. Jeles családok tagjainak színpadi megjelenéséről is vannak adatok, néhányat a szerzők külön alfejezetben tárgyalnak.

Az áttekintés során többször is visszatér az aktualizálás problémája mint jezsuita sajátosság. Az *Összegzés*nek az olvasóhoz intézett zárószavában a szerző ugyanehhez a módszerhez folyamodik: „hogy az első, monografikus keresztmetszet éppen a magyar történelmi tárgyú drámákról készült, talán lehetőséget nyújt az olvasóknak arra, hogy szembesüljenek saját történelemfelfogásukkal, és valamit megérezzenek a 16–18. századi emberek történelemhez való viszonyáról, a történelemből erőt és példát merítő hitéről is".

JÁNOS-SZATMÁRI ILDIKÓ

KRISTÓ GYULA (szerk.), Oklevélírás és narráció a középkori gyakorlatban. Középkori históriák oklevelekben. Egyetemi Kiadó. Szeged, 2000.

A levéltárak anyagának egy töredéke vált többek számára hozzáférhetővé a Szegeden 2000-ben kiadott oklevélgyűjtemény révén, mely 1055 és 1410 közötti okleveleket tartalmaz. A kiadvány célja nem a teljes anyag közzététele, hanem elsősorban a műfaj pontos bemutatása.

„... az 1526 előtti századokból ma összesen mintegy 300 ezer irat ismert. Értékük a tudományos kutatásban felbecsülhetetlen. A közhiedelemtől eltérően ugyanis nem az elbeszélő művek, krónikák, gesták a történész legfontosabb és legmegbízhatóbb forrásai, ha a régi korokat meg akarja ismerni, hanem az iratok és levelek."[1] Bármely, különböző korokkal foglalkozó történész számára értékes a kiadvány, hisz az okelvelek történeti értéke igencsak fontos ennek a kornak a tanulmányozásában, elsősorban az adatok rekonstruálása szempontjából.

A puszta adatokon túl tágabb rálátást biztosítanak az oklevelek a korra, a ma más történelmi tényként tárgyalt események motivációjára, elősegítve az intenciók megismerését és megértését. Hogy ezt a hátteret minél pontosabban rekonstruálhassuk, Szécsi Gábor az írásos emlékek hermeneutikai interpretációját javasolja, valamint a nyelv és gondolkodás ezen szövegekben kirajzolódó viszonyának tanulmányozását. Ez nemcsak puszta adatfeldolgozást igényel, hiszen a kötet sem puszta adathalmaz, száraz tények időrendben való felsorolása vagy elmondása, hanem magának a kornak (az Árpád-kornak) és az azt követő egy – „Anjou" – évszázadnak a gondolkodásbeli, művelődéstörténeti foglalata.

A szövegek nemcsak annyiban érdekesek, hogy egy-egy faluadományozást, vagy királyi megrovást jelenítenek meg, ennél sokkal tágabb referenciájuk van. Történeti és művelődéstörténeti hasznosságuk mellett irodalomtörténeti értékük is megvizsgálható.

A kötet előszavában a szerkesztő Kristó Gyula egy lényeges sajátosságra hívja fel az olvasó figyelmét: Európa-szerte a magyar oklevélírás gyakorlata az egyetlen, mely nemcsak a rendelkezéseket foglalja magába, hanem az ehhez kapcsolódó történetet is elmondja. Ez a tény nemcsak a narráció megléte miatt érdekes irodalomtörténeti felfedezés. A gondolat első felvetője, Mályusz Elemér véleménye szerint az a szokás, mely kivétel nélkül minden magyar nyelvterületen keletkezett oklevélben, és kizárólag ezekben felismerhető, az ősi pogány regölés szokásából fakad. Az előszó részletesen tárgyalja Mályusz elméletét: a régi, írásos emlékek nélküli időben a regölés biztosította a hírek megőrzését és elterjedését, és a megtérő magyarok pogány szokásaikhoz ragaszkodva az oklevélírásban is megtartották a régebbi forma tartalmát. Emellett erőteljes szubjektív jelleg mutatkozik meg a szövegekben, hisz a történetet minden esetben egyetlen személy, a kedvezményezett vagy a kárvallott szemszögéből láttatják. Egy hőstett a cselekvő személy számára – főként jutalom reményében – mindig döntő fontosságú, a kár a kárvallott szemében pedig talán súlyosabb a valóságosnál.

Hivatalos vagy személyes jellegűek tehát a szövegek? Szóbeli hagyomány és írásbeliség, a nép pogány kori kultúrája és a kancelláriák latin műveltsége találkozna az okelvelekben? A kérdésre talán választ ad a könyv elmélyültebb tanulmányozása.

FISCHER LILLA

[1] Engel Pál, *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest, 1990. 182.

NYELV-ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. évf. 2000. 1–2. szám

HÍREK

JANITSEK JENŐ NYOLCVANÉVES

Rendhagyó életpálya. Bárki erre a következésre jut, ha végigtekint tevékenységének állomásain, és arra gondol, hogy a kolozsvári egyetem örökifjú tanára immár – 2000. szeptember 1-én – betöltötte 80. életévét.

Kolozsvár szülötte. Szlovák eredetű családneve miatt 1937-ben – az akkori román törvények szerint – a magyar középiskolából a VII. osztályba már román gimnáziumba kénytelen átiratkozni. Az érettségi után, apja indíttatására, elvégzi a kolozsvári almérnöki főiskola villamosipari szakát, majd 1940-ben beiratkozik a Ferenc József Tudományegyetem jogi karára. Csupán két évig joghallgató, mert behívják katonának, s mint katona – egyéniségéhez híven – a budapesti Károly Laktanyában elvégzi a tartalékos tiszti tanfolyamot. A hadi események végén orosz hadifogságba kerül, de a hadifogságot is kihasználja: szorgalmasan tanul oroszul. Hazatérve, orosz tudása révén, beajánlják a kolozsvári egyetem Jogi és Közgazdasági Karára, ahol az a feladata, hogy jogi szakkönyveket fordítson oroszból. Természetszerűen folytatja jogi tanulmányait, de megbízzák azzal is, hogy közgazdasági meg kémikus hallgatóknak az orosz nyelvet oktassa. Jogi tanulmányai befejezése után kinevezik tanársegédnek. Véli, neki továbbra is tanulnia kell, látogatás nélküli hallgató a bukaresti Maxim Gorkij Főiskola szlavisztika szakán. S ha már nemcsak jogász, hanem oroszul tudó szlavista is, adjunktusként a kolozsvári egyetem Orosz Tanszékére nevezik ki. Itt, a Bölcsészkaron kerül közelebbi ismeretségbe Szabó T. Attilával, s 1956 után Szabó T. Attila ösztönzésére, helynévkutatással kezd foglalkozni.

Ennyi kitérő után itt és ekkor jelenik meg a már csaknem 40 éves Janitsek Jenő mint a névtudomány művelője. Erről így vall: „1958 után már a helynevek, majd később a családnevek és a falutörténet kutatása úgyszólván életelememmé vált. Vonzott az erdélyi falvak története, helyneveinek kialakulása, az ott lakó családok története. Érdekelt a paraszti társadalom, a parasztság sorsa, életvitele. Talán közlékeny természetem ... segített abban, hogy nagyon hamar szót értsek a falusi emberekkel, ugyanakkor elnyerjem bizalmukat és segítségüket saját munkám számára, függetlenül attól, hogy magyar, román, ukrán, szlovák vagy éppen szász emberekkel találkoztam. Mindenütt a legnagyobb segítőkészséggel és szeretettel vettek körül. 1958-ban megkezdtem az erdővidéki Bardócszék és Miklósvárszék anyagának gyűjtését." Fáradhatatlan terepjárása, gyűjtőmunkája eredményeit kezdi sorra megjelentetni a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben. Kutatómunkája a több nemzetiségű Erdélyben – szinte természetszerűen – nyelvi vonatkozásban is szerteágazó: magyar, román, ukrán helynevek sora és értelmezése látott napvilágot közleményeiben. Csak a kolozsvári folyóirat lapjain hozzávetőleges számítással 36 település névanyagát jelentette meg. Ehhez hozzá kell tennünk, nem hiányoztak cikkei a Cercetări de lingvistică, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Limba Română, Studii de onomastică stb. hasábjairól sem. Külön ki kell emelnem, hogy 1982-ben megismerkedik az ELTE névtanos tanárával, Hajdú Mihállyal, aki önzetlen segítőtársa abban is, hogy gyűjtőmunkájának eredményeit a Magyar Névtani Dolgozatok című sorozatban tegye közzé. Hosszú lenne a bejárt falvak sorát idézni, de kutatási területe főleg Erdővidék, Kolozsvár és környéke, Aranyosszék, Máramaros, a Sóvidék, a Maros és a Küküllő köze, a Gyergyói-medence falvainak sora. A román helynévkutatásban is ismert név, de nem hiányzik Máramaros, a Felső-Tisza ukrán helyneveinek vizsgálata sem. Tudományos közleményeinek száma meghaladja a hetvenet.

Sort keríthetnék a még meg nem jelent, de már nyomdakész kéziratairа, a még feldolgozatlan és még hiányos névanyagnak cédulákon fekvő halmazára, s azokra a terveire is, amelyet még mint terepjáró gyűjtő szeretne megvalósítani. Hiszen mint szenvedélyes természetjáró újabb és újabb vidék felkutatására érez csábítást. Ma már – hosszú évtizedek után – nem biztatni kell a munkára, hanem visszafogni a terepjárásban, íróasztalhoz kötni a gyűjtött névanyag feldolgozása érdekében. De lehet-e korlátozni a terepmunka gyönyörében?

Kedves Jenő, mindnyájunk kedves kollégája, kívánunk neked egészségben sok-sok évet, hosszú életet, munkádban sok-sok örömet!

MURÁDIN LÁSZLÓ